T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSİTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM HUKUKU BİLİM DALI

EBÛ HANÎFE'NİN DELİLLER HİYERARŞİSİNDE SAHÂBÎ KAVLİNİN KONUMU

Yüksek Lisans Tezi

Salih ERDEN

İstanbul, 2018

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSİTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM HUKUKU BİLİM DALI

EBÛ HANÎFE'NİN DELİLLER HİYERARŞİSİNDE SAHÂBÎ KAVLİNİN KONUMU

Yüksek Lisans Tezi

Salih ERDEN

Danışman: Prof. Dr. ABDULLAH KAHRAMAN

İstanbul, 2018

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Anabilim Dalı İSLAM HUKUKU Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi SALİH ERDEN'nın EBÛ HANÎFE'NİN DELİLLER HİYERARŞİSİNDE SAHÂBÎ KAVLİNİN KONUMU adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 19.07.2018 tarih ve 2018-20/18 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 27.07.2018

Öğretim Üyesi Adı Soyadı			**İmzası**
1.	Tez Danışmanı	Prof. Dr. ABDULLAH KAHRAMAN	
2.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. KEMAL YILDIZ	
3.	Jüri Üyesi	Doç. Dr. NECMETTİN KIZILKAYA	

ÖZET

Kaynaklarda aralarında Hanefî âlimlerin de bulunduğu pek çok muhaddis ve fakîh, sahâbî kavlini şer‘î bir delil kabul edip onunla amel ettiklerine, kitap, sünnet ve icmâ‘dan muahhar, kıyastan ise mukaddem kabul ettiklerine yönelik Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve Muhammed eş-Şeybânî (ö. 189/805)’den müsned ve gayrı müsned otuzu aşkın rivâyette bulunmuştur. Öte yandan Ebû Hanîfe ve İmâmeyn kıyasla/akılla idrak edilsin ya da edilmesin fer‘î meselelere verdikleri birçok hükme sahâbe kavillerini gerekçe olarak sunmuş ve sahâbe kavli karşısında kıyası terk etmişlerdir.

Ancak bütün bunlara rağmen, pek çok Hanefî usûl âlimi imamların, akılla idrak edilemeyen hususlarda kendi nesilleri içinde hiçbir muhâlefet olmaksızın bir sahâbîden rivayet edilen sahâbî kavliyle amel ettiğini, akılla idrak edilebilen konularda ise sahâbî kavliyle amel ettiklerine yönelik onlardan hiçbir rivâyet gelmediğini, hatta onların akılla idrak edilebilen konularda sahâbî kavli hususundaki tatbikatlarının birleşmediğini ve sahâbî kavlini kıyasa takdim etmediklerini iddiâ etmiştir.

Bunun yanı sıra Hanefî usûl bilginleri, kendi nesilleri içinde hiçbir muhâlefet olmaksızın bir sahâbîden nakledilen sahâbî kavlinin kıyasla/akılla idrak edilemeyen konularda hüccet olduğu hususunda ittifak etmişler, kıyasla/akılla idrak edilebilen konularda kıyastan mukaddem olup olmadığı konusunda ise iki gruba ayrılmışlardır.

Ebû Saîd el-Berdâî (ö. 317/930)’nin öncülük ettiği ilk grup, gerek akılla/kıyasla idrak edilemeyen gerekse de edilebilen hususlarda sahâbî kavliyle amel etmenin vâcip olup, sahâbî kavli mevcutken kıyasa gitmenin câiz olmadığını savunurken, Ebû’l-Hasen el-Kerhî (ö. 340/952)’nin başını çektiği ikinci grup ise, yalnızca akılla/kıyasla idrak edilemeyen hususlarda sahâbî kavli ile amel etmenin câiz olduğunu ve sahâbi kavlinin kıyas karşısında herhangi bir üstünlüğünün bulunmadığını söylemiştir.

ABSTRACT

Many narrators of Prophet sayings or scribes including important hanafi scholars related more than 30 hadiths from Abu Hanîfa (150/767), Abu Yûsuf (182/798) and Muhammad al-Shabânî (189/805) without any predicate or deed towards their acceptings the word of companions of prophet Muhammed as a religious evidence and later than consensus of Islamic scholars, the Quran and sunnah; prior than comparison. Besides Abu Hanîfa Abu Yûsuf and Muhammad al-Shabânî showed the sayings of companions reason for their judgements to the secondary subjects and leaved the comparison against these sayings no matter comprehended with sense or not.

But despite all of these, many Hanafi method scholars claimed that they are acting with the sayings of companions which is related from a companion in their own generations without any oppositions, but there is not any rumors coming from them towards their acting with the words of companions about the subjects which are cogniseable so sometimes they are acting with the words of companinons and the other times with the comparison, thus their implementations about the sayings of companinos in the cogniseable subjects are not fitting and they are not putting the sayings of companions forward the comparison.

Besides Hanafi method scholars agreed that a saying of a companion which was related from another companion is hujjat in the uncogniseable subjects with the comparison/sense in their own generation without any oppositions, but they divided into two in the cogniseable subjects with comparison/sense if it is prior than the comparison or no.

The first group which is being led Abu Saed al-Berdâî (317/930) asserted that it is obligatory to act with the sayings of companions both in the uncogniseable subjects with comparison/sense and in the cogniseable subjects. But the other group which is being led by Abu 'l-Hasan al-Karhî (340/952) stated that it is allowable to act with the sayings of companions only in uncogniseable subjects with comparison/sense and the sayings of companions have no superiority against comparison.

ÖNSÖZ

Vahyin nüzûlüne tanıklık eden ve Kur'ân'ın maksadını ve öngörüsünü bizzat Hz. Peygamber (s.a.v)'den öğrenen sahâbe neslinin dini konulardaki görüşleri ve uygulamaları, İslâmî ilimlerin tamamı, hususen fıkıh ilmi ve fıkıh kaynaklarını inceleyen usûl-i fıkh ilmi için şüphesiz vazgeçilmez bir kaynak olmuştur. Ancak zamanla sahâbe kavillerinin hüccet değeri âlimler arasında ihtilaflı bir konu haline gelmiştir. Kimileri onu mutlak anlamda müstakil bir delil kabul ederken, kimileri tek başına bir hüccet değeri taşımadığını savunmuş, kimileri de yalnızca insan aklının kavramakta yetersiz kaldığı hususlarda bir delil değeri olabileceğini söylemiştir. Hanefî mezhebinin imamı Ebû Hanîfe'nin sahâbî kavline yaklaşımını konu edinen bu çalışma Ebû Hanîfe'nin deliller hiyerarşisinde sahâbî kavlinin kıyastan mukaddem bir delil olduğunu göstermeyi hedeflemektedir.

Araştırmanın her aşamasında değerli tecrübelerinden ve birikiminden istifade etme fırsatını bana tanıyan kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Abdullah Kahraman'a müteşekkirim. Yol gösterici tavsiyeleri ve değerlendirmeleriyle araştırmama katkıda bulunan değerli jüri üyeleri Prof. Dr. Kemal Yıldız ve Doç. Dr. Necmettin Kızılkaya'ya ayrıca teşekkür ederim. Şer'î ilimler tahsilimde katkıları olan tüm hocalarıma, bilhassa kendisine çok şey borçlu olduğum saygıdeğer hocam Ali Ulvi Uzunlar'a ve her daim ilminden istifade ettiğim kıymetli hocam Bünyamin Saygılar'a teşekkür etmeyi üzerime bir borç bilirim. Emeklerini hiçbir zaman ödeyemeyeceğim, dualarıyla her vakit yanımda olan muhterem anne-babama, her daim bana maddi-manevi destek olan değerli ağabeyim Fatih Erden ve kıymetli ablama, yetişmem için hiçbir fedakarlıktan kaçınmayan, rehberim, değerli ağabeyim Arş. Gör. Yasin Erden'e minnettarım. Son olarak üzüntü ve sevinçlerime ortak olan, araştırmamın sıkıntılı süreçlerinde her an yanımda bulunan ve tezimin her aşamasında bana katkı sağlayan değerli eşime medyun-u şükrânım.

İstanbul, 2018 *Salih Erden*

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ……....I

İÇİNDEKİLER II

KISALTMALAR V

GİRİŞ 1

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU 2
II. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI 2
III. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KONUNUN SINIRLANDIRILMASI 4
IV. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI 5
V. SAHÂBÎ KAVLİ ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR 6

BİRİNCİ BÖLÜM

ŞER'Î DELİLLERİN TASNİFİ VE TERTİBİ

1.1 EBÛ HANÎFE VE İMÂMEYN NEZDİNDE ŞER'Î DELİLLERİN TASNİFİ VE TERTİBİ 13
1.1.1 Delil 13
1.1.2 Delillerin Tertibi 15
1.1.2.1 Kitâb 18
1.1.2.2 Sünnet 19
1.1.2.3 İcmâ 21
1.1.2.4 Kıyas 24
1.1.2.5 İstihsan 25
1.1.2.6 Şer'u men kablenâ 26
1.1.2.7 Örf 26
1.1.2.8 İstishâb 27
1.1.2.9 İstislâh 28
1.2 KLASİK DÖNEM HÂNEFÎ USÛL ÂLİMLERİ NEZDİNDE ŞER'Î DELİLLERİN TASNİFİ VE TERTİBİ 28
1.2.1 Delil 28
1.2.2 Delillerin Tertibi 30
1.2.2.1 Kitâb 35
1.2.2.2 Sünnet 36
1.2.2.3 İcmâ 41
1.2.2.4 Kıyas 43
1.2.2.5 İstihsan 43
1.2.2.6 Şer'u Men Kablenâ 44

1.2.2.7 Örf 44
1.2.2.8 İstishâb 45
1.2.2.9 İstislâh 46

İKİNCİ BÖLÜM

SAHÂBÎ KAVLİ

2.1 SAHÂBÎ 48
2.1.1 Sözlük Anlamı 48
2.1.2 Istılâhî Anlamı 49
2.1.2.1 Muhaddislerin Tanımı 50
2.1.2.2. Mütekellimînin Tanımı 52
2.1.2.3. Hanefîyyenin Tanımı 54
2.1.3. Mukayese ve Değerlendirme 55
2.2. SÂHÂBÎ KAVLİ 57
2.2.1 Sahâbî Kavlinin Tanımı ve Çeşitleri 57
2.2.1.1 Sahâbe Arasında Yaygınlık Kazanan Sahâbî Kavilleri 58
2.2.1.1.1 Sahâbe İcmâsı 58
2.2.1.1.2 Sahâbe İhtilâfı 61
2.2.1.1.3 Sahâbe Tarafından Muhâlifi Bilinmeyen Sahâbî Kavli 65
2.2.1.2 Sahâbe Arasında Yaygınlık Kazanmayan Sahâbî Kavilleri 65
2.2.1.2.1 Kıyasla/Akılla İdrak Edilemeyen Sahâbî Kavli 65
2.2.1.2.2 Kıyasla/Akılla İdrak Edilebilen Sahâbî Kavli 66
2.2.2 Hücciyyeti Tartışılan Sahâbî ve Sahâbî Kavli 68
2.2.2.1 Sahâbî 68
2.2.2.2 Sahâbî Kavli 70
2.2.3 Hücciyyeti Tartışılan Sahâbî Kavline Yaklaşımlar 74
2.2.3.1 Tâbiînin Yaklaşımı 74
2.2.3.2 Ebû Hanîfe'nin Yaklaşımı 76
2.2.3.2.1 Ebû Hanîfe'den Gelen Müsned Rivâyetler 77
2.2.3.2.2 Ebû Hanîfe'den Gelen Gayrı Müsned Rivâyetler 79
2.2.3.3 Ebû Yûsuf ve Muhammed eş-Şeybânî'nin Yaklaşımı 84
2.2.3.3.1 Ebû Yûsuf ve Muhammed eş-Şeybânî'den Gelen Rivâyetler 86
2.2.3.4 Ebû Hanîfe ve İmâmeyn'in Sahâbî Kavlini Kıyasa Takdîm Ettiği Fer'î Meseleler 87
2.2.3.5 Hanefî Fakihlerin Ebû Hanîfe ve İmâmeyn'in Sahâbî Kavline Yaklaşımı Hususundaki Kanaatleri 91
2.2.3.5.1 Kıyastan Üstün Kabul Ettiklerini Savunanlar 91
2.2.3.5.2 Kıyasa Üstün Kabul Etmediklerini İddiâ Edenler 93
2.2.3.5.3 Çelişikili İfadelere Yer Verenler 95
2.2.3.6 Hanefî Fakihlerin Yaklaşımı 98
2.2.3.6.1 Kıyastan Öncelikli Olduğunu Söyleyenler 99
2.2.3.6.1.1 Ebû Said el-Berdâî 102
2.2.3.4.1.2 Ebû Bekr el-Cessâs 104
2.2.3.6.1.3 Fahru'l-İslâm el-Pezdevî 106

2.2.3.6.1.4 Şemsü'l-eimme es-Serahsî 107
2.2.3.6.1.5 Alaeddîn es-Semerkandî 109
2.2.3.6.2 Kıyastan Öncelikli Olmadığını İddiâ Edenler 112
2.2.3.6.2.1 Ebu'l Hasen el-Kerhî 112
2.2.3.6.2.2 Ebû Zeyd ed-Debûsî 119
2.2.3.7 İlk Dönem İki Hanefî Usûlcülünün Sahâbî Kavline Yaklaşımı 119
2.2.3.7.1 Debûsî'nin Sahâbî Kavlini Kıyastan Mukaddem Kabul Ettiğini Gösteren Emâreler 119
2.2.3.7.2 Kerhî'nin Sahâbî Konusunda Hanefî Mezhebine Muhâlefet Nedenleri 120
2.2.3.8 Ebû Hanîfe ve İmâmeyn'in Kıyası Sahâbî Kavline Takdim Ettiği İddiâ Edilen Üç Meselenin Analizi 125
SONUÇ 129
KAYNAKÇA 132

KISALTMALAR

b.	:	İbn, bin
bkz	:	Bakınız
c.	:	Cilt
DİA	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
h.	:	Hicri
Hz.	:	Hazreti
nr.	:	Numara
nşr.	:	Neşreden
ö.	:	Ölüm tarihi
SBE	:	Sosyal Bilimler Enstitüsü
s.a.v	:	Sallallahü aleyhi ve sellem
s.	:	Sayfa
sy	:	Sayı
thk	:	Tahkik eden
tsh	:	Tashih eden
trc.	:	Tercüme eden
t.y.	:	Baskı tarihi yok
vr.	:	Varak
y.y	:	Yayın yeri yok

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU

İslâmî ilimler içinde metodoloji meselesini ele alan yegâne ilim dalı usûl-i fıkıh ilmidir. İslâmî ilimlerin tamamının metodolojisi olan usûl-i fıkıh ilminin temelini de şer'î deliller oluşturur. Zira şer'î hükümleri elde etmek isteyen herkesin şer'î delilleri bilmesi kaçınılmazdır. Bu sebepledir ki, şer'î hükümlerin oluşmasında yegâne mercî olan bu deliller, bugün fıkıh usûlü ilminin ilk yazılı metni kabul edilen İmâm Şâfiî'nin *er-Risâle* adlı eserinden itibaren telif edilmeye başlanan usûl-i fıkıh kitaplarının en mühim ve vazgeçilmez konularından biri olmuştur. İlk kez *er-Risâle* adlı usûl eserinde bir usûlî konu olarak gündeme getirilen, Pezdevî (ö. 482/1089) ve Serahsî (ö. 483/1090 [?])'nin ifadesiyle sünnetle amel etmenin son aşaması olan *sahâbî kavli* delili de şer'î deliller arasında şüphesiz önemli bir yere sahiptir. Zira Hz. Peygamber'i görme şerefine nâil olan ve onun terbiyesinde yetişen sahâbe, vahyin kendisine inzâl edildiği kişinin (Hz. Peygamber'in) birçok haline şahit olmuş ve ondan semâ etmiştir. Bu sebeple İslâmî ilimler için onların sözleri ve uygulamaları nasslardan sonra temel referans kaynağı olmuştur. Hanefî mezhebinin bânisi Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve mezhebin inşasında neredeyse onun kadar payı olan iki öğrencisi Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve Muhammed eş-Şeybânî (ö. 189/805) de verdikleri birçok hükme sahâbe kavillerini gerekçe olarak sunmuş ve onu kıyasa takdim etmiştir. "*Ebû Hanife'nin Deliller Hiyerarşisinde Sahâbî Kavlinin Konum*u" adlı bu çalışma genelde Hanefî mezhebinin, özelde ise Ebû Hanîfe ve Sâhibeyn'in sahâbî sözüne yaklaşımını konu edinmektedir.

II. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI

Ebû Hanîfe, fıkıh ilminin en büyük üstadı ve İslâmî hukuk düşüncesi ve ictihâd ameliyesinin gelişmesinde en önemli pay sahibidir. Ancak ne yazık ki ne Ebû Hanife ne de onun iki öğrencisi Ebû Yûsuf ve Muhammed eş-Şeybânî'nin günümüze ulaşan bir usûl eseri bulunmaktadır. Bu sebeple onların usûl bahisleri hakkındaki düşünceleri kesin surette bilinememektedir. Bununla birlikte onlardan gelen birtakım rivâyetler ve ortaya koydukları fıkhî çözümlemeler ile birlikte usûlî görüşlerini yaklaşık olarak tespit etmek mümkündür. Bu bağlamda imamların fer'î meselelerdeki takip ettikleri metodu tayin amaçlı birçok eser telif edilmiştir. Ancak bu eserler birer tahric ürünü olması sebebiyle usûl bilginlerinin Hanefî imamlar hakkındaki kanaatleri kimi

zaman birbirinden farklı olabilmektedir. Söz konusu usûl kitaplarında hakkında ihtilâf bulunan konulardan biri de sahâbî kavli delilidir. Sahâbenin hakkında nass ve icmâ bulunmayan hususlardaki ictihadlarının hüccet değeri, Hanefî fıkıh usûlünün prototipi olan *el-Fusûl fi'l-usûl* isimli eserden itibaren Hanefî usûl fıkhının gündemine taşınmış ve *el-Fusûl* sonrasında telif edilen usûl eserlerinde kendisine geniş yer verilen muhtelefun fîh bir konu haline gelmiştir. Bazı Hanefî usûl bilginleri, imamların gerek akılla idrak edilebilen gerek edilemeyen konularda sahâbî kavlini hüccet kabul ettiğini ve kıyasa takdim ettiğini savunurken, kimileri de yalnızca akılla idrak edilemeyen hususlarda sahâbî kavli ile istidlâl ettiklerini ancak akılla idrak edilebilen hususlarda ise bazen sahâbî kavliyle bazen de kıyasla amel ettiklerini, dolayısıyla konuyla ilgili tatbikatlarının sabit olmadığını söylemiştir. Öte yandan Hanefî usûl bilginleri de sahâbî kavlinin hüccet değeri hususunda kendi aralarında uzlaşmaya varamamışlardır. Netice itibariyle imamların sahâbî kavline olan yaklaşımı Hanefî usûl bilginleri tarafından tam olarak ortaya konmuş değildir. Ayrıca ulaşabildiğimiz kadarıyla konuyu müstakil Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve Hanefî mezhebi açısından ele alan birkaç makalenin dışında başka bir çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışmalardan biri Musa GÜNAY tarafından kaleme alınan "İmam Ebû Hanîfe'nin Sahâbî Kavli ile İlgili Görüş ve Uygulamaları"[1] adlı makale ile Recep ÇETİNTAŞ'a ait "Hanefî Mezhebinde Sahâbe Kavlinin Hüccet Değeri"[2] isimli çalışmadır. Ancak bu çalışmalarda makale formatında oldukları için konuyu yüzeysel olarak incelemek zorunda kalmış ve konunun inceliklerine yeteri kadar temas etme imkanı bulamamışlardır. Bu nedenle fıkh ilmi için son derece mühim bir kişilik olan Ebû Hanîfe'nin, dolaylı olarak Hanefi mezhebinin deliller hiyerarşisinde sahâbî kavlinin hüccet değeri, imamlardan gelen rivâyetler, fıkhî çözümlemeleri ve Hanefî usûl bilginlerinin kanaatleri rehberliğinde gün yüzüne çıkartılması gerekmektedir. Bu gaye ise yalnızca yüksek lisans ya da doktora düzeyindeki çalışmalar ile gerçekleştirilebilir. Bu çalışma Hanefi usûlü adına muğlak olan bu bahsin söz konusu argümanlar çerçevesinde aydınlanmasına katkı sağlamayı hedeflemektedir.

[1] Günay, Musa, *İmam Ebû Hanîfe'nin Sahâbî Kavli ile İlgili Görüş ve Uygulamaları*, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl: 18, sayı 29, Ocak-Haziran 2013.
[2] Çetintaş, Recep, *Hanefî Mehzebinde Sahabî Kavlinin Hüccet Değeri*, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Çorum, 2017/2 .

III. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KONUNUN SINIRLANDIRILMASI

Araştırmada sahâbî kavli deliline geçmeden önce, sahâbî kavlinin deliller hiyerarşisindeki konumunu tespit amacıyla öncelikle Ebû Hanîfe ve İmâmeyn'in, daha sonra Hanefî usûl âlimlerinin sahâbî kavli dışındaki şer'î delillere olan yaklaşımı genel anlamda tasvir edilmiştir. Ancak Hanefî usûl bilginlerinin tamamının şer'î delillere yaklaşımının ele alınması bir yüksek lisans tezinin hacmini aşacağı gerekçesiyle Hanefî usûl bilginleri arasından yalnızca Hanefî usûlünün gelişmesinde en çok katkı sağlayan ve kendisinden sonrakilere örnek teşkil eden ilk dönem Hanefi usûlcüleri, Ebû Bekr el-Cessâs (ö. 370/981), Kâdî Ebû Zeyd ed-Debûsî (ö. 430/1039), Ebû'l-usr el-Pezdevî (ö. 482/1089), Şemsüleimme es-Serahsî (ö. 483/1090 [?]) ve Alâeddîn es-Semerkandî (ö. 539/1144)'nin şer'î delillere olan yaklaşımına temas edilmiştir.

İmamların ve Hanefî usûl bilginlerinin sahâbî kavli dışındaki şer'î delillere olan yaklaşımının ardından sahabî kavlinin öznesi olan sahabî kavramı luğavî ve ıstılâhî olarak açıklanmaya çalışılmıştır. Sahâbî teriminin pekçok kişi tarafından tanımı yapılmış olması sebebiyle tarif edenler, *Muhaddisler, Mütekellimîn ve Hanefîler* olmak üzere üç grup altında incelenmiş ve söz konusu tarifler birbirleriyle mukayese edilmeye çalışılmıştır. Sahâbî teriminin beyânının peşinden Hanefî usûlcüler nezdinde sahâbî kavlinin çeşitleri ve Hanefî mezhebinin söz konusu sahâbî kavli türlerine bakışına değinilmiş, akabinde de usûlcüler tarafından hücciyyeti tartışılan sahâbî ve sahâbî kavli tespit edilmeye çalışılmıştır. Bunların ardından Ebû Hanife (ö. 150/767)'nin sahâbî kavline yaklaşımının arka planını görmek amacıyla ilk olarak tabiînin, daha sonra Ebû Hanîfe ve Sâhibeyn'in sonra da yukarıda ismi geçen Hanefî usûlünün ilk müdevvinlerinin hücciyeti tartışılan sahâbî kavline olan yaklaşımı ele alınmıştır.

Son olarak "İlk Dönem İki Hanefî Usûlcünün Sahâbî Kavline Yaklaşımı" başlığı adı altında, daha önce temas edilmeyen ve belki de Hanefî usûlünce muğlak olan sahâbî kavli konusunun aydınlanmasına en çok katkı sağlayacak bahisler olan, Debûsî'nin söylenin aksine sahabî kavlini kıyastan mukaddem kabul etmiş olma ihtimali, Kerhî'nin sahâbî kavli konusunda Hanefî mezhebini karşısına almasının muhtemel sebepleri irdelenmiş, ardından bazı Hanefî usûlcüler tarafından Ebû Hanîfe

ve Sâhibeyn'in kıyası sahâbî kavline takdim ettiği iddiâ edilen üç mesele analiz edilmeye çalışılmıştır.

IV. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Ebû Hanîfe'nin fürû ve usûl alanında günümüze ulaşan bir eseri bulunmaması sebebiyle onun şer'î delillere yaklaşımını tespit edebilmek için ondan gelen rivâyetlere, öğrencilerinin eserlerine ve Hanefî usûl kitaplarına başvurmak gerekmektedir. Bu bağlamda öncelikle Ebû Hanîfe (ö. 150/767)'den gelen rivâyetlere yer veren biyografi ve müsned türü eserler, onun şer'î delillere olan yaklaşımını göstermesi açısından birincil başvuru kaynağı olma hüviyetine sahiptir.

Bunun yanında Muhammed eş-Şeybânî (ö. 189/805)'nin *el-Asl* ve *el-Hücce alâ ehl-i Medîne*, Ebû Yûsuf (ö. 182/798)'un ise *el-Harâc*, *İhtilâfü ebî Hanîfe ve İbn-i Leylâ*, gibi fürû fıkha dair konuları içeren eserleri ve müsned rivâyetlerini cem' ettikleri *el-Âsâr* türü çalışmaları, ayrıca *el-Asl*'ın Hâkim eş-Şehîd tarafından kaleme alınan ve eserin günümüze ulaşan nüshalarında bulunmayan "edebü'l-kâdî" bahsini ihtiva eden *el-Kâfi* isimli şerhi araştırmanın temel başvuru kaynakları arasındadır.

Öte yandan *er-Risâle*'den sonra günümüze ulaşan ilk usûl eseri olma meziyetine sahip ve Hanefî mezhebinin günümüze ulaşan ilk usûl-i fıkıh kitabı olarak kabul edilen Cessâs (ö. 370/981)'ın *el-Fusûl fi'l-usûl* isimli eseri, gerek Hanefî mezhebinin kurucu imamlarının gerekese de Irak meşâyihinin hususen de sahâbî kavli konusunun baş aktörleri olan ve günümüze ulaşan usûl eserleri bulunmayan Ebû'l-Hasen el-Kerhî (ö. 340/952) ve Ebû Saîd el-Berdâî (ö. 317/930)'nin fikir ve argümanlarını tespit amacıyla başvurulan mühim bir kaynaktır. *el-Fusûl'*den sonra Hanefî fıkıh usûlünün günümüze ulaşan en eski eseri olan Debûsî (ö. 430/1039)'nin *Takvîmu'l-edille* isimli çalışması, Cessâs ve hocası Kerhî'nin takipçilerinden olan Saymerî (ö. 436/1045)'nîn Irak meşâyihinin usûlî görüşlerini günümüze taşıyan *Mesâilu'l-hilâf* adlı eseri, kezâ kendilerinden sonraki birçok çalışmayı konu, kapsam ve sistematik açısından büyük oranda etkileyen Ebû'l-usr el-Pezdevî (ö. 482/1089)'nin *Kenzü'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl* ve Serahsî (ö. 483/1090 [?])'nin *Usûlü's-Serahsî* adlı

usûl eserleri, ayrıca Semerkand meşâyihine dair görüşlerin temel kaynağı olan Semerkandî (ö. 539/1144)'nin *Mîzânü'l-usûl*'ü müracaat edilen klasik kaynaklardır.

Bunların yanı sıra konuyla ilgili Türkiye'de yapılan ilk çalışma olan Yunus APAYDIN'ın *Sahâbi Sözünün Hukûkî Değeri* adlı makalesi, prototip olması hasebiyle önemlidir. Ayrıca Şeybânî'nin usûl anlayışı hakkında bilgi veren Mehmet BOYNUKALIN'ın tahkik etmiş olduğu *Kitâbü'l-asl* adlı eserinin dirâse bölümü ve Ahmet TEMEL'in, *İmam Muhammed'in el-Hücce Adlı Eseri Ekseninde Şer'î Deliller* isimli yüksek lisans tezi istifade edilen modern çalışmalardır.

V. SAHÂBÎ KAVLİ ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Tespit edebildiğimiz kadarıyla sahâbî kavli üzerine yüksek lisans tezi ve makale düzeyinde yedisi arapça onbiri türkçe ve biri İngilizce olmak üzere on dokuz müstakil çalışma yapılmış olup bu çalışmalar sırasıyla şunlardır:

Tezler:

1- Nezzâr Ma'ruf Muhammed Can, *Mezhebü's-sahabî ve eserühû fi mezâhibi'l-eimmeti'l-erba'ti tatbikan fî fıkhi'l-ibâdât*, Yüksek Lisans Tezi, Mekke, Ümmü'l-Kur'a Üniversitesi, 1993.

Yüksek lisans düzeyindeki bu çalışma, sırasıyla sahâbî tarifi, âlimlerin sahabî kavli hakkındaki kanaatleri, hücciyyeti tartışılan sahâbi sözü ve konuyla ilgili âlimlerin delilleri, sahâbî kavlinin diğer şer'î deliller karşısındaki konumu ve son olarak sahâbî kavlini kabul edip etmenenin neticelerini konu edinmiştir.

2- Abdurrahman Dervîş, *es-Sahâbî ve mevkıfi'l- ulemâ-i mine'l-ihticâci bi kavlihi,* birinci baskı, Riyad, Mektebetü'r-rüşd, 1993.

Mahza usûl kitabı olan bu eserde yalnızca yedinci bölümünde sahâbi kavline dair örneklere yer verilmiştir. Bu örneklerin bir kısmı muâlemelat bir kısmı da aile hukuku ve menâsik ile ilgilidir.

3- Ali Cum‘a, *Kavlü’s-sahâbî inde’l-usûliyyîn,* birinci baskı, Kahire, Daru’r-risâle, 2004.

Müellif bu çalışmasında sahabi kavramının tarifini ve usûlcüler nezdinde sahabi kavlinin hüccet değerini ve sahâbî kavlinin hüccet kabul edildiği fer‘i meseleleri ele almıştır.

4- Ahmed Zâfir b. Ali el-Osmânî, *Eseru kavli’s-sahâbî inde’l-İmâm Ahmed fî ebvâbi’s-saydi ve’z-zebâih ve’l-eymân ve’n-nüzûr,* Yüksek Lisans Tezi, Suudi Arabistan, Camia‘tü’l-İmam Muhammed b. Suûdü’l-İslamiyye el-ma‘hedi’l-a‘lemî li’l-kadâi kısmü’l-fıkhi’l-mukârin et-ta‘limi’l-müvâzî, 2013.

Ahmed Zâfir tezinde sahabi tarifi, hücciyyeti tartışılan sahâbî kavli ve sahâbî kavli çeşitleri, âlimlerin sahabi kavli hakkındaki görüşleri ve bazı fer‘î meselelerdeki sahabi kavli uygulamalarına temas etmiştir.

5- Terhîb b. Rabîan b. Hâdî ed-düsûrî, *Hücciyyetü kavli’s-sahâbî inde’s-selef,* Medine-i Münevverre, el-Câmi‘atü’l-İslamiyye, t.y.

Çalışmada sahâbî tarifi, sahâbî kavlinin hüccet değeri ve konuyla ilgili ortaya atılan görüşler ve bu görüşlerin delillerine temas edilmiştir.

6- Enes Muhammed Rıza el-Kahveci, *Kavlü’s-sahâbî ve hücciyyetü’l-ameli bihi,* Dimaşk, Darü’n-nevâdir, 2012.

Eserde dört mezhebin yanı sıra mu‘tezile zahiriye, hariciyye ve ibaziyye gibi diğer mezheplerinde sahâbî kavline olan yaklaşımına yer verilmiş, her bir grubun delilleri analiz edilmeye çalışılmıştır.

7- Ahmed Abdü Abbas el-Cemîlî, *Kavlü’s-sahabî ve eserühü fi’l-mesâili’l-fıkhiyye*, y.y, 2016.

Küçük çaplı olan bu çalışmada öncelikle sahâbî tarifine yer verilmiş daha sonra âlimlerin sahâbî kavline olan yaklışmına temas edilmiş ardından fıkhî meselelerdeki sahâbî kavillerine yer verilmiştir.

8- Nas, Taha, *İmam Şâfii'ye Göre Sahâbe Kavlinin Kaynak Değeri,* Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı, Sakarya, 2001.

Nas, üç ana bölümden oluşan bu çalışmasında, sırasıyla İmam Şafiî'nin biyografisini, sahâbe ve sahâbî kavli kavramlarını ve İmam Şafiî'nin sahâbî kavline olan yaklaşımını işlemiştir.

9- Taşkın, Süleyman, *Beşinci ve Altıncı Yüzyıl Hanefî Usûlcüleriyle Karşılaştırmalı Olarak Gazzâlî'nin Delil Teorisinde Şer'u Men Kablena ve Sahâbî Kavli*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı, Konya, 2009.

Araştırma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Gazzâlî öncesi mütekellim usûlcüler, Gazzâlî ve beşinci ve altıncı yüzyılda yaşamış olan Hanefî usûlcülerin şer'u men kablena deliline olan yaklaşımlarına değinilmiş, ikinci bölümde ise bu usûl bilginlerin sahâbî kavli hakkındaki görüşlerine yer verilmiştir.

10- Demir, İbrahim Halil, *Usûlü'l-Fıkıhta Sahâbî Kavlinin Kaynak Olması,* Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı, Şanlıurfa, 2012.

Beş bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde sahâbî kavli terimi ve sahâbî kavli ile mürâdif terimlere temas edilmiş, ikinci ve üçüncü bölümünde yaygınlık kazanmış sahâbî sözü üzerine durulmuş, dördüncü bölümde usûl bilginlerinin hücciyyeti tartışılan sahâbî kavlî hakkındaki görüşlerine yer verilmiş, son bölümde ise sahâbî sözünün hücciyyetine yönelik ihtilafın uygulamada doğurduğu sonuçlar ele alınmıştır.

11- Özdemir, Recep, *İmam Mâlik ve Sahâbe Kavline Yaklaşımı*, Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı, Malatya, 2012.

İki bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde İmam Malik'in biyografisi ve sahâbî kavli haricindeki delillere olan yaklaşımı, ikinci bölümünde ise sahâbî kavli tanımı ve İmamı Malik'in sahâbe kavli hakkındaki kanaati ele alınmıştır.

12- Stodolsky, Volkan Yildiran. *A New Historical Model and Periodization for the Perception of the Sunnah of the Prophet and his Companions*, Doctoral thesis (University of Chicago, 2012).

Sahâbe kavlininin tarihteki yerini analiz etmek amaçlı yapılan doktora düzeyindeki bu çalışmada sahâbe kavlinin İslam hukukunun temel kaynaklarından biri olduğunu savunulmakta ve İslam Hukuk Tarihi iki döneme ayrılmaktadır. Bunlarda ilki vahyin nüzulü ile başlayan ve hukuk kaynaklarının oluştuğu dönem, ikincisi ise Ebû Hanîfe ile başlayan ve bazı kaynakların eleştirilmeye tabi tutuduğu dönemdir. Stodolsky'e göre sahâbe kavlinin hüccet değeri ile ilgili tartışmalar bu dönemin bir yansımasıdır.

Makaleler:

1- Apaydın, Hacı Yunus, *Sahâbî Sözünün Hukukî Değeri,* Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı 4, 1990.

2- Apaydın, Hacı Yunus, *Sahâbî Sözü-Kıyas İlişkisi ve Mezhep İmamlarının Uygulamalarından Örnekler,* Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı 5, 1994.

3- Apaydın, Hacı Yunus, "*Sahâbî Kavli"* DİA c. XXXV.

4- Toksarı, Ali, *Hadis İlmi Açısından Sahâbî Kavli ve Değeri* Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı 2, 1985.

5- Kızılkaya, Necmettin, *Fıkıh Usûlünde Sahabe Fetvasının Kaynaklık Değeri ile İlgili Yaklaşımlar ve Bunların Tahlili,* İLEM, sayı 4 2009.

6- Günay, Musa, *İmam Ebû Hanîfe'nin Sahâbî Kavli ile İlgili Görüş ve Uygulamaları*, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl: 18, sayı 29, Ocak-Haziran 2013.

7- Çetintaş, Recep, *Hanefî Mehzebinde Sahabî Kavlinin Hüccet Değeri*, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Çorum, 2017/2.

"*Ebû Hanife'nin Deliller Hiyerarşisinde Sahâbî Kavlinin Konum*u" adlı çalışmayı ise diğer çalışmalardan ayıran temel hususları şu şekilde sıralamak mümkündür.

i. Sahâbî kavli hakkındaki müstakil çalışmalarda Hanefî İmamların ve Hanefî usûlcülerin sahâbî kavli dışındaki delillere olan yaklaşımına değinilmezken bu çalışma da Ebû Hanîfe'nin dolaylı olarak Hanefî mezhebinin şer'î deliller sıralamasında sahâbî kavlinin konumunu görebilmek amacıyla Ebû Hanîfe ve İmâmeyn ile Hanefî usûlünün gelişmesinde en çok katkı sağlayan ve kendisinden sonrakilere örnek teşkil eden ilk dönem Hanefi usûlcüleri, Ebû Bekr el-Cessâs (ö. 370/981), Kâdî Ebû Zeyd ed-Debûsî (ö. 430/1039), Ebû'l-usr el-Pezdevî (ö. 482/1089), Şemsüleimme es-Serahsî (ö. 483/1090 [?]) ve Alâeddîn es-Semerkandî (ö. 539/1144)'nin sahâbî kavli dışındaki şer'î delillere olan yaklaşımı genel anlamda tasvir edilmiştir.

ii. Araştırmada diğer çalışmalardan farklı olarak Ebû Hanîfe ve Sâhibeyn'in sahâbî kavline olan yaklaşımını tespit aşamasında ulaşılabilen tüm tabakat ve hadis kaynakları taranmış, bu bağlamda imamların sahâbî kavline olan yaklaşımına dair otuzu aşkın rivayete yer verilmiştir. Ayrıca imamların görüşlerini tespit amacıyla onların füru' eserleri incelenmiş ve imamların sahâbî kavliyle ilgili tatbikatlarına temas edilmiştir. Öte yandan Hanefî mezhebinin füru' ve usûl kaynakları taranarak Hanefî fakihlerin, imamların sahâbî kavli konusundaki kanaatleri de zikredilmiştir. Bunun yanında Hanefî âlimlerin sahabi kavline olan yaklaşımını aktarırken yalnızca usûl bilginlerine yer verilmemiş, konuyla ilgili fikir beyan eden tüm hanefi âlimlerinin görüşlerine değinilmiştir.

iii. Daha önceki çalışmalarda temas edilmeyen ve Hanefî mezhebi adına muğlak kaldığı düşünülen şu üç mesele analiz edilmeye çalışılmıştır:

- Debûsî'nin sahabî kavlini kıyastan mukaddem kabul ettiğini gösteren emâreler.

- Kerhî'nin sahâbî kavli konusunda Hanefî mezhebini karşısına almasının muhtemel sebepleri.

- Ebû Hanîfe ve Sâhibeyn'in kıyası sahâbî kavline takdim ettiği iddiâ edilen meseleler.

BİRİNCİ BÖLÜM

ŞER‘Î DELİLLERİN TASNİFİ VE TERTİBİ

Bilindiği gibi Hanefî mezhebinin imamı Ebû Hanîfe (ö. 150/767)'den günümüze ulaşan ne bir usûl ne de bir fürû eseri mevcuttur. Ayrıca Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve Muhammed eş-Şeybânî (ö. 189/805)'nin de günümüze ulaşan bir usûl eseri bulunmamaktadır. Bu bakımdan onların hüküm istinbâtındaki başvuru kaynaklarını aktaran bir takım rivâyetler ictihâdda bulunurken takip ettikleri metodu aktarma hususunda oldukça önemlidir. Bunun yanında başta mezhebin günümüze ulaşmasında temel aktör olan Muhammed eş-Şeybânî'nin ve mezhebin üç büyük imamından biri olan Ebû Yûsuf'un fer‘î meselelere verdikleri hükümleri konu edinen telifleri ile Hanefî mezhebinin kurucu imamlarının usûlî görüşlerini tespite çalışan Hanefî usûl bilginlerinin usûli'l-fıkh alanındaki eserleri, imamların sahâbî kavlinine yaklaşımını yansıtma açısından kritik rol oynamaktadır. Araştırmanın bu bölümünde öncelikle Ebû Hanîfe ve İmâmeyn'in, daha sonra Hanefî usûl âlimlerinin sahâbî kavli dışındaki şer‘î delillere olan yaklaşımı genel anlamda tasvir edilecektir.

1.1 Ebû Hanîfe ve İmâmeyn Nezdinde Şer‘î Delillerin Tasnifi ve Tertibi

1.1.1 Delil

Mürşit ve kâşif anlamındaki *"د-ل-ل"* kökünden mübalağa ismi fail olan delil, sözlükte *bir sonuca ulaştıran şey* anlamına gelmektedir.[3] Delil lafzı dışında delil kavramıyla ilişkili olan *hüccet*, [4] *burhân*[5] ve *beyyine*[6] kavramları da kimi zaman delil ile

[3] Ebü'l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Feyyûmî el-Hamevî, *el-Misbâhu'l-münîr fi ğaribi'ş-şerhi'l-kebîr*, Beyrut, el-Mektebetü'l-ilmiyye, t.y, I, 99; Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtaza b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk ez-Zebîdî el-Bilgrâmî el-Hüseynî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, Dâru'l-hidâye, t.y, XXVIII, 50; Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh tâcü'l-lüğa ve sihâhü'l-a‘rabî*, thk: Ahmed Abdülgafûr Attar, Beyrut, Dâru'l-ilm 1987, IV, 1698.

[4] *"ح-ج-ج"* kökünden türeyen "hüccet" sözlükte "delil, burhân ve hasma karşı savunulan şey" anlamlarına gelir. Bkz. Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, V, 464. Istılahta ise "Kendisiyle istidlâlde bulunan şey" olarak ifade edilmiştir. Bkz. Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkıllânî, *et-Temhîd*, tsh: Yusuf Mekârisî, Beyrut, el-Mektebetü'ş-şarkiyye, 1957, s. 14.

[5] *"ب-ر-ه"* kökünden türeyen "burhân" sözlükte "hüccet, delil" anlamlarına gelir. Bkz. Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdulkadir er-Râzî, *Muhtaru's-sihah*, thk: Yusuf eş-Şeyh Muhammed, 5. baskı, Beyrut, el-Mektebetü'l-asriyye, 1999, s. 34; Istılahta ise "Zaruri ve kesin bilgi ifade eden şey" olarak tanımlanır. Bkz. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *Mi'yârü'l-ilm*, thk: Ahmed Şemseddin, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1989, s. 257.

[6] "Beyyine" sözlükte "açığa çıkmak, zahir olmak", anlamında olan "beyyene" kökünden türemiştir. Bkz. el-Feyyûmî, *el-Misbâh*, I, 70; Istılahta ise "akli ve hissi açık kanıt" olarak ifade edilir. Bkz. Ebü'l-Kâsım

aynı anlamda[7] kimi zaman da delilden farklı bir manada kullanılmıştır.[8] Istılahta ise delil, *üzerinde düşünüldüğünde matlûb-i haberîye/şer'î amelî hükme ulaştırması mümkün olan şey* şeklinde tarif edilmiştir.[9]

Mantık, kelâm ve fıkıh usûlü gibi birçok alanda birbirinden farklı terim anlamı kazanmış olan delil kavramı, mantık ilminde *doğruya ulaştıran* anlamında kullanılırken,[10] kelâm ilminde *üzerinde doğru düşünüldüğünde zarurî olarak bilinmeyen hususların bilinmesini sağlayan unsur* olarak tanımlanmış,[11] mütekellimîn usûlcüler ise kesin bilgiye ulaştırana delil, zannî bilgiye götürene emâre adını vermişlerdir.[12] Sözlükte, *yol gösteren, doğru yola götüren* anlamına gelen delil lafzı dışında delil kavramıyla ilişkili olan hüccet, burhân ve beyyine kavramları da kimi zaman delil ile aynı anlamda[13] kimi zaman da delilden farklı bir manada kullanılmıştır.[14]

Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve İmâmeyn de âyet, hadis, icmâ, sahâbî kavli ve kıyas gibi şer'î hükme ulaştıran bir kaynağı ifade etmek için bazen hüccet,[15] bazen delil,[16] bazen de beyyine[17] ve burhân[18] kavramlarını kullanmıştır.

Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, thk: Muhammed Seyyid Keylâni, Lübnan, Dâru'l-ma'rife, t.y, s. 68.

[7] Ebû Zeyd Abdullah (Ubeydullah) b. Muhammed b. Ömer b. Îsâ, (Debûsî) *Takvîmü'l-edille fî usûli'l-fıkh*, thk: Halil Muhyiddin el-Mîs, 1. Baskı, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2001, s. 13.

[8] Gazzâlî *Mi'yârü'l-ilm*, s. 36; Bâkıllânî, *et-Temhîd*, s. 14.

[9] Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî (Cessâs), *el-Fusûl*, Kuveyt, Vizâretü'l-Evkâf el-Kuveytiyye, 1994, IV, 7; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 14-16.

[10] Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâneddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî eş-Şâfiî, *Metnü tehzîbü'l-mantık ve'l-kelâm*, 1.baskı, thk: Abdülkâdir el-Kürdi, Matbaatü's-saâde, t.y, s. 4.

[11] Bâkıllânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, thk: Abdül hamit b. Ali Ebû Zenid, Müessetü'r-risâle y.y, 1998, I, 202.

[12] Ebü'l-Hasen (Ebü'l-Kâsım) Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk: Abdurrezzak Afîfî, Beyrut, el-Mektebetü'l-islâmî, t.y, I, 9.

[13] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 13.

[14] Gazzâlî, *Mi'yârü'l-ilm*, s. 36; Bâkıllânî, *et-Temhîd*, s. 14.

[15] Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî, *el-Hücce alâ Ehli Medîne*, thk: Mehdi Hasan el-Keylânî, Beyrut, Alemü'l-kütüb, 1983, I, 44 II, 164, 568, 746, *Ebû Yûsuf, İhtilâfü Ebî Hanîfe ve İbn-i Leylâ*, 1. baskı, thk: Ebû'l Vefâ el-Afkânî, Hindistan, Lecnetü ihyâü'l ma'ârif en-nu'maniyye, s. 182.

[16] Şeybânî, *el-Hücce*, I, 265; Yakub b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî, *el-Harâc*, thk: Tâhâ Abdurraûf Sa'd, el-Mektebetü'l-ezherî, t.y. s. 97, 98.

[17] Şeybânî, *el-Hücce*, II, 598; *Ebû Yûsuf, İhtilâfü Ebî Hanîfe ve İbn-i Leylâ*, s. 180.

[18] Şeybânî, *el-Hücce*, II, 598, 746.

1.1.2 Delillerin Tertibi

Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve İmâmeyn'in usûlî görüşleri her ne kadar müstakil bir kitap altında toplanmamış olsa da, hiç şüphesiz onlar da fıkhî meselelerin çözümünde belli bir hiyerarşi takip etmekteydi. Onların hüküm istinbâtında takip ettiği bu sıralama pek çok hadis ve tabakât eserlerinde senetli ve senetsiz olarak rivâyet edilmiştir.[19] Bunun dışında onların fer'î meseleleri hükme bağlarken takip etmiş oldukları metod da onların usûlünü fiilî olarak bize yansıtmaktadır.

Kaynaklarda yer alan pek çok rivâyet, gerek Ebû Hanîfe gerekse de onun iki öğrencisi Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve Muhammed eş-Şeybânî (ö. 189/805)'nin bir meseleyi hükme bağlarken ilk olarak Kur'ân'a, ardından sünnete, sonra icmâ' ve sahâbî kavillerine daha sonra kıyasa başvurduklarını göstermektedir. Örneğin aralarında birçok Hanefî âlimin de bulunduğu yirmiye yakın fakîh ve muhaddis, Ebû Hanîfe'ye ulaşan bir senetle birlikte, ondan şu sözleri nakletmiştir:

> *"Bir meselenin hükmü hakkında öncelikle Kur'ân'a başvururum. Şâyet Kur'ân'dan bir şey bulamazsam Resûlüllah'ın sünnetine bakarım, eğer Kur'ân'da ve sünnete de bulamazsam Resûlüllah'ın ashâbının sözlerine başvururum. Onlardan dilediğim kişinin kavlini alır, dilediğimi terk ederim. Ancak, onların sözlerini bırakıp başkalarının sözlerini almam. Eğer iş, İbrâhîm en-Nehaî, Şâ'bî, İbn Sîrin, Atâ, Saîd b. Müseyyeb gibilerine kalırsa, onlar ictihâd ettiği gibi ben de ictihâd ederim."*[20]

---

[19] Söz konusu rivâyetlere araştırmanın ikinci bölümünde değilenecektir.

[20] Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Mürrî el-Bağdâdî, *Târîhu Yahya b. Maîn (Rivâyetü'd-Devrî)*, thk: Ahmed Muhammed Nur Seyf, Mekketü'l-Mükerreme, Merkezü'l-bahsi'l-İlm ve İhyâ-i türâsi'l-İslâmi, 1979, IV, 63; İbn Ebi'l Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe*, s. 98; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve eshâbihi*, s. 24; Beyhakî, *el-Medhal ilâ Süneni'l-kübrâ*, s. 203; İbn Abdülberr *el-İntifâ*, s. 142. Hatîb el-Bağdâdî, *Tarîhu Bağdâd ve züyûluhû*, thk: Mustafa Abdülkâdir Atâ Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1996; XII, 365; Ebû İsmâîl Abdullah b. Muhammed b. Alî el-Ensârî el-Herevî, *Zemmü'l-kelâm ve ehlihi*, thk: Abdurrahman Abdülaziz eş-Şebel, el-Medinetü'l-münevvere, Mektebetü'l-ulûm ve'l hükm, 1998, V, 100-101; Ebû Şâme el-Makdisî, *Muhtasaru'l-Müemmel*, s. 63; İbn Teymiye, *el-Müsvedde fî usûli'l-fıkh*, s. 337; Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâ'l fî esmâi'r-ricâl* thk: Beşşâr Avvad. Ma'rûf, Beyrut, Müessetü'r-risâle, 1980, XXIX, 443; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikī ed-Dımaşkî, *Menâkıbü'l -İmâm Ebî Hanîfe ve Sâhibeyhi*, thk: Muhammed Zâhid el-Kevserî, Hindistan, Hayrabat, Lecnetü-ihyâ-i'l-ma'arif, 1988, s. 36; Ebû'l Fidâ el-Kureşî, *et-Tekmîl fi'l-cerhi ve't-ta'dil ve ma'rifeti's-sikâti ve'd-düafâ-i ve'l-mecâhil*, thk: Şadi b. Muhammed b. Salim, 2011, I, 378; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, X, 451; Süyûtî, *Miftâhü'l-Cenne*, s. 49; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf es-Sâlihî eş-Şâmî eş-Şâfiî, *U'kûdü'l-cümân fi menâkıbı Ebî Hanîfe ve'n-Nu'mân*, nşr; Molla Abdülkâdir el-Afgânî, Câmia'tü'l Melik Abdü'l Aziz, 1979-80, s. 175. Füllânî, *Îkazü hümemi üli'l-ebsâr*, s. 22.

Yine müverrih ve Hanefî fakîh Muhammed b. İbrâhîm el-Kurtubî'nin (ö. 550/1155) naklettiğine göre Ebû Yûsuf (ö. 182/798), ömrünün son günlerinde Allah Teâlâ'ya şu şekilde münacaât etmiştir:

> *"Allah'ım! Sen biliyorsun ki karşılaştığım her meselede senin kitabına baktım. Onda bir çıkış yolu bulduysam onu aldım. Bulamadıysam senin Peygamber'in (s.a.v)'in sünnetine baktım. Onda bir çıkış yolu bulduysam onu aldım. Bulamadıysam sahâbe sözlerine baktım. Onda bir çıkış yolu bulduysam onu aldım."*[21]

Ayrıca Hâkim eş-Şehîd *el-Kâfi* isimli *el-Asl* şerhinde yer alan ifadelere göre Muhammed eş-Şeybânî (ö. 189/805)'de, fer'î meselelerin çözümünde nasıl bir metod izlenmesi gerektiğini beyan etmiştir. Şeybânî, kendi anlaşını ortaya koymadan önce ilk olarak şer'î kaynak anlayışının temelini oluşuran bazı hadis ve sahâbî kavilleri zikretmiştir. Bunların başında Muâz hadisi ve Hz. Ömer'in Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye gönderdiği mektup gelmektedir. Şeybânî'nin bir senetle birlikte rivâyet ettiğine göre Muâz b. Cebel şöyle demiştir:

> *"Hz. Peygamber beni Yemen'e kâdî olarak tayin ettiği vakit,'Ey Muâz, neyle hükmedeceksin?' diye sordu. Ben,'Allah'ın kitabıyla hükmederim.' dedim. Hz. Peygamber,'Allah'ın kitabında bulamazsan?' diye sordu. Ben,'Resûlüllah'ın hükmetttiği şeyle hükmederim.' dedim. Hz. Peygamber,'Resûlüllah'ın hükmettiği şeyde de bulamazasan?' diye sordu? Ben,'Kendi re'yimle hükmederim.' cevabını verdim. Bunun üzerine Hz. Peygamber,'Elçisinin elçisini muvaffak kılan Allah'a hamdolsun.' dedi."*[22]

Kezâ Şeybânî'nin Ömer b. Hattâb'a ulaşan bir senetle birlikte rivâyet ettiğine göre Hz. Ömer, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye şunları söylemiştir: *"Kitap ve sünnette bulamadığın meselelerde iyi düşün, birbirine benzeyen meseleleri iyi öğren ve onları birbirine kıyas et. Sonra doğruya en yakın ve Allah Teâlâ'ya en sevimli olanı tercih et."*[23]

Yine Şeybânî (ö. 189/805)'nin rivâyet ettiğine göre Hz. Ömer Şam kâdîsı olan genç birisini huzuruna çağırıp ona, *"Neyle hükmedeceksin?" diye sormuş, kâdî,*

[21] Zâhid el-Kevserî, *Hüsnü't-tekâdî fî sîreti'l-İmâm Ebî Yûsuf el-Kâdî*, Mısır, Dâru'l-envâr, 1948, s. 52.
[22] Ebü'l-Fazl Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Mervezî el-Belhî el-Hâkim eş-Şehîd, *el-Kâfî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Feyzullah Efendi nr. 922, s. 311a.
[23] Hâkim eş-Şehîd, *el-Kâfî*, s. 311b.

"Allah'ın kitabıyla hükmederim." cevabını vermiş, Hz. Ömer, "Allah'ın kitabında bulamazsan?"diye sormuş, kâdî, "Resûlüllah'ın hükmetttiği şeyle hükmederim." cevabını vermiş, Hz. Ömer, "Resûlüllah'ın hükmettiği şeyde de bulamazasan?" diye sormuş, kâdî, "Ebû Bekir ve Ömer'in hükmettiğiyle hükmederim." cevabını vermiş, Hz. Ömer, "Onların hükmettiği şeyde de bulamazasan?" diye sormuş, kâdî, "Kendi re'yimle hükmederim." cevabını vermiş, Hz. Ömer de bunun üzerine *"Sen gerçek bir kâdîsın."* karşılığını vermiştir.[24]

Aynı şekilde Şeybânî'nin rivâyet ettğine göre Abdullah b. Mes'ûd şunları söylemiştir:

> *"Her kim kazâ göreviyle imtihan edilirse Allah'ın kitabıyla hükmetsin. Allah'ın kitabında bulamazsa, Resûlüllah'ın hükmettiğiyle hükmetsin. Resûlüllah'ın hükümlerinde de bulamazsa, sâlihlerin[25] hükmettiği ile hükmetsin. Onda da bulamazsa kendi re'yi ile ictihâd etsin."*[26]

Şeybânî bu rivâyetleri aktardıktan sonra, fer'î meselelerin çözümünde nasıl bir yöntem izlediğini ise şu sözlerle beyan etmiştir:

> *"Kâdî öncelikle Allah'ın kitabıyla, onda bulunmayan bir şey kendisine sorulursa Resûlüllah'tan gelenlerle, onda da yoksa ashâbından gelenlerle[27] hükmetmesi gerekir. Konuyla ilgili sahâbe ihtilâf etmişse, onların kavillerinden kendisine en güzel geleni tercih eder. Ancak kendi re'yi ile bir şey ortaya koyup, onların tamamına muhâlefet etmez. Onlardan gelenlerde de bulamazsa kendi re'yi ile ictihâd eder. Ve onu sahâbeden gelenlere kıyas eder. Daha sonra doğru kabul ettiği ile hükmeder."*[28]

Bunların yanı sıra, Cessâs (ö. 370/981) ve Serahsî (ö. 483/1090 [?])'nin, Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve Şeybânî (ö. 189/805)'in öğrencisi Hişâm b. Ubeydullah'tan (ö. 221/836) rivâyet ettiğine göre Şeybânî, fıkhı *Kur'ân'da mevcut bulanan âyetler,*

---

[24] Hâkim eş-Şehîd, *el-Kâfî*, s. 311b.
[25] Serahsî, buradaki sâlihler ifadesinden kastın, Ebûbekir ve Ömer olduğunu söylemiştir. Bkz; Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût*, Beyrut, Dâru'l-ma'rife, 1993, XVI, 68.
[26] Hâkim eş-Şehîd, *el-Kâfî*, s. 311a.
[27] Serahsî bu ifadeler hakkında şunları söylemiştir: *"İmamı Muhammed'in bu ifadelerinden şu sonuç çıkmaktadır: O, kendisine tanınmış sahâbîlerden birinden sahih bir rivâyet ulaştığı vakit, ona göre hükmediyor ve onu kıyasa takdim ediyor. Çünkü Hz. Peygamber bir hadisinde "Ashabım yıldızlar gibidir. Onlardan hangisine uyarsanız doğruya ulaşırsınız."* [27] Bkz; Serahsî, *el-Mebsût*, XVI, 83.
[28] Hâkim eş-Şehîd, *el-Kâfî*, s. 313a.

Resûlüllah'tan rivâyet edilen mütevâtir ve meşhûr sünnet ile bunların benzeri hadisler, sahâbînin üzerinde icmâ ettiği ve ihtilâf ettiği[29] *sözler ile bunların benzeri kaviller ve Müslümanların güzel kabul ettikleri ile bunların benzerleri* olmak üzere dört gruba ayırmıştır.[30] Aynı zamanda muhaddis İbn Abdülber (ö. 463/1072) Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî'den şu sözleri nakletmiştir:

> *"İlim şu dört şeyin dışına çıkmaz: Kur'ân'da yer alanlar ve bunlara benzeyenler, sünnette yer alanlar ve bunlara benzeyenler, icmâ-ı sahâbî ve buna benzeyenler -sahâbenin ihtilâf etmesi durumunda mutlaka onların görüşlerinden biri seçilir, onların sözlerinin dışına çıkılmaz-, fukahâ-i müslimînin güzel kabul ettikleri ve buna benzeyenler."*[31]

"Bir kişi kitabı, sünneti, Resûlüllah (s.a.v)'in ashâbının sözlerini ve Müslüman fakîhlerin güzel kabul ettiklerini bilmesi durumunda, ictihâd edebilir."[32]

1.1.2.1 Kitâb

Yukarıda Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve İmâmeyn'den nakledilen rivâyetler, onlara göre kur'an'ı kerim'in ana kaynak olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim Şeybânî, *el-Hücce* eserinin birçok yerinde İmam Mâlik'e karşılık *"Öyleyse, nâtık olan kitap ya da ma'rûf sünnetten bir delil getir?"*[33] diyerek birincil kaynağın Kur'ân olduğunu tasrîh etmiştir. Bunun yanı sıra onlara göre Kur'ân'da yer alan hükümler, diğerlerine nazaran daha kat'îdir. Şeybânî (ö. 189/805)'nin abdestte başı meshetmenin Kur'ân'da yer alan bir farz olduğu, mazmaza ve istinşâkın ise bunun gibi olmadığını söylemesi de[34] âyetle sabit olan bir hükmün diğer delillerle sabit olan hükme karşı daha üst bir konumda kabul ettiğini göstermektedir.

---

[29] Cessâs bu rivâyeti aktardıktan sonra, Şeybânî'nin, söz konusu rivâyetteki "*mâ ihtelefe fîhi es-sahâbetü ve mâ eşbehehü*" sözleriyle, " *sahâbî bir mesele de birkaç kavil üzerinde ihtilaf etmesi durumunda hiç kimsenin, mevcut kavillerin tamamının dışına çıkıp, sahâbîden birinin söylemediği bir sözü dile getirmesi'nin caiz olmayacağını"* kastettiğini söylemiştir. Bkz; Cessâs, *el-Fusûl*, III, 271.
[30] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 271; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 318.
[31] İbn Abdülberr, Şeybânî'nin "benzeyenler" ifadelerinin tamamında kıyas'ı kastettiğini söylemiştir. Bkz; Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, thk: Ebi'l-Eşbal ez-Züheyri, Suudi Arabistan, Dâru İbni'l-Cevzî, 1994, I, 759.
[32] İbn Abdülberr, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, I, 759; II, 856.
[33] Şeybânî, *el-Hücce*, IV, 322.
[34] Şeybânî, *el-Asl*, thk: Muhammed Boynukalın, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 2012, I, 33.

1.1.2.2 Sünnet

İmamların deliller hiyeraşisinde ikinci sırayı ise sünnet/hadis almaktadır.[35] Şeybânî'nin ehl-i Medine'ye yönelik *"Ya kitaptan ya da sünnetten delil gösterin."*[36] Sözlerini sarfetmesi ona göre sünnetin Kur'ân'dan sonraki hüccet olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, sünnetin olduğu yerde kıyasa hâcet olmadığının söylenmesi de[37] onun sünneti kıyastan öncelikli bir delil kabul ettiğini gösterir.

Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve Şeybânî Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarını ifade edebilmek için *sünnet,*[38] *hadis,*[39] *eser,*[40] *âsâr,*[41] *kavl*[42] ve *ilm*[43] sözcüklerini kullanmışlardır. Bunun yanı sıra bu sözcükleri bazen de sahâbî[44] hatta tabiînin[45] söz ve uygulamalarını ifade etmek için geniş anlamda kullandıkları da olmuştur. Bunların dışında kimi zaman sünnet sözcüğünü, *geçmişten beri bilinen bir uygulama* anlamında kullandıkları da görülmektedir.[46]

Öte yandan Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve İmâmeyn, Hz. Peygamber, sahâbî ve tâbiînden gelen rivâyet ve uygulamaları farklı isimlerle adlandırmışlardır. Örneğin; Ebû Yûsuf (ö. 182/798), bilinen bir hadis ve uygulamayı ifade etmek için *mahfûzun, meşhûrun min sünneti Resûlüllah* (Hz. Peygamber'in bilinen bir uygulaması),[47] *meşhûrun min sünneti Resûlüllah (*Hz. Peygamberin yaygınlaşmış bir uygulaması),[48] *el-hadisü fi hâzâ ma'rûfun meşhurun (*Konuyla ilgili hadis bilinen bir hadistir*),*[49]

[35] Hâkim eş-Şehîd, *el-Kâfî*, s. 313a.
[36] Şeybânî, *el-Hücce*, IV, 322.
[37] Şeybânî, *el-Hücce*, I, 316.
[38] Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 62, 88; *er-Red alâ siyeri'l-Evzâî*, 1. baskı, thk: Ebû'l Vefa el-Afgânî, Hindistan, Hayrabad, Lecnetü İhyâi'l Maâ'rif, t.y. s. 57, 67; Şeybânî, *el-Hücce*, I, 213, 316.
[39] Ebû Yûsuf, *el-Âsâr*, thk: Ebû'l Vefa el-Afgânî, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, t.y. 237, 1052. *el-Harâc*, s. 196; *er-Red alâ siyeri'l-Evzâî*, s. 135 ,69; Şeybânî, *el-Hücce*, II, 298, 600, 614.
[40] Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 196 ,194 ,188; Şeybânî, *el-Asl*, VII, 314; *el-Hücce*, I, 377, III, 233.
[41] Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 74; *el-Hücce*, II, 144.
[42] *Ebû Yûsuf, İhtilâfü Ebî Hanîfe ve İbn-i Leylâ*, s. 17.
[43] Şeybânî, *el-Hücce*, IX, 61.
[44] Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 114 ,82, 184; *İhtilâfü Ebî Hanîfe ve İbn-i Leylâ*, s. 42; Şeybânî, *el-Hücce*, III, 58, 311, 575.
[45] *el-Hücce*, I, 169, 361.
[46] Ebû Yûsuf, *el-Âsâr*, 81, 404; *er-Red alâ siyeri'l-Evzâî*, s. 38, 40, 21, 41; *el-Harâc*, s. 179.
[47] Ebû Yûsuf, *er-Red alâ siyeri'l-Evzâî*, s. 67.
[48] Ebû Yûsuf, *er-Red alâ siyeri'l-Evzâî*, s. 67.
[49] Ebû Yûsuf, *er-Red alâ siyeri'l-Evzâî*, s. 40.

tabirlerine, bilinen rivâyetin zıttı olarak da *hadisün vâhid,*[50] *şâzz,*[51] *eş-şâzzü mine'l-hadis,*[52] *şâzzü'l-hadis*[53] ifadelerine yermiştir. Şeybânî (ö. 189/805) de bilinen hakkında *el-eserü'l-ma'ruf* (bilinen bir hadis yada sahâbî sözü),[54] *hadisün ma'rûf* (Hz. Peygamber'in bilinen bir sözü),[55] *es-sünnetü fî hâzâ ma'rûfetün meşhûretün* (Hz. Peygamber'in konuyla ilgili uygulaması bilinmektektedir.)[56] tabirlerini, bunların mukâbilinde ise *hadisün vâhid,*[57] *şâzzün mine'l-hadis*[58] ifadelerini kullanmıştır. Öte yandan Ebû Yûsuf, isnâdında râvîlerinden biri zikredilmeyen rivâyet hakkında *ersele'l-hadise ilâ,*[59] İmam Muhammed de*'erselehü ilâ ...'*[60] demiştir. Ayrıca Cessâs (ö. 370/981)'ın belittiğine göre Şeybânî fıkhı oluşturan unsurlar arasında yer verdiği "*Resûlüllah'tan rivâyet edilen"* sözleriyle *mütevâtir ve meşhûr* haberi kastetmiştir.[61] Bütün bunlar, onların rivâyetleri birbirinden ayırmak için *meşhûr/ma'rûf, şâz, mürsel* gibi ifadelere başvurduklarını göstermektedir.[62]

Bunun yanı sıra imamlar meşhûr/ma'ruf bir rivâyeti delil gösterirken; *"Ma'rûf olan bir sünneti nasıl terkederler?",*[63] *"Ma'rûf olan hadise göre .... gereklidir",*[64] *"Konuyla ilgili hadisler bir çok kişiden gelmiştir ve ma'rûftur.",*[65] *"Sana çoğunluğun üzerinde olduğu hadisi almak gerekir."*[66] Tabirlerini kullanmış, râvîlerinden biri zikredilmeyen bir rivâyet hakkında *"Bunu rivayeti alıyoruz."*[67] şaz bir hadisin bulunduğu yerde ise *"Şâzz hadisten uzak dur!",*[68] "*Şâzz hadis alınmaz.*",[69] *"Biz şâzz*

[50] Ebû Yûsuf, *er-Red alâ siyeri'l-Evzâî*, s. 41.
[51] Ebû Yûsuf, *er-Red alâ siyeri'l-Evzâî*, s. 41.
[52] Ebû Yûsuf, *er-Red alâ siyeri'l-Evzâî*, s. 105.
[53] Ebû Yûsuf, *er-Red alâ siyeri'l-Evzâî*, s. 31.
[54] Şeybânî, *el-Asl*, VII, 314.
[55] Şeybânî, *el-Hücce*, II, 600, 614.
[56] Şeybânî, *el-Hücce*, I, 316.
[57] Şeybânî, *el-Hücce*, I, 225.
[58] Şeybânî, *el-Asl*, VI, 380.
[59] Ebû Yûsuf, *el-Âsâr*, 237, 1052.
[60] Şeybânî, *el-Hücce*, I, 221; IV, 300.
[61] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 271.
[62] Şeybânî, *el-Asl*, Mukaddime 186-198.
[63] Şeybânî, *el-Hücce*, I, 213.
[64] Şeybânî, *el-Hücce*, II, 298.
[65] Şeybânî, *el-Hücce*, III, 132.
[66] Ebû Yûsuf, *er-Red alâ siyeri'l-Evzâî*, s. 31.
[67] Şeybânî, *Muvatta bi Rivâyeti Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî*, 2. baskı, thk: Abdülvehhab Abdüllatif, el-Mektebetü'l-ilmiyye, 49, 73.
[68] Ebû Yûsuf, *er-Red alâ siyeri'l-Evzâî*, s. 3 1.
[69] Ebû Yûsuf, *er-Red alâ siyeri'l-Evzâî*, s. 105.

hadisi delil olarak almayız.",[70] *"Ma'rûf ve meşhûr sünnet ve âsârı bırakıp bir kişinin rivâyet ettiğini mi alâlim?"*[71] ifadelerine yer vermişlerdir.[72] Bu ise onların hadislerin tamamını hüccet değeri açısıdan aynı değerde kabul etmeyip kabul açısından bir değerlendirmeye tabi tuttuklarını gösterir.

Şu halde onların nezdinde çok sayıda râvî tarafından rivâyet edilip, herkes tarafından bilinen hadis (ma'rûf /meşhûr), kendisiyle amel edilmesi vâciptir. Râvîlerinden biri zikredilmediği halde sabit olan (mürsel) rivâyet ise meşhûr gibi kesinlik ifade etmemekle birlikte kendisiyle amel edilmesi câizdir. Meşhûr hadise aykırı olup onun karşısında tek kalan hadis (şâzz) ise hüccet değeri taşımayan ve kendisiyle amelin câiz olmadığı bir rivâyet türüdür.

1.1.2.3 İcmâ

Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve İmâmeyn'in hüküm istinbâtında kitap ve sünnetten sonraki müracaat kaynağı ise icmâdır.[73] Onlar, üzerinde ittifak edilen bir meseleyi ifade etmek için *icmâ*[74] sözcüğünün yanı sıra birbirinden farklı sözcük kalıpları kullanmışlardır.

Mesela, Ebû Yûsuf (ö. 182/798), üzerinde ittifak edilen bir meseleyi ifade etmek için *ecmea aleyhi* (üzerinde fikir birliği etti.),[75] *ücmia aleyhi* (üzerinde fikir birliğine varıldı.),[76] *ictemea* (üzerinde fikir birliği etti),[77] *el-mücmeü aleyhi* (üzerinde fikir birliğine varılan bir mesele)[78] ifadelerini, hakkında ihtilâfın olmadığı bir konu hakkında ise *lem yezel el-müslimûn ve selefü's-sâlih (*Müslümanlar ve geçmişteki seçkin nesiller bu hal üzerine devam ettiler.) [79] ve *leyse fîhi ihtilâf* (konuyla ilgili herhangi bir

[70] Ebû Yûsuf, *er-Red alâ siyeri'l-Evzâî*, s. 41.
[71] Şeybânî, *el-Hücce*, I, 225.
[72] Temel, Ahmet, *İmamı Muhammed'in el-Hücce Adlı Eseri Ekseninde Şer'î Deliller*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi SBE, 2007, s. 34-53.
[73] Hâkim eş-Şehîd, *el-Kâfî*, s. 313a.
[74] Şeybânî, *el-Asl*, VI, 361.
[75] Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 180.
[76] Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 185.
[77] Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 71.
[78] Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 62, 89.
[79] Ebû Yûsuf, *er-Red alâ siyeri'l-Evzâî*, s. 67.

ihtilaf söz konusu değil) [80] tabirlerini, Şeybânî (ö. 189/805)' de üzerinde birleşildiğini ifade etmek için *ictemea*[81] ve *ecmea* [82] yanı sıra *mücmeatün aleyhâ*,[83] *inde'l-müslimîn ve inde cem'îi'l-fukahâ* (Müslümanlar ve fukahanın çoğunluğuna göre),[84] *fî kavli'n-nâsi cemîan* (bütün insanlara göre),[85] *yecme'ûne aleyhâ* (üzerinde fikir birliği ediyorlar)[86] ifadelerini, hakkında ihtilâfın bulunmadığını bildirmek için ise *leyse fîhi ihtilâf* [87] dışında *lâ ihtilâfe*,[88] *lem yahtelif*,[89] *mâ beyne'n-nâsi ihtilâfün* (muhâlefet eden biri yok)[90] tabirlerini kullanmıştır.[91]

Bunun yanında onlara göre icmâ, bağlayıcı ve kendisine muhâlefetin câiz olmadığı bir hüccettir.[92] Ayrıca icmâ'ın meydana gelebilmesi için herkesin görüş beyan etmesi şart olmayıp, müctehidlerin bir uygulama karşısında sükût etmeleri de onun doğruluğunu gösterir.[93]

Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve İmâmeyn icmâ ile bir meseleyi temellendirirken kimi zaman bunu *sahâbî*,[94] *selefi salih*[95] gibi geçmiş dönemde yaşamış kişilerle, kimi zaman da *ilim ehli*,[96] *fakîhler*[97] gibi farklı gruplarla, kimi zaman da *ehl-i Kûfe*[98] ve *ehl-i Medîne*[99] gibi mahallî ya da *tüm insanlar*, [100] *Müslümanlar*[101] ve *el-âmme*[102] gibi evrensel bir topluluk adıyla nitelemişlerdir. Bu durum onlara göre icmâ'ın bir zamana

[80] Ebû Yûsuf, *er-Red alâ siyeri'l-Evzâî*, s. 56.
[81] Şeybânî, *el-Hücce*, IX, 284.
[82] Şeybânî, *el-Hücce*, I, 497.
[83] Şeybânî, *el-Hücce*, II, 313.
[84] Şeybânî, *el-Hücce*, I, 208.
[85] Şeybânî, *el-Asl*, V, 586.
[86] Şeybânî, *el-Hücce*, I, 392.
[87] Şeybânî, *el-Hücce*, IX, 365.
[88] Şeybânî, *el-Hücce*, II, 236; III, 255, 421; Şeybânî, *el-Asl*, IV, 362.
[89] Şeybânî, *el-Asl*, V, 607.
[90] Şeybânî, *el-Hücce*, IX, 262.
[91] Şeybânî, *el-Asl*, Mukaddime, 198-202; Temel, Ahmet, *İmamı Muhammed'in el-Hucce Adlı Eseri Ekseninde Şer'î Deliller*, s. 54-65
[92] Şeybânî, *el-Hücce*, I, 392.
[93] Şeybânî, *el-Hücce*, II, 561.
[94] Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 71.
[95] Ebû Yûsuf, *er-Red alâ siyeri'l-Evzâî*, s. 67; III, 22.
[96] Şeybânî, *el-Hücce*, II, 278.
[97] Şeybânî, *el-Hücce*, I, 208.
[98] Şeybânî, *el-Hücce*, I, 497.
[99] Şeybânî, *el-Hücce*, I, 497.
[100] Şeybânî, *el-Asl*, V, 586.
[101] Şeybânî, *el-Hücce*, I, 208.
[102] Şeybânî, *el-Hücce*, IV, 209

yada bir bölgeye, yahut belirli bir gruba münhasır olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte sahâbî icmâ'ına ayrı bir önem atfetmişlerdir.[103] Hatta Şeybânî (ö. 189/805) sahâbe ihtilâf ettiği vakit, mutlaka onlardan birinin görüşünü almak gerektiğini, onların tamamının görüşünün dışına çıkıp, onlardan birinin söylemediği bir şeyi dile getirmenin ise câiz olmayacağını söylemiştir.[104] Öte yandan Cessâs (ö. 370/981)'ın naklettiğine göre, Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve İmâmeyn sahâbe icmâ'ının oluşabilmesi için sahâbe döneminde yaşayan ve fetvâ ehli olan tabiînin ona muhâlefet etmemiş olmasını şart koşmuştur. Zira sahâbe döneminde yaşayıp fetvâ verebilen tabiîn, sahâbeden biri gibi kabul edilir. Onlardan birinin sahâbe icmâ'ına muhâlefet etmesi halinde ise konuyla ilgili sahâbe icmâ'ı oluşmaz.[105]

Bunların yanında Cessâs ve Debûsî (ö. 430/1039), Şeybânî'nin her asrın icmâ'ını hüccet kabul ettiğini nakletmiştir.[106] Ayrıca Debûsî'nin ifade ettiğine göre Şeybânî, icmâ türlerinin tamamını aynı seviyede kabul etmemiş, bunlar arasında bir hiyerarşi belirlemiştir. Söz konusu nakle göre Şeybânî, icmâ'ı şu şekilde sıralamaya tabi tutmuştur:

a. Sarîh sahâbe icması
b. Sükûtî sahâbe icması
c. Sahâbeden sonra gelenlerin kendilerinden önce ihtilâf edilmemiş bir konu üzerindeki icmâ'ı
d. Sahâbeden sonra gelenlerin selefin hakkında ihtilâf ettiği bir konu üzerindeki icmâ'ı[107]

Bunun yanı sıra Cessâs ve Serahsî (ö. 483/1090 [?]) İmâmeyn'in öğrencisi Hişâm b. Ubeydullah'tan (ö. 221/836) rivâyet ettiğine göre Şeybânî, fıkhın üzerine bina edildiği dört esas arasında *sahâbînin üzerinde icmâ ettiği ve ihtilâf ettiği sözler ile bunların benzeri kaviller* ve *Müslümanların güzel kabul ettikleri ile bunların benzerleri* ifadelerine yer vermiştir. Öte yandan Cessâs, Şeybânî'nin bu ifadelerinden onun icmâ'-ı

[103] Ebû Yûsuf, *el-Âsâr*, 56, 278; *el-Harâc*, s. 71; Şeybânî, *el-Hücce*, IV, 285.
[104] Hâkim eş-Şehîd, *el-Kâfî*, s. 313a.
[105] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 333.
[106] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 271; Cessâs, *el-Fusûl*, III, 271.
[107] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 32.

sahâbîyi kitap ve sünnet gibi bir asıl kabul ettiği, sahâbînin bir meselede birkaç kavil üzerinde ihtilâf etmesi durumunda ise hiç kimsenin mevcut kavillerin tamamının dışına çıkıp sahâbîden birinin söylemediği bir sözü dile getirmesinin câiz olmayacağı sonucunu çıkarmıştır. Ayrıca Cessâs'ın belirttiğine göre Şeybânî'nin *Müslümanların güzel kabul ettikleri ile bunların benzerleri* ifadeleri, sahâbeden sonra herhangi bir asırda yaşayan müctehidlerin güzel kabul ettikleri şeyler anlamına gelmektedir.

1.1.2.4 Kıyas

İmamlara göre, hakkında kitap, sünnet, icmâ ve sahâbî kavli bulunmayan hâdiselerde kıyasın uygulanabileceği bir durum vâki ise kıyasla amel edilir.[108] Nitekim Şeybânî (ö. 189/805)'nin *"Hakında nass bulunmayan yerde eser (hadis/sahâbî kavli) olan konuya kıyas yapılmasının gerekli olduğunu"*[109] söylemesi de, nassın kıyas için bir asl teşkil ettiğini ve kıyasın nassdan muahhar bir delil olduğunu göstermektedir.

İmamlar, kıyas amelini ifade etmek için ise terimsel bir yapıya sahip *kıyas*[110] sözcüğünün yanı sıra birbirinden farklı sözcükler kullanmışlardır. Örneğin, Ebû Yûsuf (ö. 182/798) *kâse* (kıyas yaptı)[111] ve *bi menzileti* (aynı mesabede)[112] tabirlerine, Şeybânî (ö. 189/805) de *kâse*[113] ve *bi menzileti*[114] dışında *akyese* (kıyasen en uygun olan),[115] *yekîsu* (kıyas yapıyor), [116] *nekîsu* (kıyas yapıyoruz), [117] *ale'l-kıyas* (kıyasa göre), [118] *nazar* (kıyas açısından), [119] *hâzâ sevâ* (buna denk)[120] vb. ifadelere yer vermiştir.[121]

Bunların yanında Şeybânî, hakkında nass bulunmayan yerlerde kıyas yapmanın gerekli olduğunu ve imkân varken kıyasa başvurmayıp delilsiz yere insanlar üzerine

---

[108] Hâkim eş-Şehîd, *el-Kâfî*, s. 313a.
[109] Şeybânî, *el-Hücce*, II, 730.
[110] Ebû Yûsuf, *er-Red alâ siyeri'l-Evzâî*, s. 125; *İhtilâfü Ebî Hanîfe ve İbn-i Leylâ*, s. 42, 54. Şeybânî, *el-Hücce*, I, 20, 204, 298, 497; *el-Mehâric fi'l-hiyel*, Kahire, Mektebetü's-sekâfiyye, 1999, s. 58, 115.
[111] Ebû Yûsuf, *er-Red alâ siyeri'l-Evzâî*, s. 125.
[112] Ebû Yûsuf, *el-Âsâr*, 103, 496.
[113] Ebû Yûsuf, *er-Red alâ siyeri'l-Evzâî*, s. 125.
[114] Ebû Yûsuf, *el-Âsâr*, 103, 496; Şeybânî, *el-Hücce*, I, 69, 191, 204.
[115] Şeybânî, *el-Hücce*, I, 247; *el-Asl*, II, 198.
[116] Şeybânî, *el-Hücce*, I, 517.
[117] Şeybânî, *el-Hücce*, II, 661.
[118] Şeybânî, *el-Asl*, II, 319.
[119] Şeybânî, *el-Hücce*, I, 204, 316; II, 482.
[120] Şeybânî, *el-Asl*, X, 268, 288, 349.
[121] Temel Ahmet, *İmamı Muhammed'in el-Hucce Adlı Eseri Ekseninde Şer'î Deliller*, s. 96-99.

tahakkümden kaçınmak gerektiğini belirtmiş ve buna Hz. Ömer'in Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye yazdığı mektupta söylediği *"Hakkında kitap ve sünnetten bir şey bulamadığın bir konuda şüpheye düşersen iyice düşün. Birbirine benzeyen şeyleri iyi tanı. Sonra bunları birbirine kıyas et."* sözlerini gerekçe göstermiştir.[122]

1.1.2.5 İstihsan

Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve İmâmeyn bazen bir gerekçeye binâen kıyası (birbirine benzer meselelerde uygulanan genel kural) terk edip farklı bir hükme gitmişler ve bu ameliyyeyi istihsan olarak adlandırmışlardır.[123] Kıyası terk etmeye sebep olan gerekçeyi ise kimi zaman hadis veya sahâbî kavli, [124] kimi zaman da hafî kıyas, [125] örf[126] ya da ihtiyat[127] olarak sunmuşlardır.

İstihsan amelini ifade etmek için *istihsan*[128] teriminin yanı sıra *estehsinü,* [129] *istehsentü*[130] gibi fiillere ya da *fi'l-istihsân, [131] bi'l-istihsan*[132] gibi harf-i cerli ifadelere yer vermişlerdir. Bunların dışında kimi zaman da isitihsan kelimesini sözlük anlamı olan *bir şeyi güzel kabul etmek*[133] manasında kullanmışlardır.[134] Öte yandan Debûsî (ö. 430/1039), Şeybânî (ö. 189/805)'nin, birçok yerde kıyasa mukabil olarak istihsan kelimesini kullandığını söylemiş ve bu tavrından ona göre istihsan ve kıyasın, kitap ve sünnet gibi birbirinin mukabili olan iki delil olduğu sonucunu çıkarmıştır.[135]

[122] Şeybânî, *el-Hücce*, II, 570.
[123] Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 194, 200; Şeybânî, *el-Asl*, X, 128, 226, 407.
[124] Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 194; Şeybânî, *el-Asl*, II, 447; IX, 168.
[125] Şeybânî, *el-Asl*, I, 162.
[126] Şeybânî, *el-Hücce*, II, 568.
[127] Şeybânî, *el-Asl*, I, 26.
[128] Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 194, 200; Şeybânî, *el-Asl*, X, 128, 226, 407.
[129] Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 199; Şeybânî, *el-Asl*, I, 152, 162, 194, 267.
[130] Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 194; Şeybânî, *el-Asl*, II, 186, II, 266, III, 514.
[131] Şeybânî, *el-Asl*, II, 362, 491, III, 150.
[132] Şeybânî, *el-Asl*, II, 38, 278.
[133] Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, XXXIV, 423.
[134] Şeybânî, *el-Asl*, I, 222, 522. III, 146. Ayrıca bkz. Şeybânî, *el-Asl*, Mukaddime s. 211-223; Temel, Ahmet, *İmamı Muhammed'in el-Hucce Adlı Eseri Ekseninde Şer'î Deliller*, s. 128-134.
[135] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 404.

1.1.2.6 Şer‘u men kablenâ

Ebû Hanîfe ve İmâmeyn nadiren de olsa önceki şeriatler ile amel etmişler ve bazı fer‘î hükümlerde bu şeriatler ile istidlal etmişlerdir. Örneğin, iki kişi arasında müşterek bir suyun kullanımı hususunda, Semûd kavmi hakkında nazil olan *“Onun (Devenin) bir su içme hakkı vardır. Belli bir günün içme hakkı da sizindir.”*[136] Şeklindeki hükmü delil göstererek, ortak suyu dönüşümlü olarak kullanma hususunda sulh yapılmasının câiz olduğunu söylemişlerdir.[137] Ayrıca kısasla ilgili bir konuda da, Kur’ân’ın bildirdiğine göre Yahudîler hakkında nâzil olan *“Cana can, göze göz”* hükmüyle amel etmişlerdir.[138] Bunlar dışında nikâhla alakalı bir hususta, sahâbî kavlinin yanında Tevrat’ta yazılı olduğu nakledilen bir rivâyeti, tâlî bir kaynak olarak referans göstermişlerdir.[139] Bütün bunlar, onlara göre Şer‘u men kablenânın bir hüccet olduğunu göstermektedir.

1.1.2.7 Örf

Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve Şeybânî (ö. 189/805)’nin eserlerine bakıldığında, onların birbirinden farklı konularda insanların genel kabul görmüş söz ve fiilleri ile diğer bir tabirle kavlî[140] ve fiilî[141] örf ile amel ettikleri görülmektedir. Nitekim Şeybânî de *“Yemin ancak insanların vazettikleri anlamlar üzerinedir.”*[142] ve *“Yemin insanların kullanımına göredir.”*[143] sözleriyle örfün itibar edilmesi gereken bir kaynak olduğunu ifade etmiştir. Ancak bununla birlikte onların örf ile ilgili meseleler hususundaki tatbikatları incelendiğinde, ictihâdlarında örfü göz önünde bulundurmalarındaki gâyenin, onu müstakil bir kaynak olarak kabul etmeleri değil, ictihâdlarının muhatabı olan insanların genel kabullerini dikkate almanın gerektiği düşüncesi olduğunu

[136] eş-Şuarâ 26/155.
[137] Şeybânî, *el-Asl*, VIII, 184.
[138] Şeybânî, *el-Hücce*, IV, 321.
[139] Şeybânî, *el-Hücce*, III, 375.
[140] Ebû Yûsuf, *er-Red alâ siyeri’l-Evzâî*, s. 125; Şeybânî, *el-Hücce*, II, 320.
[141] Ebû Yûsuf, *er-Red alâ siyeri’l-Evzâî*, s. 1, 67; Şeybânî, *el-Hücce*, II, 544.
[142] Şeybânî, *el-Asl*, II, 320.
[143] Şeybânî, *el-Asl*, II, 319.

göstermektedir.[144] Bu durum, onların nezdinde örf delilinin, aslî bir kaynak olmayıp tâlî planda kaldığı izlenimini vermektedir.

Öte yandan imamlar, insanların kavlî ve fiilî genel kabullerini ifade etmek için örf[145] sözcüğünün dışında *fi'l-âdeti* (adeten), [146] *lem yezel el-müslimûn* (Müslümanlar bu hal üzerinedir.), [147] *aleyhi emru'n-nâs* (insanlar bu şekilde yapagelmiştir.),[148] *aleyhi amelü'n-nâs* (insanların uygulaması bu şekildedir.), [149] *ma'rûfun inde'n-nâs* (bu durum insanlar nezdinde bilinmektedir.) [150] vb. ifadelere yer vermişlerdir.[151]

1.1.2.8 İstishâb

Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve İmâmeyn'in hüküm istinbâtında dikkate aldığı prensiplerden biri de *sabit olan bir şeyin, aksi yönde bir delil olmadıkça geçerli kabul edilmesi*[152] ilkesidir. Nitekim Şeybânî (ö. 189/805)'nin *"Bir kimsenin sahip olduğu bir hak, aksini gösteren bir delil olmadığı sürece mevcut hali üzerinedir."*[153] sözleri de bu ilkenin bir göstergesidir.

Hanefî imamlarının eserlerinde istishâb prensibine yönelik birçok örnek bulunmaktadır. Mesela, üç rekât mı yoksa dört rekât mı kıldığı hususunda şüpheye düşen biri hakkında *"Onun yakîni olana göre amel etmesi gerekir."* demişlerdir.[154] Aynı şekilde teyemmüm yapıp yapmadığı hususunda şüpheye düşen biri hakkında, teyeyyümünü bozduğuna dair kesin bilgiye sahip olana kadar teyyüm hali üzerine olduğunu söylemişlerdir.[155]

---

[144] Ebû Yûsuf, *er-Red alâ siyeri'l-Evzâî*, s. 1, 67, 76; Şeybânî, *el-Hücce*, II, 677; Şeybânî, *el-Asl*, II, 259.
[145] Şeybânî, *el-Hiyel*, s. 121, 126, 127, 128, 129, 131, 132.
[146] Şeybânî, *el-Hiyel*, s. 124, 127.
[147] Ebû Yûsuf, *er-Red alâ siyeri'l-Evzâî*, s. 1.67.76.
[148] Şeybânî, *el-Hücce*, II, 677; Şeybânî, *el-Asl*, II, 259.
[149] Şeybânî, *el-Hücce*, I, 476.
[150] Şeybânî, *el-Hücce*, II, 544.
[151] Şeybânî, *el-Asl*, Mukaddime 224-225; Temel, Ahmet, *İmamı Muhammed'in el-Hucce Adlı Eseri Ekseninde Şer'î Deliller*, s. 110-118.
[152] Cessâs, *el-Fusûl*, IV, 233-234.
[153] Şeybânî, *el-Asl*, II, 274.
[154] Şeybânî, *el-Hücce*, I, 229.
[155] Şeybânî, *el-Asl*, I, 95. Ayrıca bkz. Şeybânî, *el-Asl*, Mukaddime, 225.

1.1.2.9 İstislâh

Hanefî imamların amel ettikleri bir diğer delil de *istislâh* prensibidir. Mesela, Ebû Yûsuf bir mahalle halkının tarlalarını sulama amacıyla kendilerine bir su kaynağı tahsîs etmeleri hakkında şöyle demiştir: *"Onların, tahsîs etmiş oldukları kaynaktan diğer insanların su almasını engelleme hakları vardır. Ancak şâyet bu, insanların bineklerinin oradan geçirmesine engel olacaksa, bu durumda mahalle ehli bunu yapamaz."*[156] Ebû Yûsuf'un bu ifadeleri, onun toplumun maslahatını gözeterek hüküm verdiğini göstermektedir. Bunun dışında gerek Ebû Yûsuf gerek Şeybânî (ö. 189/805), hüküm istinbât ederken birçok yerde istislâh ilkesini dikkate almıştır.[157]

1.2 Klasik Dönem Hânefî Usûl Âlimleri Nezdinde Şer'î Delillerin Tasnifi ve Tertibi

1.2.1 Delil

Hanefî âlimlerin usûl eserlerine bakıldığında mezhebin günümüze ulaşan ilk usûl eseri kabul edilen *el-Fusûl fi'l-usûl* adlı eserin müellifi Cessâs (ö. 370/981)'ın delil hakkında şunları söylediği görülmektedir: *"Delil, istidlâl etmek isteyen kişinin üzerinde düşündüğü vakit onu medlûlün bilgisine ulaştıran şeydir."*[158] Bunun yanında Cessâs (ö. 370/981)'a göre illet, delilden daha üst bir kavramdır. Bu sebeple, her delil illettir. Ancak her illet delil değildir. Bununla birlikte, hedefe ulaştırması açısından illet ile delil aynı anlamda kullanılabilir.[159]

Takvîmü'l-edille sahibi Debûsî (ö. 430/1039) ise delili şu şekilde tanımlar: *"Delil, akıl sahibi birinin istidlâl amaçlı üzerinde düşünüp doğruya ulaştığı şeydir."* Öte yandan Debûsiye göre delil, sözlü bir hüccet olup, kesin veya zannî bilgi ifade edebilir. Ayrıca delil, gizli bir durumu açıklığa kavuşturmak için kullanılan bir terim olup, yekten bir hüküm ihdâs etmez, yalnızca var olanı beyan eder. Bunların yanında

---

[156] Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 111.
[157] Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 77, 106, 107, 108; Şeybânî, *el-Asl*, VIII, 158, X, 600; Ayrıca bkz. Temel, Ahmet, *İmamı Muhammed'in el-Hucce Adlı Eseri Ekseninde Şer'î Deliller*, s. 139-141.
[158] Cessâs *el-Fusûl*, IV, 7.
[159] Cessâs *el-Fusûl*, IV, 9.

Debûsî, hüccet, beyyine, burhân, âyet, illet ve hal kavramları da tıpkı delil gibi, bir hükme ulaştıran unsurlar olarak görür.[160]

Debûsî'nin halefi Ebû'l-Usr el-Pezdevî (ö. 482/1089) usûlünde delil tanımına değinmezken, [161] Pezdevîyle muâsır olan Şemsü'l-eimme es-Serahsî (ö. 483/1090 [?]) ise delili, "*Gizli bir durumu açıklığa kavuşturmak için kullanılan bir terim"* olarak tanımlamıştır.[162] Bunun dışında Serahsî'ye göre hüccet, beyyine, burhân ve âyet terimlerinden âyetin dışındakiler delil gibi kat'î veya zannî bilgi, âyet ise yalnızca kat'îyyet ifade eder. Delilin bunlardan farkı ise, delil haricindekiler kimi zaman mûcip (bir hüküm ihdas etme), kimi zaman muzhîr (var olan hükmü açığa çıkarma) vasfına sahip olabilirken, delil ise yalnızca muzhîr olma özelliğini kendisinde barındırır.[163]

Maveraünnehir Hanefî fakîhi Alâeddîn es-Semarkandî (ö. 539/1144) de Ebû Mansûr el-Maturîdî'den naklen delili, "*Bilmek istediği üzerinde düşüneni istediği şeye ulaştırandır."* şeklinde tanımlamıştır. Ayrıca delili diğerlerinden üst bir kavram gören Semarkandî (ö. 539/1144), Debûsî (ö. 430/1039) ve Serahsî (ö. 483/1090 [?]) gibi delilin mübdî değil, mübeyyin ve muarrif bir terim olup, kat'î ya da zannî bilgi ifade edebileceğini söylemiştir.[164]

Sonuç olarak, bu ifadelerden hareketle Hanefî usûlcülerine göre delil kavramının mütekellimîn usûlcülerde de olduğu gibi yalnızca kat'î bilgiye münhasır olmadığını, onların kat'î olsun zannî olsun matlûba ulaştıran her şeyi delil olarak kabul ettiğini ifade etmek mümkündür.

---

[160] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 14-16.
[161] Ebü'l-Hasen Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl ilâ ma'rifeti'l-usûl* (Usûlü'l-Pezdevî) Karataşi, Matba'atü Câvid Berîs t.y.
[162] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, Beyrut, Dâru'l-ma'rife, t.y. I, 278.
[163] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 277-278.
[164] Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed es-Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl, fî netâici'l-u'kûl*, thk: Dr. Muhammed Zeki Abdi'l Berr, 1. Baskı, Katar, Mektebetü'd-Devha el-hadîse, 1984, I, 69-71.

1.2.2 Delillerin Tertibi

Mütekellimîn usûlü eserlerde deliller, usûl âlimlerinin çoğunluğuna göre kabul görüp görmemesi açısından *ittifâkî-ihtilâfî*,[165] ihtiva ettiği bilginin kaynağı itibariyle *aklî/sem'î-naklî/şer'î,*[166] ortaya koydukları değerin sonucuna göre *kat'î-zannî,* bunların dışında *aslî-tebeî/fer'î, küllî-cüzî ve icmâlî-tafsîlî* gibi çeşitli tasniflere tabi tutulmuştur.[167]

Hanefî mezhebinin ilk usûl eseri olan *el-Fusûl* adlı eserde ise şer'î delillerin tasnîfine yönelik herhangi bir bölüme rastlanmamakla birlikte, eserin muhtelif yerlerinde *usûl-i aklîyye ve usûl-i sem'îyye* (aklî ve naklî kaynaklar) ifadeleri yer almaktadır.[168] Bu ise Cessâs (ö. 370/981)'a göre kaynakların *aklî* ve *naklî* olarak iki kısma ayrıldığını göstermektedir.

Cessas sonrası Debûsî (ö. 430/1039) ise delilleri, *aklî* ve *şer'î* olmak üzere ikiye ayırır. Bınun yanında şer'î delilleri kendi arasında *el-hücecü'l-mûcibe lil'l-ilm* (ilmi gerektiren) ve *el-hücecü'l-mücevvize li'l-ilm* (ilmi tecviz eden) başka bir tabirle *kesin bilgi ifade eden* ve *zannî bilgi ifade eden* deliller olmak üzere iki gruba taksim eder. Ebû Zeyd, aklî delilleri *mücered akıl tarafından delil olarak kabul edilen deliller* olarak tanımlarken, şer'î delilleri ise *ancak Allah Teâlâ'nın vahyi ve Resûl-i Ekrem'in sünnetiyle bilinen deliller* olarak açıklar. Ona göre *el-hücecü'l-mûcibe lil'l-ilm* türünde olan deliller kesin bilgi ifade edip kendilerine muhalefet edilmesi câiz değilken, *el-hücecü'l-mücevvize li'l-ilm* grubunda yer alanlar ise, kendileriyle birlikte ortaya çıkan hükümlere *ilm* denilmesini câiz kılıp, onlara muhâlefet etmekte mümkündür.[169] Öte yandan *el-hücecü'l-mücevvize li'l-ilm* grubundaki deliller, kesin bilgi ifade etmeyip, zann-ı gâlibe göre kendileriyle ameli gerektirdikleri için hüccet kabul edilmiştir.[170]

---

[165] Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî el-İsnevî, *Nihâyetü's-sûl şerhi minhâci'l-vüsûl,* Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1999, s. 15.
[166] İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nîsâbûrî, *el-Burhân fî usûli'l-fikh*, 4. Baskı, thk: Dr. Abdulazim Mahmud ed-Dib, Mısır, Dâru'l-mensûra, 1998, I, 124, 127.
[167] Cüveynî *el-Burhân*; Gazzâlî *Mi'yârü'l-ilm*; Seyfüddîn Amîdi *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm***;** Menna' b. Halil Kattân, *Tarîhü't-teşrîi'l-İslâmî*, 5. Baskı, Mektebetü Vehbe, 2001, s. 397.
[168] Cessâs, *el-Fusûl,* III, 297.
[169] Debûsî, *Takvîmü'l-edille,* s. 18.
[170] Debûsî, *Takvîmü'l-edille,* s. 168.

Debûsî söz konusu delillerin kesin bilgi ifade etmeme nedeni hususunda ise şu ifadelere yer verir:

> *Müevvel âyet, te'vîl edilmeden önce müşkil, müşterek ya da mücmel olabilir.*[171] *Tahsîse uğramış âmm ise hüküm açısından istisnâ, sîğâ açısıdan ise nâsih gibidir.*[172] *Haber-i vâhid yalana muhtemel olup, bir takım aklî delillerle birlikte hüccet olarak görülmüştür. Sahâbe haberi ise, zannî bilgi ifade eder. Zira bizim hata yapmamız mümkün olduğu gibi sahâbenin de hata yapması mümkündür. Bizim onların ictihâdlarını kendi ictihâdlarımızdan üstün görmemizin nedeni ise haber-i vahid veya ictihâddır.*[173] *Kıyas ise mahza re'yden ibaret olup onu delil olarak kabul etmemizin gerekçesi de ictihâddır.*[174]

Bunların yanında Ebû Zeyd (ö. 430/1039)'e göre *el-hücecü'l-mûcibe lil'l-ilm* türündeki deliller, şu şekilde dört gruba ayrılır:[175]

a) Kitap

b) Resûl'den semâ' yoluyla alınan haber

c) Resûl'den tevâtür yollu rivâyet edilen haber

d) İcmâ

El-hücecü'l-mücevvize li'l-ilm grubundaki delilleri oluşturan unsurlar ise şunlardır:[176]

a) Müevvel âyet

b) Tahsîse uğramış âmm lafız[177]

---

[171] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 168.
[172] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 107.
[173] Debûsî'nin buradaki haberi vahid'den kastı, sahâbeye ittibayı emreden bir takım haberi vahid hadisler, içtihaddan kastı ise sahâbî kavlinin hücciyyetine dair ileri sürülen akli delillerdir. Bkz; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 257.
[174] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 168.
[175] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 19.
[176] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 168.
[177] Abdullah Durmuş "*Takvîmü'l-edille Adlı Eseri Çerçevesinde Debûsî'de Naslar Dışındaki Şer'î Deliller*" adlı çalışmasında Debûsî'nin el-hücecü'l-mücevvize li'l-ilm grubundaki delillerini sıralarken "Tahsîse uğramış âm" delilini, müevvel âyetle birlikte zikredip, onunla aynı kategoride değerlendirmiş, haberi sahâbîyi ise üçüncü sırada, haberi vahid'den ayrı ele alıp, müevvel âyet-haberi vahid-haberi sahâbî-kıyas şeklinde bir sıralama yapmıştır. Durmuş'un zannî delilleri bu şekilde taksim nedeni iki ihtimal'den kaynaklı olabilir; Bunlardan ilki, Debûsî'nin el-hücecü'l-mücevvize li'l-ilm grubundaki delillerin zannî bilgi ifade etme nedenlerini açıklama bölümünde, "tahsîse uğramış âm lafız" konusuna değinmeyip doğrudan sahâbî kavline temas etmiş olması, ikincisi ise Debûsî'nin el-hücecü'l-mücevvize

c) Haber-i vâhid veya haber-i sahâbî[178]

d) Kıyas[179]

Debûsî (ö. 430/1039)'nin takipçilerinden olan Pezdevî (ö. 482/1089)'ye göre ilm, tevhîd/sıfatlar ve şerâitler/hükümler olarak iki kısma ayırılır. Fıkıh ise şer'î ahkâmdan ibaret olup, bizatihi şer'î hükümler, fürû', usûl ve nassların manalarının bilgisi, şer'î ahkâm ve nasslarla amel olmak üzere üç gruptur. Öte yandan şer'î deliller ise kendisinde şüphe bulunmayan ve bulunan deliller olmak üzere iki gruba ayrılır.[180]

---

li'l-ilm bahsinden sonraki konu başlıkları sıralamasının müevvel âyet-haberi vahid-taklidü's-sahâbî-kıyas şeklinde olup, Tahsîse uğramış âmm konusunun bu sıralamada yer almamasıdır. Ancak burada şunu belirtmeliyiz ki her ne kadar Debûsî bu bahiste tahsîse uğramış âmm lafız için böyle bir tasarrufta bulunmuş olsa da, tahsîse uğramış âmm lafzının zannî bilgi ifade etme nedenini bu konuyu müstakil olarak ele aldığı "*Kendisinden bir şeyler tahsîs edilmiş âmm"* adlı başlık altında belirtmiştir. Nitekim Debûsî; *"Selefin anlayışından şunu öğrendim ki tahsîse uğramış âmm lafız, tahsîse uğradıktan sonra umumu üzerine kalır. Ancak kat'î bilgi ifade etmez."* sözleriyle tasrih etmiştir. (Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 105.) Ayrıca Debûsî zannî bilgi ifade eden delileri sıralarlarken sıralamada yer alan delillerdeki geçişi iştirak ifade eden "vav" harfiyle yapmış, Haberi vahid ile aynı seviyede kabul ettiği haberi sahâbî için ise tahyîr, yani tercih (iki şeyden birini seçme) ifade eden "evv" edatını kullanmıştır. Dolayısıyla Debûsî nin zannî deliller sıralamasının yukarıda da ifade edildiği gibi müevvel âyet-tahsîse uğramış âmm-haberi vahid veya haberi sahâbî-kıyas şeklinde olması doğruya daha yakın gözükmektedir. Bkz; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 168; Durmuş Abdullah, *Takvîmü'l-edille, Adlı Eseri Çerçevesinde Debûsî'de Naslar Dışındaki Şer'î Deliller*, Yüksek Lisans Tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000, s. 15.

[178] Debûsî sahâbînin içtihatlarını ele aldığı konuyu "Kavlü's-Sahâbî" adıyla ele aldığı halde burada sahâbînin içtihatlarını ifade etmek için "kavl" kelimesi yerine "haber" lafzını kullanmıştır. Ancak sonuç itibariyle Debûsî, gerek kavlü's-sahâbî ifadesiyle, gerekse de Haber-i sahâbî sözüyle, sahâbînin nass ve icmâ bulunmayan meselelerde ki şahsî kavli ve fiilî açıklamalarını kastetmiştir. Bkz. *Takvîmü'l-edille*, s. 168, 257.

[179] Debûsî eserinde kıyas'ı zannî deliller arasında zikredip onun zannîyet ifade ettiği söylediği halde, (Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 168.) Hakkı Aydın *"Cessâs ve Debûsî'nin Usûllerinde ki Metodları"* adlı makalesinde, eserin Süleymaniye kütüphanesi Laleli Bölümünde ki 690 numaralı yazma nüshasını referans göstererek, Debûsî nin kıyası, kesin bilgi ifade eden dört delilden biri olarak kabul ettiğini ve onun kıyas'ı kat'î deliller arasında zikredip, kıyas'ın kat'îyyet ifade ettiğini söylediğini aktarmıştır. Ancak bura da şunu belirtelim ki, eserin gerek Aydın'ın referans gösterdiği yazma nüshasında gerekse de eserin tahkikli matbu nüshalarında Aydın'ın Debûsî nin kıyas anlayışı hakkında söylediklerini doğrular bir ifade bulunmamaktadır. (bkz. Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, nr: 690, s. 6a, 6b, 93a; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 168.) Dolayısıyla Debûsîye göre kat'î deliller, kitap-mesmu' haber-mütevatir haber-icmâ olmak üzere dörttür. Bunların dışında kalan kıyas ise, zannî delillerden biri olup, ifade ettiği bilgi değeri zannîyetten başka bir şey değildir. Nitekim Debûsî eserinde bunu açıkça belirtmiştir. Aydın'ın Debûsî hakkındaki ifadeleri ise sehven kullanmış gözden kaçırılarak sarfedilmiş görünmektedir. Bkz. Aydın Hakkı, *Cessâs ve Debûsî'nin Usûllerindeki Metodları*, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy. 4, Sivas, 2000, s. 37, 40.

[180] Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 137.

Pezdevîyle muâsır olan Serahsî (ö. 483/1090 [?]) ise şer‘î delilleri, *el-hücecü’l-mucibe lil’l-‘ilm* (kesin bilgi ifade eden) ve *el-hücecü’l-mücevvize li’l-ilm* (zannî bilgi ifade eden) deliller olmak üzere iki kısma ayrır.[181]

Kesin bilgi ifade eden deliller sırasıyla şunlardır;

a) Kitap

b) Resûl’den semâ‘ yoluyla alınan haber

c) Resûl’den tevâtür yollu rivâyet edilen haber

d) İcmâ

Öte yandan Serahsî’ye göre kesin bilgi ifade eden delillerin tamamının temelinde Allah Resûlü’nden semâ ilkesi bulunmaktadır. Zira kendisine nâzil olan vahyi o bize ulaştırmıştır. Bu sebeple ondan tevâtür yoluyla nakledilen sözler, kesin bilgi ifade etmesi açısından tıpkı ondan bizzat işitilmiş sözler gibidir. Aynı şekilde bu ümmetin icmâ‘ının kesin bilgi ifade eden bir delil sayılma nedeni de Resûlüllâh’ın konuyla ilgili ümmetinin tamamının yanlış bir karar üzerine birleşmeyeceğine dair hadisidir. Sonuç olarak Allah Resûlü, yalan ve bâtıl söz söylemekten mâsum olduğu için, ondan semâ‘ yoluyla alınan her şey kesin bilgi ifade eder. [182]

Bunların yanı sıra Şemsü’l-eimme (ö. 483/1090 [?]) eserinde kesin bilgi ifade eden deliller taksiminin ardından sırasıyla bu grupta yer alan delilleri açıklama yoluna gitmiş, *el-hücecü’l-mücevvize li’l-ilm* türündeki delilleri ise kat‘î bilgi ifade eden deliller gibi sarîh bir şekilde beyan etmemiştir. Serahsî’nin yalnızca kesin bilgi ifade eden delilleri tasrîh edip zannî bilgi ifade eden delillerden ise söz etmemesi, onun *el-hücecü’l-mucibe lil’l-‘ilm* arasında zikrettiği deliller haricinde kalan delilleri zannî bilgi ifade eden deliller olarak gördüğü izlenimini vermektedir.

Semarkand Hanefî meşâyihinin en önemli temsilcilerinden biri olan Alâeddîn es Semerkandî (ö. 539/1144)’ye göre ise ilm, *zarûrî* ve *istidlâlî* olmak üzere iki gruba

[181] Serahsî, *Usûlü’s-Serahsî*, I, 277-79.
[182] Serahsî, *Usûlü’s-Serahsî*, I, 279.

ayrılır. Bunlardan zarûrî ilm, havass-ı hamse, mütevâtir haber ve aklın bedâhetiyle oluşan bilgi şeklinde üç gruba, istidlâlî bilgi ise aklî ve sem'î olarak iki gruba ayrılır.[183]

Aklî bilgi, *sem'î delil olmaksızın üzerinde teemmül ve nazar ederek mücerred akıl yoluyla ulaşılan* bilgi, sem'î bilgi ise, *vahiy olmaksızın sadece akıl tarafından bilinemeyip, sem'î deliller üzerinde yapılan aklî çıkarımlarla oluşan* bilgidir. Aklî bilgi, sadece kat'îyyet, sem'î bilgi ise, kat'iyyet ifade edebileceği gibi zanniyet ifade etmesi de mümkündür.[184] Öte yandan sem'î deliller, *ilmü'l-fikh* (fıkıh bilgisi) *ve ilmü şerâî ve'l-ahkâm* (şer'î hükümlerin bilgisi) olup sem'î delillerden kitap mütevâtir, meşhûr haber ve icmâdan oluşan müfesser kesin bilgi, kitap ve mütevâtir haberin zâhiri, haber-i vâhid ve kıyas ise zannî bilgi ifade eder.[185]

Sonuç itibariyle Hanefî usûl âlimlerine göre şer'î delillerin/hükümlerin temelini Kur'ân ve sünnet oluşturur. İcmâ da onlar gibi aslî bir kaynaktır. Ayrıca bunlara yapılan kıyas da temel başvuru kaynaklarından biridir. Nitekim ilk dönem Hanefî âlimlerinden Cessâs (ö. 370/981), *"Şer'î asıllar kitap, sabit olan sünnet ve ittifak (icmâ)dır. Bu asıllara yapılan kıyas da reddilmez."*[186] diyerek hüküm istinbâtındaki temel başvuru kaynaklarını dörtlü formüle etmiştir. Cessâs sonrası Debûsi (ö. 430/1039) de *"Kesin bilgi ifade eden deliller kitap, Resûl'den semâ' yoluyla alınan haber, Resûl'den tevâtür yollu rivâyet edilen haber ve icmâdır"*[187] sözleriyle bu asılların kat'î bilgi ifade ettiğini söylemiştir. Bunun yanı sıra Pezdevî (ö. 482/1089) ve Serahsî (ö. 483/1090 [?]) "*Şer'î asıllar üçtür: Kitap, sünnet ve icmâ. Dördüncü asıl da, bu üç asıldan istinbât edilen mânâlara kıyastır."* diyerek şer'î hükümlerin asıl kaynaklarını kitap, sünnet, icmâ ve kıyastan müteşekkil, *usûl-i erbe'a* olarak adlandırmıştır.[188] Semerkandî (ö. 539/1144) de *"Usûl-i fıkh şu üç şeyle bilinir: Kitap, sünnet, icmâ. Şer'î kıyas ise bu üç aslın fer'îdir."*[189] sözleriyle kıyasın, üç aslın fer'î konumunda olduğunu belitmiştir. Bunun

[183] Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 8-9.
[184] Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s 9.
[185] Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 9-10.
[186] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 136.
[187] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 19.
[188] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 279; Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 3-5.
[189] Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, I, 76.

yanı sıra sahâbî kavlinin kıyastan mukaddem olduğunu[190] ve celî kıyasa muârız olan bir hafî kıyasın/istihsanın bulunması durumunda hafî kıyas/istihsan ile amel edilmesi gerektiğini söylemişlerdir.[191]

Hanefî usûl âlimlerinin şer'î delillerle ilgili bu hiyerarşisi aynı zamanda onların eserlerinde takip ettikleri konu sıralamasını da göstermektedir. Nitekim onlar eserlerinde sırasıyla kitap, sünnet, icmâ, Şer'u men kablenâ, (bazılarında kitap bazılarında sünnet içerisinde) sahâbî kavli, (bazılarında sünnet bazılarında icmâ bahisleri kapmasında) kıyas, istihsan, [192] istishâb konularını ele almışlardır. Bunların dışında örf, maslahat, sedd-i zerâi delillerine de eserlerinde yer vermişler, ancak bunları diğer deliller gibi müstakil bir başlık altında incelememişlerdir.[193]

Bu başlık altında da araştırmanın sınırları gereği yalnızca yukarıda adı geçen Hanefî usûlcülerin söz konusu şer'î delillere olan yaklaşımı ve bunları tasnif ve tertibi ele alınacaktır.

1.2.2.1 Kitâb

Şer'î deliller arasında Kur'ân-ı Kerîm, Hanefî usûlcülerine göre hüküm istinbâtında başvurulması gereken ilk kaynaktır ve kat'iyyet ifade eder.[194] Hanefî Usûl bilginlerinden Debûsî (ö. 430/1039) kitabı şu şekilde tarif eder, *"Kitap, iki kapak arasında kıraati seb'a olarak tevâtürî bir şekilde bize nakledilendir."*[195] Bunun yanında Pezdevî (ö. 482/1089)'nin belirttiğine göre şer'î hükümler yalnızca Kur'ân ve sünnete ittibâ ve bu şer'î asıllar üzerine teemmül etmek suretiyle bilinebilir.[196] Öte yandan

[190] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 361-362; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, **s.** 391; Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl* **s.** 236; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 105, Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, I, 488.
[191] Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 277; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 200.
[192] Semerkandî İstihsan bahsine yer vermemiştir.
[193] Bkz; Cessâs, *el-Fusûl*, Debûsî, *Takvîmü'l-edille* Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*.
[194] Cessâs, *el-Fusûl*, II, 320; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*; Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 173; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 279; s. 19; Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s 79.
[195] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 20.
[196] Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 90.

Hanefî usûl âlimleri Kur'ân'ın yalnızca tevâtür nakillerle sabit olacağı hususunda ittifak etmişlerdir.[197]

1.2.2.2 Sünnet

Hanefî usûl bilginlerine göre sünnet, kitaptan sonra gelen bir kaynaktır.[198] Sünnet, Hz. Peygamber'in fiileri, kavilleri ve takrirlerini ifade eder.[199] Bununla birlikte her sünnet hüccet değeri açısından bir değildir.

Hanefî usûlcüler eserlerinde öncelikle sünnetten daha üst bir başlık olan "haber" konusunu ele almış bu bağlamda haberleri farklı açılardan taksime tabi tutmuşlardır. Mezhep içerisinde haber konusunu ilk ele alan Muhammed Şeybânî (ö. 189/805)'nin öğrencisi Îsâ b. Ebân (ö. 221/836) haberleri amel ve hüküm cihetlerinden taksime etmiştir. Ona göre haberler amel açısından kesin doğru (tevâtür yoluyla nakledilen), kesin yanlış ve doğruya da yanlışa da ihtimali bulunan (mütevâtir olarak nakledilmeyen âhad) haber olmak üzere üçe ayrılır. Bunlardan ilki, zarûrî bilgi ifade eden bir haber türü olup bağlayıcıdır. İnkârı küfre götürür. Peygamberlerin haberleri de bu gruba dâhildir.[200] Hüküm açısından ise haberler, inkârı küfre yahut büyük günaha veya bid'ate götüren haber olmak üzere üç gruba ayrılır. İlkine örnek, recm âyetidir. Bu haber türü kesin bilgi ifade eder. Aynı zamanda mütevâtir olarak nakledilmediği halde, inkârı tıpkı mütevâtir (kesin doğru) haber gibi küfre götürür. Zira bu konuda selef icmâ etmiştir. İkincisine örnek sarf ve mestler üzerine mest hadisidir. Bu haber türü mertebe bakımından recm meselesinden daha aşağıdadır. Bu sebeple onu inkâr eden kâfir olmaz. Ama çoğunluk tarafından rivâyet edilen habere tâbî olmadığı için günah işlemiş ve hata yapmış kabul edilir. Üçüncüsüne örnek ise âlimlerin hakkında ihtilâf ettikleri hayızın en az ve en çok süresi bahsidir. Bu tür haberin inkârı ise ne küfür ne de hata ile suçlanmaya sebebiyet verir.[201]

---

[197] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 20; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 279; Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 77-78.
[198] Hâkim eş-Şehîd, *el-Kâfî*, s. 313a; Cessâs, *el-Fusûl*, III, 136; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 19; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 279; Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 3-5; Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, I, 76.
[199] Cessâs, *el-Fusûl*, I, 40; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 20; Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 1-2; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 279-282; Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 77-81.
[200] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 35-36-37.
[201] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 48. Ayrıca bkz. Bedir, Murteza, *Fıkıh Mezhep Sünnet Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamber'in Otoritesi*, 2.baskı, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, Ensar Yayınları, 2017, s. 87-91.

Görüldüğü üzere Îsâ b. Ebân (ö. 221/836) her ne kadar terim olarak kullanmasa da sonradan Hanefî mezhebi içerisinde bir terim haline gelecek olan *mütevâtir-meşhûr-âhad* terimleri hakkında, *"tevâtür yoluyla nakledilen, cemaat tarafından nakledilen, tevâtür yoluyla nakledilmeyen ve tek kişinin haberi"* ifadelerine yer vererek haberleri belirli bir taksime tabi tutmuş ve sonradan teşekkül edecek olan *mütevâtir-meşhûr-âhad* şeklindeki Hanefî hadis kategorisinin ilk nüvelerini oluşturmuştur. Ayrıca bunların ifade ettiği bilgi değerini ve hükmünüde ortaya koyup tevâtür yoluyla nakledilen haberin zarurî ve kesin bilgi ifade edip inkârının küfre götürdüğünü, topluluk tarafından rivâyet edilen haberin bilgi değeri bakımından mütevâtirden daha aşağı olup inkârının büyük günaha götürdüğünü, tevâtürî olarak nakledilmeyen ve tek kişinin aktardığı haberi inkârın ise küfre de günaha da sevketmeyeceğini söylemiştir. Dikkat edilecek olursa, Îsâ'nın haber türleri arasında bir terim olarak kullandığı tek haber türü, *haber-i vahid*dir.

Îsâ'dan yaklaşık yüz elli yıl sonra yaşamış olan Cessâs (ö. 370/981) ise, haberlerin taksimi hususunda temelde Îsâ'ya bağlı kalmakla birlikte, bazı hususlarda ondan ayrılmıştır. Şöyle ki yukarıda da ifade edildiği gibi Îsâ, yalnızca zarûrî bilgi ifade eden habere tevâtür yolla nakledilen haber adını verip onun kesin bilgi ifade ettiğini söylemiştir. Topluluk haberini ise farklı bir grupta ele alıp onun bilgi değeri açısından mütevâtirden daha aşağıda olduğunu belirtmiştir. Cessâs ise hem sıhhati zaruret, hem de istidlâl yoluyla (Îsâ'nın topluluk haberi adını verdiği haber türü) bilinen habere mütevâtir adını vermiş[202] ve bunların her ikisinin de kesin bilgi ifade ettiğini savunmuştur.[203] Bununla birlikte gerek mütevâtir olmayan (âhad) haberin ifade ettiği bilgi değeri, gerekse de söz konusu üç haber türünün hükümleri konusunda ise Îsâ ile aynı kanaati paylaşmıştır.[204] Öte yandan Cessâs (ö. 370/981), Îsâ (ö. 221/836) ile birlikte temeli atılan tevâtür yoluyla nakledilen habere *mütevâtir* adını vermiştir.

Cessâs sonrası Debûsî (ö. 430/1039) de haber konusunda neredeyse tam anlamıyla Îsâ'ya tabi olmuştur. Ona göre haber, Hz. Peygamber'den tevâtür yoluyla nakledilen ve semâ yoluyla alınan haber olmak üzere ikiye ayrılır.[205] Bunun yanında haberler *doğruluğu bilinen, yalan olduğu bilinen, doğruya ve yalana ihtimali eşit olan*

[202] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 22.
[203] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 48, 75.
[204] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 48, 75; Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 429.
[205] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 22.

ve doğruya ya da yalandan birinin diğerine râcih olduğu haber olmak üzere dört kısma ayrılır.[206] Ebû Zeyd, bunlardan doğruluğu insanlar tarafından kesin olarak bilinen habere *meşhûr*[207] adını verip, bunu haberlerin bir üst başlığı olarak belirlemiştir. İnsanlarca malum olmayan habere ise *garîp* demiştir.[208] Bununla birlikte, Îsâ'nın *cemaat tarafından nakledilen haber*, Cessâs'ın ise *istidlâl yoluyla bilinen mütevâtir* olarak isimlendirdiği haber türüne *müştehir* adını vermiş ve bu haber türü ile mütevâtir haberi, *meşhûr haber* altında toplamıştır. Debûsî'ye göre haberlerin hüccet değeri konusunda sahîh olan görüş Îsâ b. Ebân'ın görüşü olup, meşhûr haberler arasında bir hiyerarşi bulunmaktadır. Dolayısıyla mütevâtir ile müştehir (meşhûr) bilgi değeri bakımından aynı değildir.[209] Mütevâtir haber *ilmü'l-yakîn*, müştehir haber *ilmü't-tumânîne*, mutlak garip *ilmu gâlibi'r-re'y*, müstenker garîp ise *ilmü'z-zan* ifade eder.[210] Görüldüğü üzere Debûsî ile birlikte Hanefî literatüne, *meşhûr, müştehir, garîp ve ilmü tuma'nîne* gibi, birçok terim dâhil olmuştur. Îsâ'nın haberler hakkındaki düşüncesi açısından bunlardan en önemlisi *müştehir* ve *ilmü tuma'nîne* terimleridir. Zira Debûsî öncesinde, Îsâ'nın ne *cemaat tarafından rivâyet edilen haber* adını verdiği haber türünü, ne de onun bilgi değeri hakkında söylediği *mütevatinden daha aşağı* sözcüklerini ifade eden bir terim bulunmamaktadır. Debûsî ile birlikte ise bunlardan ilki *müştehir,* diğeri de *tuma'nîne* adını almıştır.

Debûsî (ö. 430/1039) sonrası Pezdevî (ö. 482/1089) ve Serahsî (ö. 483/1090 [?]) de gerek haberlerin mütevâtir, meşhûr ve âhad olmak üzere üçlü taksimi, [211] gerekse de bunların ifade ettikleri bilgi değeri ve hükmü konusunda ona tabi olmuşlardır. [212]

Fahru'l-İslâm'a göre sünnet, ittisâl açısından kendisinde şüphe bulunmayan ve bir tür şüphe bulunan ittisâl olmak üzere ikiye ayrılır. Bunlardan ilki mütevâtir, ikincisi ise meşhûr haberdir.[213] Bunlardan mütevâtir haber kesin, meşhûr haber sükûn bulma anlamına gelen *tuma'nîne*, haber-i vâhid zann-ı gâlip, müstenker ise zannî bilgi ifade

[206] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 205-206.
[207] Burada Debûsî'nin kastedtiği "meşhûr" bilinen anlamdaki meşhûr hadis olmayıp, mütevatir ve bilinen anlamıyla meşhûr'un (Debûsî'nin ifadesiyle müştehir hadis'in) üstünde bir kavramdır.
[208] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 212-13.
[209] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 212.
[210] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 212.
[211] Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 149-152; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 292-94.
[212] Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 149-152; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 292-94.
[213] Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 149.

eder.[214] Ayrıca haber-i vâhidle amel vâcip iken[215] müstenker hadis ile ise câizdir.[216] Bunun yanında mütevâtirin inkârı küfrü gerektirken, [217] meşhûru inkâr eden ise her ne kadar tadlîl edilse de tekfir edilemez.[218]

Serahsî (ö. 483/1090 [?])'ye göre ise, doğrunun dışında bir şey söylemekten mahfûz olması sebebiyle Hz. Peygamber'den semâ' yoluyla alınan söz, kesin bilgi ifade eden bir delildir. Öte yandan kendisinde hata ihtimali bulunmaması sebebiyle, ondan tevâtür yoluyla aktarılanlar da tıpkı ondan semâ' yoluyla alınanlar gibi kat'î bir hüccettir.[219]

Serahsî'nin mütevâtir dışında makbûl gördüğü diğer haber türleri de *meşhûr* ve *âhad* haberlerdir. Şemsü'l-eimme Resûlüllâh'tan semâ' yoluyla alınan haberleri mütevâtir, meşhûr ve âhad haber olmak üzere üç kısma ayırmış, bunlardan mütevâtirin kat'î, meşhûrun tuma'n'ine,[220] haber-i vâhidin ise zannî bilgi ifade ettiğini, ancak bununla birlikte kendisiyle amel etmenin vâcip olduğunu söylemiştir.[221]

Semerkandî (ö. 539/1144) ise her ne kadar haberlerin taksimi ve hükümleri konusunda Debûsî (ö. 430/1039)'ye tâbî olsa da[222] meşhûr haberin (Cessâs'ın istidlâl yoluyla bilinen mütevâtir haberi) ifade ettiği bilgi değeri konusunda Cessâs (ö. 370/981)'la aynı kanaati paylaşmıştır.[223] Onun nezdinde haberler mütevâtir, meşhûr ve haber-i vâhid olmak üzere üç gruptur.[224] Mütevâtir haber, hiçbir karîneye ihtiyaç duymaksızın kat'iyyet ifade eder.[225] Ayrıca naklettiğine göre Semerkand meşâyihinin çoğunluğu meşhûr haber kesin bilgi ifade edeceğini söylemiştir. Zira âlimler, onu makbûl bir haber olarak görmüş ve bu hususta icmâ etmişlerdir. Bu sebeple meşhûr haber, icmâ ile aynı hükümde olup, icmâ nasıl kat'iyyet ifade ediyorsa o da aynı şekilde kesin bilgi ifade eder. Ancak Îsâ b. Ebân (ö. 221/836)'ın dediğine göre onu inkâr eden

[214] Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 163.
[215] Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 152.
[216] Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 163.
[217] Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 1152 ,49.
[218] Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 152.
[219] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 282, 295.
[220] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 292-294.
[221] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 333.
[222] Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 422-448.
[223] Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 429.
[224] Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 422.
[225] Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 423.

kâfir olmaz tadlîl edilir. Sahîh olan görüş de budur.[226] Haber-i vâhid ise doğruya ve yalana muhtemel olup, kat'iyyet değil, zannî bilgi ifade eder. Bununla birlikte kendisiyle amel etmek vaciptir.[227] Bu kitap, sünnet ve icmâ ile sabittir.[228]

Bunun yanı sıra Debûsî dışındaki Hanefî usûlcüleri, eserlerinde mürsel rivâyetlere de temas etmiş, bu bağlamda haber-i vâhidde ittisâl şartı aramayan Hanefî usûl âlimleri başta sahâbe, tabiîn, tebe-i tabiînden gelen mürsel rivâyetlerini ve bu üç asırdan sonra da adaleti, güvenilirliği ve zabtı hususunda herhangi bir şüphe bulunmayan kimselerin mürsel rivâyetlerini hüccet kabul etmiştir.[229]

Öte yandan Sahâbenin Hz. Peygamber'le ilişkili olan rivâyetlerini müstakil bir başlık altında ele alan Cessâs ve Semerkandî, sahâbenin *"Bunu yapmakla/bununla emrolunduk."*, *"Bunu yapmaktan men edildik."* şeklindeki sözlerini hüccet kabul etmekle birlikte sünnet kapsamında değerlendirmezken, Hz. Peygamber'in emretmesi, nehyetmesi, sünnet kılması veya söz konusu uygulamanın Allah Resûlü'ne ait olması gibi, şârî'in bizzat Resûl-i Ekrem'in kendisi olduğunu ifade eden rivâyetleri ise hüccet kabul etmiş ve bunların Hz. Peygamber'in sünnetiyle eşdeğer olduğunu söylemiştir.[230] Konuyu müstakil bir başlık altında ele almayan Debûsî (ö. 430/1039), sahâbenin *"bununla emrolunduk"*, *"bundan nehyedildik"* şeklindeki sözlerinin, Hz. Peygamber'in sünneti olarak değerlendirilmeyip söz konusu rivâyetin râvîsinin bir sünneti olarak kabul edilebileceğini söylemiş, sahâbenin Hz. Peygamber'in emrettiği ve nehyettiği rivâyetler hakkında ise herhangi bir açıklama yapmamıştır.[231] Pezdevî (ö. 482/1089) ve Serahsî (ö. 483/1090 [?]) de Debûsî gibi konuyu müstakil bir başlık altında incelememiş, yalnız eserlerinin *"rivâyetlerin naklî ve zabtı"* bahsinde söz konusu sahâbe rivâyetlerine dair bazı bilgiler paylaşmışlardır. Mesela Pezdevî, sahâbenin *"Allah Resûlü bize bunu emretti, bizi bundan nehyetti"* şeklindeki sözlerinin sünnet olarak kabul edilmesi hususunda ittifak halinde olduğunu aktarırken, [232] Serahsî, bu

[226] Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 429.
[227] Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 434.
[228] Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 450.
[229] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 145; Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 171; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 359-363; Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 435.
[230] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 197-198; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 78.
[231] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 78.
[232] Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 188.

rivâyetlerin Hz. Peygamber'in bir sünneti gibi kabûlü hususuna ancak müteannitlerin karşı çıkacağını söylemiştir.[233] Görüldüğü üzere Cessâs (ö. 370/981) ve Semerkandî (ö. 539/1144) dışındaki usûlcüler eserlerinde sahâbe rivâyeti konusuna onlar kadar geniş yer vermemiştir. Ancak her ne kadar Debûsî, Pezdevî ve Serahsî'nin eserlerinde söz konusu rivâyetlere dair yeterli açıklama bulunmasa da Semerkandî'nin konuyla ilgili açıklamalarının ardından Ebû'l-Hasen el-Kerhî (ö. 340/952) hariç Hanefî meşayinin tamamının bu konuda ittifak halinde olduğunu söylemesi, [234] onlarında sahâbe rivayeleri hususunda Cessâs ve Semerkandî ile aynı düşünceleri benimsediğini göstermektedir.

1.2.2.3 İcmâ

Hanefî usûl âlimlerinin hüküm istinbâtındaki kitap ve sünnetten sonraki kaynağı icmâdır.[235] Onlara göre icmâ, kat'î bilgi ifade eden bağlayıcı bir hüccet olup, kendisine muhâlefet etmek câiz değildir.[236]

Bunun yanında Hanefî usûl bilginleri her asrın icmâ'ını hüccet kabul etmekle birlikte[237] icmâ türlerinin hüccet değeri hususunda ihtilâf etmişlerdir. Semerkandî (ö. 539/1144) dışındakiler icmâ'ı dört mertebeye ayırıp bunlardan sarih sahâbe icmâ'ını en üstün icmâ türü olarak kabul etmiş, sükûtî sahâbe icmâ'ını ikinci, sahâbeden sonra gelen müctehidlerin kendilerinden önce hiç ele alınmamış bir konu hakkındaki icmâ'ını üçüncü sıraya yerleştirmiş, selefin ihtilâf ettiği bir meselede sahâbeden sonra gelenlerin sahâbe sözlerinden biri üzerindeki icmâ'ını ise hüccet değeri en düşük olan icmâ türü olarak görmüşlerdir.[238] Bunlara ilaveten Cessâs (ö. 370/981) ve Pezdevî (ö. 482/1089), sarîh sahâbe icmâ'ının bilgi değeri, hüküm ve amel konusunda mütevâtir habere denk olduğunu söylemişlerdir.[239] Ayrıca Pezdevî, Cessâs'tan farklı olarak sahâbeden sonra gelen müctehidlerin kendilerinden önce hiç ele alınmamış bir konu hakkındaki icmâ'ını

---

[233] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 355.
[234] Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 422-448.
[235] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 136; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 19; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 279; Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 3-5; Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, I, 76.
[236] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 271; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 23; Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 245; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 295; Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 534.
[237] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 257; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 31; Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 247; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 318; Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 534.
[238] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 257-349; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 28-34; Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 239-247; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 295-320.
[239] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 333; Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 241.

hüküm ve amel hususunda meşhûr habere, selefin ihtilâf ettiği bir meselede sahâbeden sonra gelenlerin sahabe sözlerinden biri üzerindeki icmâ‘ını ise haber-i vâhide denk kabul etmiştir.[240] Ancak Semerkand Hanefî ulemasından Alâeddîn es-Semerkandî (ö. 539/1144) ise en üstün icmâ türünün sahâbe icmâsı olduğunu kabul etmekle birlikte,[241] bazı Hanefî meşâyihinin icmâ‘ı taksime tabi tutup, bunlardan bazısının kat‘î, bazısının ise zannî delil olduğunu zikrettiklerini, ancak bunun sahîh olmayıp, doğru olanın her icmâ‘ın kat‘iyyet ifade ettiğini kabul etmek olduğunu söylemiştir.[242]

Öte yandan Hanefî usûl bilginleri imamlarının konuyla ilgili tavrını bir kural haline getirip yaygınlık kazanan bir kavil ya da bir uygulama karşısında sükût etmenin onu onaylamak anlamına geleceğini, dolayısıyla müctehidlerin tamamının görüşlerini belirtmesiyle birlikte icmâ oluşacağı gibi onların sükût etmelerinin de icmâ‘ın meydana gelebilmesi için yeterli olduğunu söylemişlerdir.[243] Ancak bununla birlikte Cessâs’ın naklettiğine göre Îsâ b. Ebân (ö. 221/836 ve Ebû’l-Hasen el-Kerhî (ö. 340/952), sükût etmeyi rıza anlamında değerlendirmemişlerdir.[244] Bu durum, sükûtî icmâ hücciyeti bahsinin Hanefî usûlcüler arasında ihtilâflı bir konu olduğunu göstermektedir.

Bunların yanı sıra Hanefî usûl âlimleri icmâ‘ı yalnızca bir ırka ya da bir bölge halkına yahut bir gruba hasretmenin doğru olmayacağını, icmâ‘ın bu ümmetin bir kerâmeti olup herhangi bir asırda yaşayan Müslüman âlimlerin bir hüküm üzerindeki ittifakının şer‘î bir hüccet olduğunu söylemiştir.[245] Ayrıca Hanefî usûlcülerinin belirttiğine göre icmâ için inkırâzü asır (icmâ‘ın meydana geldiği asırda yaşayan insanların tamamının vefât etmesi) şart olmayıp müctehidler bir mesele üzerinde ittifak ettikleri vakit bu sahîh ve hücciyeti sâbit bir icmâdır. O asırda yaşayan insanlar ölsün ya da ölmesin ne onlara ne de onlardan sonra gelen asırda yaşayan insanların o icmâ‘a muhâlefet etmesi câiz değildir.[246]

---

[240] Pezdevî, *Kenzü’l-vüsûl*, s. 241.
[241] Semerkandî, *Mîzânü’l-usûl*, s. 492.
[242] Semerkandî, *Mîzânü’l-usûl*, s. 550.
[243] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 287-88; Pezdevî, *Kenzü’l-vüsûl*, s. 241-42; Serahsî, *Usûlü’s-Serahsî*, I, 303; Debûsî, *Takvîmü’l-edille*, s. 28; Semerkandî, *Mîzânü’l-usûl*, s. 515-518.
[244] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 285-86, 303.
[245] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 321; Pezdevî, *Kenzü’l-vüsûl*, s. 243; Serahsî, *Usûlü’s-Serahsî*, I, 314.
[246] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 307; Serahsî, *Usûlü’s-Serahsî*, I, 315.

1.2.2.4 Kıyas

Hanefî usûl bilginleri kıyası hakkında nass, icmâ ve sahâbe kavli bulunmayan meselelerde bir başvuru kaynağı olarak kabul etmiştir.[247] Hanefî usûl bilginlerinden Semerkandî (ö. 539/1144)'nin tarifine göre kıyas, *ğaibin/fer'in (hakkında nass ve icmâ buunmayan meseleye) hükmünü şahidden/asıldan (hakkında nass bulunan mesele) almaktır.*[248] Diğer bir tabirle, *aslın asılda bulunan benzer mana sebebiyle aslın hükmünün aynı şekilde fer' için de geçerli olmasıdır.*[249] Serahsî (ö. 483/1090 [?]) Allah Teâlâ'nın bizi aklımızı kullanmakla mükellef tuttuğunu, Kur'ân âyetlerini ve Peygamber'inin hadislerini bizim için birer rehber tayin edip hakkında nass bulunmayan konuları kıyasla birlikte kitap ve sünnet perspektifinde çözüme kavuşturmamızı istediğini söylemiştir.[250]

Bunun yanında Hanefî usûlcülere göre kıyas, zannî bir delil olup nass ve icmâdan oluşan şer'î asılların bir fer'i konumundadır.[251] Ve bu asıllara yapılan bir kıyas reddedilemez.[252] Öte yandan kıyas, ibtidâen hüküm ihdas etmez sadece var olanı ortaya çıkartır.[253]

1.2.2.5 İstihsan

Semerkandî dışındaki Hanefî usûlcüleri eserlerinde istihsan bahsine yer vermiş ve istihsanı bir terim olarak kullanmaya başlamışlardır. İstihsanı Hanefî usûl âlimlerinden ilk olarak Ebû'l-Hasen el-Kerhî (ö. 340/952) tarif etmiştir. Kerhî'nin tarifine göre istihsan, *bir hükmü kendisinden daha üstün olan bir hüküm sebebiyle terketmek*tir. Kerhî'nin öğrencisi Cessâs (ö. 370/981) ise istihsanın, *ictihâda yönelik mekâdiri ispat konusunda zann-ı gâlibe göre amel etmek* ve *kıyası (genel kuralı) kendisinden daha evlâ olan bir şeye bırakmak* şeklinde iki mânâyı ihtivâ ettiğini

[247] Cessâs, *el-Fusûl*, IV, 17; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 260; Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 248-49; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 144; Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 555-556.
[248] Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 562.
[249] Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 648.
[250] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 144.
[251] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 168; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 132, II, 192.
[252] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 136.
[253] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 260; Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 248-49.

söylemiştir.[254] Cessâs sonrası Hanefî usûlcüler ise istihsanı kıyasın bir türü olarak kabul edip *celî kıyasa muârız olan delil* şeklinde tarif etmişlerdir.[255]

Görüldüğü üzere Hanefîler, kendilerini hevâ ve heveslerine göre amel etmekle suçlayanlara bir tepki olarak istihsanı şer'î bir temele oturtrma arayışına girmiş ve istidlâl ettikleri istihsanın ve muhâliflerin iddiâ ettikleri gibi kişinin heva ve hevesine göre hüküm vermek olmadığını vurgulaşmışlardır. Öte yandan Hanefî usûl âlimleri, imamları gibi genel kuralı/celî kıyası terk etmeye sebep olacak gerekçenin ise bazen nass, bazen zarûret, bazen icmâ yahut hafî kıyas olabileceğini söylemişlerdir.[256]

1.2.2.6 Şer'u Men Kablenâ

Hanefî usûlcüleri Şer'u men kablenânın istidlâl edilebilir bir hüccet olduğunu söylemişler, ancak kabûlü için bir takım şartlara hâiz olması gerektiğini belirtmişlerdir. Bu bağlamda Hanefî usûl âlimlerine göre, Allah Teâlâ veya Hz. Peygamber tarafından bildirilen ve hükmü iptal edilmemiş olan geçmiş ümmetlere ait hükümler, İslâm ümmeti için de geçerliliğini korumaktadır. Ve bunların Müslümanların peygamberi olan Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği dinin bir hükmü gibi telakki edilmesi gerekir.[257]

1.2.2.7 Örf

Hanefî usûlcüler örf delilini diğer şer'î deliller gibi müstakil bir başlık altında incelememekle birlikte pek çok yerde ona müracaat etmişler[258] ve onun bir istihsan gerekçesi olduğunu söylemişlerdir.[259] Nitekim kıyasen insanların ne kadar kalacaklarını ve su harcayacaklarını belirtmeden hamamlara girmesi câiz olmasa da Cessâs (ö. 370/981) *"Sahâbî ve tabiîn âlimlerinden oluşan selef, insanların bunu yaptıklarına şâhid olmuşlar. Bununla birlikte hiç kimse de bu duruma muhâlif olmamıştır. Bu,*

[254] Cessâs, *el-Fusûl*, IV, 233-34.
[255] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 404.
[256] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 405.
[257] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 22; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 253-256; Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 232; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 99; Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 468-470.
[258] Cessâs, *el-Fusûl*, I, 274, II, 246 III, 64, 219, 232, IV, 118, 183; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 39, 78, 93, 127; Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 78, 117, 209; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 44, 190, 218, 367, II, 218, 277, 280; Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 73, 273, 366, 647, 678, 752.
[259] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 249; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 405; Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 276; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 203; Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 446.

onların bu ameli tecvîz ettiklerini göstermektedir."[260] Sözleriyle, örf gerekçesiyle genel kuralın dışına çıkılabileceğini söylemiştir. Kezâ Debûsî (ö. 430/1039), *"İnsanların iradeleri yalnızca beyânün min kıbelihi (kişinin kendi kelamını beyanı), delâletü'l-hâl (durumun gerektirdiği şey), ya da örf vb. şeyler ile bilinebilir."*[261] sözleriyle kavlî tasarruflarda örfün dikkate alınması gerektiğini tasrîh etmiştir. Kezâ *"Adete göre, yalnızca hür kadın bulunmadığı veya onu nikahlamaktan aciz olunduğu vakit câriyelerle nikahlanılabilir.", [262] "Ticaret tazmini insanların razı oldukları şey üzerinedir.", [263] "İsti'mal bakımından örf haline gelmiş olan hususlar, vehimle sabit olanlardan önceliklidir."*[264] ifadeleriyle fiilî örfe atıf yapmıştır. Ancak bunlarla birlikte Hanefî usûlcüler nezdinde örf delili, diğer delillerin bulunduğu konuma ulaşamayıp daha arka planda kalmıştır.[265]

1.2.2.8 İstishâb

Hanefî usûl âlimleri İstishâbın hücciyeti hususunda farklı görüşler beyan etmişlerdir. Örneğin, Debûsî (ö. 430/1039), Pezdevî (ö. 482/1089) ve Serahsî (ö. 483/1090 [?]) İstishâbın temelde delil hüviyetini taşımamakla birlikte yalnızca ibkâ (sabit olan bir şeyin, aksi yönde bir delil olmadıkça geçerli kabul edilmesi), diğer bir tabirle *dâfîi* (yükümlülüğü engelleyici) bir delil olarak kullanılmasının mümkün olduğunu söylerken, Alâeddîn es-Semerkandî (ö. 539/1144) ise İstishâbın ibkâ anlamında hüccet olduğu gibi ilzâm (ispat edici ve bağlayıcı) anlamında da bir delil olduğunu savunmuş ve Ebû'l Mansûr Mâtûrîdî (ö. 333/944)'nin de bu görüşte olduğunu belirtmiştir.[266] Cessâs (ö. 370/981) ise gerek bir şeyin olmadığını iddiâ eden (nâfî) gerekse de bir şeyin var olduğunu söyleyenin (müsbit) iddiâ ettiği şey için delil getirmesinin şart olduğunu söylerek İstishâbın ne dafîî ne de ilzâm (ispat) edici bir delil olduğunu söylemiştir. Ayrıca naklettiğine göre hocası Ebû'l-Hasen el-Kerhî (ö.

[260] Cessâs, *el-Fusûl*, IV, 248.
[261] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 100.
[262] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 386.
[263] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 93.
[264] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 127.
[265]Şenocak, İhsan, *İslam Hukukunda Örfün Hükümlere Etkisi*, **(**Doktora tezi) On dokuz Mayıs Üniversitesi SBE, Samsun, 2011, s. 9-10.

[266] Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 659-660.

340/952) de bu kanaattedir.[267] Bunun yanında mezhep içerisinde İstishâbın ilk kez hicrî beşinci asırda Debûsî tarafından bir terim olarak kullanılması bu ilkenin uzun zaman sonra terim anlamı kazandığını göstermektedir.

1.2.2.9 İstislâh

Hanefî usûlcüleri ictihâd ederken maslahat ilkelesini de dikkate almıştır.[268] Mesela Debûsî bir yerde *"Şâyet alışverişte adâlet şartı aranıp yalnızca âdil olan insanlarla alışverişin câiz olduğu söylenseydi, ticaret kapısı kapanırdı. Bu ise insanları sıkıntıya sokardı. Şüphesiz Allah Teâlâ dinde hiçbir zorluk murâd etmemiştir. Bu sebeple biz alışverişte adâlet şartını koşmadık."*[269] sözleriyle satıcı ve müşteride adalet şart koşulmamasını maslahat ilkesiyle gerekçelendirmiştir. Yine Debûsî, *"Kural olarak gafletlerinin çok olması nedeniyle kadınların şehâdeti câiz değildir. Ancak onların buna çok ihtiyaç duymaları ve insanları zora düşürmemek için mal hususunda buna cevaz verilmiştir.", [270] "Şâyet muâmelatta malın kesin olarak helâl olduğunu bilmek şart koşulsaydı şüphesiz bu insanları çok sıkıntıya sokardı. Bu sebeple konuyla ilgili zann-ı gâlibe göre amel edilir."*[271] ifadeleriyle de ictihâd ederken maslahat ilkesini dikkate almanın gerekliliğine vurgu yapmaktadır.

Bunun yanında Serahsî (ö. 483/1090 [?])'nin belirttiğine göre nikâh akdi gerçekleştiren biri İslâm'ın vasıflarını anlatamasa da sadece "Müslümanım" demesiyle birlikte onun İslâm hali üzerine olduğuna hükmedilir ve nikâhı tecviz edilir. Zira insanlar, dîni bilgi hususunda birbirinden farklıdır ve çoğunluğu, İslâm bilgisinden yoksundur. Bu sebeple onlara nikâh yapabilmeleri için böyle bir şartın yöneltilmesi, onları sıkıntıya düşürür. Bu sebeple nikâh hususunda icmâli bilgi yeterlidir.[272]

[267] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 385.
[268] Cessâs, *el-Fusûl*, I, 164, 165, II, 320, 368, IV, 70; Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 360; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 115, 326, 352; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s.178 ,93; Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 529, 745.
[269] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 178.
[270] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 346.
[271] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 398.
[272] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 352.

II. BÖLÜM

SAHÂBÎ KAVLİ

Araştırmanın bu bölümünde öncelikle sahâbî ve sahâbî kavli kavramları üzerinde durulacak, ardından Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve İmâmeyn'in sahâbî kavliyle ilgili düşüncesinin arka planını görmek amacıyla ilk olarak tâbiîn âlimlerinin sahâbî kavli hakkındaki kanaatlerine, daha sonra Ebû Hanîfe ve onun iki talebesi olan Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve İmam Muhammed (ö. 189/805)'in, son olarak da Hanefî fakîhlerin sahâbî kavline olan yaklışımına temas edilip bir değerlendirme yapılacaktır.

2.1 Sahâbî

2.1.1 Sözlük Anlamı

Sahâbî kelimesi "ص-ح-ب" kökünden türemiş bir isim olup sözlükte, *muâşeret etmek, ünsiyet kurmak, hemhâl olmak* anlamlarına gelmektedir. *Sahâbe,* sâhibin çoğulu, *sahâbî* ise ashâb sözcüğünün tekil halidir.[273]

Lafzın sözlük anlamıyla ilgili olarak *el-Misbâh* adlı eserin müellifi el-Feyyûmî (ö. 770/1368-69) sahâbî sözcüğünün kullanımında ru'yet ve mücâlesenin önemine vurgu yapmış ve bu lafzın, birini görüp onunla beraber oturup kalkmış kişi için kullanıldığını ifade etmiştir.[274] Sehavî (ö. 902/1497) ise muhaddis İbn Rüşeyd (ö. 721/1321)'den naklen *"Sözlükte sahâbî, bir kimseyle sohbet etti denilecek bir süre beraber olmuş kişidir."* demiştir.[275]

Kur'ân-ı Kerîm'de sahâbî kelimesi *ashâb* ve *sâhip* türevleriyle geçmekte olup bu kelimeler âyetlerin tamamında yalnızca sözlük anlamlarıyla yer alırken,[276] hadislerde ise Hz. Peygamber'in yalnızca kendisine imân edip onu görenlere yönelik *"Ashâbım"* ifadesini kullanıldığı görülmektedir.[277]

---

[273] Cemaleddin İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, Beyrut, Dâr-u sâdır, 1994, I, 519; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, 185-186.
[274] Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, I, 333.
[275] Muhammed es-Sehavî, *Fethu'l-muğîs şerhu elfiyeti'l-hadis*, Mısır, Mektebetü's-sünne, 2003, 4, 78.
[276] Yusuf 12/38; et-Tevbe 9/ 40, Kehf 18/ 34.
[277] Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Müsnedü's-sahîh*, thk: Muhamed Fuad Abdübaki, Dâru ihyâ-i türâsi'l-a'rabî, t.y, I, 217.

2.1.2 Istılâhî Anlamı

Sahâbe ve tabiîn döneminden itibaren Hz. Peygamber'e imân edip onun beraberinde bulunan kişiler için *ashâbü Rasûlillâh, ashâbü'n-nebî* gibi terkiplerin kullanılmasıyla[278] birlikte bir terim haline gelen *sahâbî* lafzının tanımı ve mahiyeti, ilk asırlardan itibaren ihtilâflı bir mesele olup bu konuda bir fikir birliğine rastlanmamaktadır. Sahâbî için birçok fakîh ve muhaddis tarafından çeşitli tarifler yapılmış, bunların bir kısmı konuyu dar çerçevede ele alarak pek çok sahâbîyi kapsam dışında bırakmış, bir kısmı ise de geniş bir çerçeve çizip sahâbe kapsamına dâhil olmayanları da içine alacak şekilde tanımlar yapmıştır.[279]

Kaynaklarda zikredilen sahâbî tariflerine bakıldığında sahâbîyi ilk tanımlayan kişinin Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713) olduğu görülmektedir. Saîd b. Müseyyeb, sahâbî hakkında şunları söylemiştir: *"Biz yalnızca Allah Resûlü ile bir ya da iki sene birlikte olmuş veya bir yahut iki gazveye katılmış kimseleri sahâbeden sayarız."* [280]

Bunun yanı sıra Vâkıdî (ö. 207/823), sahâbî hakkında ilim ehlinin, *"Akıl-bâliğ Müslüman olup bir an dahi olsa, apaçık bir şekilde Hz. Peygamber'i gören her kişi, bize göre Resûlüllâh'ın ashâbındandır."* dediğini nakletmiştir.[281]

Görüldüğü üzere Saîd b. Müseyyeb'e ait olduğu söylenen sözlerden, ona göre mücerret ru'yetin kişinin sahâbî olması için yeterli olmadığı, Vâkıdî'nin naklettiği tarife göre ise temyiz çağına ulaşmadan Hz. Peygamber'i gören kişilerin, sahâbî kapsamına girmeyeceği anlaşılmaktadır. Ancak bununla birlikte Saîd b. Müseyyeb'den nakledilen tarif, Saîd b. Müseyyeb'e ait bu şekilde bir söz bulunmadığı ve Hz. Peygamber'e imân edip Müslüman olduğu halde onunla uzun süre beraber olmayan ve onunla gazveye

---

[278] Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî, *el-Muvatta,* Beşşâr Ma'ruf, Beyrut, Dâru'l Garbi'l Mâruf, t.y, I, 91; Haccâc b. Müslim, *el-Müsnedü's-sahîh*, I, 236.
[279] Efendioğlu Mehmet, "Sahabe" *DİA* XXXV, 491-500.
[280] Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ma'rifeti usûl-i ilm-ir-rivâye*, Mısır, Dâru'l-hüdâ, 2002, I, 190-191.
Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdurrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî (İbn Salâh) *Ma'rifetü envâi ulûmi'l-hadis,* thk: Abdullatif el-Hemim-Mahir Yasin el-Fahl, 1. Baskı, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2002, 396; Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *el-Bâisü'l-hasîs ilâ ihtisâri ulûmi'l-hadis,* thk: Ahmed Muhammed Şâkir, 2. Baskı, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, I, 180.
[281] Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye,* I, 191.

katılmayan pek çok sahâbîyi tanım dışı bıraktığı ifade edilerek, [282] Vâkıdî'nin ehl-i hadisten naklettiği bulûğa ermiş olmayı şart koşan tarif ise, bâliğ olmadan Hz. Peygamber'i gören Allah Resûlü'nün torunları ve amca çocukları dâhil pek çok genç sahâbîyi, sahâbe kapsamının dışında bıraktığı ifade edilerek hadis âlimleri tarafından benimsenmemiştir.[283]

Bunların dışında sahâbî, Muhaddisîn, Mütekellimîn ve Hanefî usûlcüler olmak üzere birçok grup tarafından da tarif edilmiştir.

2.1.2.1 Muhaddislerin Tanımı

Hadis eserlerinde muhaddislere ait pek çok sahâbî tanımı mevcut olmakla birlikte, burada yalnızca belli başlı tariflere yer verilecektir.

Erken dönem hadis eserlerine bakıldığında, mütekaddim muhaddislerden sahâbe kavramını ilk tarif edenlerin Ali b. Medînî (ö. 234/848-49) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) olduklarını görülmektedir. Ali b. Medîni sahâbîyi *"Hz. Peygamber'le beraber bulunmuş yahut onu görmüş kişi onun ashâbındandır."* şeklinde tarif ederken, [284] Ahmed b. Hanbel sahâbîyi, *"Hz. Peygamber'le bir sene veya bir ay ya da bir gün yahut bir an birlikte olmuş veyahut onu görmüş kişi"*[285] olarak tanımlamış ve ru'yet ve sohbet kriterlerini ön plana çıkarmışlardır. Öğrencileri olan Buhârî (ö. 256/870) de hocalarına tabi olup onların tariflerine benzer bir tarif yapmıştır.[286]

Öte yandan Ahmed b. Hanbel'in yapmış olduğu tarif, birçok muhaddisin yanı sıra, Âmidî (ö. 631/1233), Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (ö. 458/1066) gibi bazı usûl âlimleri tarafından da benimsenmiştir.[287] Bunların yanı sıra sahâbî için mücerret ru'yet, Ali b.

[282] İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, I, 8; Sehavî, *Fethu'l-muğîs*, IV, 87; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *Tedrîbü'r-râvî fî şerhi takrîbi'n-Nevevî*, thk: Abdulvehhab Abdullatif, Riyad, Mektebetü'r-Riyad el-hâdise, II, 211.
[283] İbn Hacer *el-İsâbe*, I, 8; Sehavî, *Fethu'l-muğîs*, IV, 85.
[284] Sehavî, *Fethu'l-muğîs*, IV, 78.
[285] Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, I, 192; Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ, *el-Udde fi usûlu'l-fikh*, thk: Ahmed b. Ali b. Ahmed Seyru'l-Mubaraki, 2. Baskı, Riyad, 1990, III, 987.
[286] İbrâhîm el-Buhârî *el-Câmi'u's-sahîh*, thk: Mustafa Dib Boga, Beyrut, Dâr'u ibni Kesîr, 1987, Fezâilü's-Sahâbe, 1; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, I, 192.
[287] Ebü'l-Fidâ Kureşî, *el-Bâisü'l-hasîs*, I, 179; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *el-Udde*, III, 987; Âmidî, *el-İhkâm* II, 92.

Medînî, Ahmed b. Hanbel ve Buhârî dışında İbn Abdülberr (ö. 463/1071), İbn Mende (ö. 395/1005), İbni'l Esîr (ö. 630/1233) gibi hadis ilminin önder simaları tarafından da yeterli görülmüştür.[288]

Müteaahirin dönemindeki hadis eserlerine bakıldığında ise, bu dönemde konuyla ilgili mütekaddimîne muhâlefet edilmediği görülmektedir. Örneğin, müteahhir hadis ulemasının öncülerinden İbn Salâh (ö. 643/1245) ehl-i hadisin *"Hz. Peygamber'i gören her Müslüman sahâbîdir."*[289] tarifini benimsediğini aktarırken, Ebû'l-Fidâ el-Kureşî (ö. 774/1373) halef ve selef âlimlerin cumhurunun, sahâbîde Hz. Peygamber'den rivâyette bulunma ve uzun zaman onun yanında kalma şartlarını aramadıklarını, İslâm hali üzerine Resûl-i Ekrem'i gören herkesi sahâbî kabul ettiklerini kaydetmiştir.[290]

İbn Hacer (ö. 852/1449) ise konuyla ilgili, *"Ulaşabildiğim en doğru tarif, Hz. Peygamber'e Mü'min olarak mülâki olup, Müslüman olarak vefat eden kişidir."*[291] demektedir. İbn Hacer, bu tarifiyle gerek uzun gerek kısa Resûl-i Ekrem'le birlikte olanların, ondan rivâyette bulunan ya da bulunmayanların, onunla beraber harbe katılan ya da katılmayanların, onu görmese de ona mülâkî olan âmâların tamamını sahâbe kapsamına dâhil etmiş, Hz. Peygamber'i imansız iken görüp, Müslüman olarak vefat edenler ile mürted olarak ölen kişileri ise tanım dışı bırakmıştır. Efrâdını câmi' ağyârını mânî' olarak nitelenen bu tarif hadis âlimleri nazarında büyük beğeni toplamış, cumhurun görüşü olarak ifade edilmiştir.[292]

Netice olarak bu tariflerden hareketle ehl-i hadisin, sahâbî olabilmek için, *Hz. Peygamberi görme ve onunla çok kısa bir süre birlikte olma* vasıflarını yeterli gördüğünü söylemek mümkün görünmektedir.

---

[288] Ebü'l-Fidâ Kureşî, *el-Bâisü'l-hasîs*, I, 179.
[289] İbn Salâh, *Ma'rifetü envâi ulûmi'l-hadis*, 396.
[290] Ebü'l-Fidâ Kureşî, *el-Bâisü'l-hasîs*, I, 179.
[291] İbn Salâh, *Ma'rifetü envâi ulûmi'l-hadis*, 396; Ahmed b. Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, 1. Baskı, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1995, I, 158.
[292] Ebü'l-Ayyâş Muhammed Abdülalî b. Nizâmiddîn b. Kutbiddîn el-Ensârî es-Sihâlevî, *Fevâtihu'r-rahamût fî şerhi Müsellemi's-sübût*, tsh: Abdullah Mahmud Muhammed Ömer, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye 2002, II, 196.

2.1.2.2. Mütekellimînin Tanımı

Fıkıh usûlü eserlerinde de hadis kitaplarında olduğu gibi sahâbînin birbirinden farklı birçok tarifi yapılmış olup bu eserler arasında müstakil bir başlık altında sahâbî tanımına yer veren ilk usûl âliminin Ebû'l-Hüseyin el-Basrî (ö. 436/1045) olduğu görülmektedir. Basrî, kişinin sahâbî olabilmesi için kendisinde iki hasletin bulunması gerektiğini belirtmiştir. Bunlardan ilki, Hz. Peygamber ile uzun süre birlikte olmak, diğeri ise onunla beraber iken ondan istifade etmek ve onun yaptığını yapmaktır. Basrî bu ifadeleriyle, kişinin salt Hz. Peygamber'i görmekle veya onunla kısa süreli bir birliktelik yaşamakla sahâbe kapsamına dâhil olmayacağını, sahâbe kapsamına dâhil olabilmek için, onu görmenin yanında ondan ilmî anlamda istifade edebilecek bir süre onunla birlikte olmak gerektiğini belirtmiştir.[293] Ebû'l-Hüseyin el-Basrî ile muâsır olan İbn Hazm (ö. 456/1064) da "*Sahâbî, bir an dahi olsa Hz. Peygamber ile oturup kalkmış, bir kelime dahi olsa ondan bir şeyler işitmiş yahut onun bir olayına şahit olmuş, nifakıyla özdeşleşip münafık olarak ölmeyen ve Allah Resûlü'nün nefyettiği kimseler arasında olmayan kişidir.*" şeklinde bir tarif yapmıştır.[294]

Gazzâlî (ö. 505/1111) ise sahâbî hakkında şu ifadelere yer vermiştir:

> *"Kur'ân sahâbeyi övüyor, o halde sahâbî kimdir?' O, Allah Resûlü ile muâsır olan mıdır? Ya da onunla bir kez karşılaşan mıdır? Yahut onunla kısa bir süre beraber olan mıdır? Veya onunla uzun süre bitlikte olan mıdır? Ve bu sürenin sınırı nedir?' diye soran olursa ona verilecek cevabımız şudur: Sahâbî ismi yalnızca biriyle beraber olan kişi için kullanılır. Ayrıca luğavî olarak bu ismin kullanımı için çok kısa bir birliktelik yeterlidir. Ancak şu var ki örf, bu ismi yalnızca uzun süre biriyle beraber olan kişiye tahsîs etmiştir."* [295]

Görüldüğü üzere mütekellimîn usûlcüler tanımlarında *uzun süre birliktelik ve ilim elde etme* kıstaslarını ön plana çıkarmışlardır. Bununla birlikte Âmidî ise, Şâfiî/mütekillimin mezhebinin çoğunluğunun, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)'in

[293] Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, *Kitâbü'l-mu'temed fî usûli'l-fikh*, thk: Halil el-Mis, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1983, II, 172.
[294] Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk: Ahmed Şâkir, Beyrut, Dâru'l âfâki'l-cedîde, t.y. V, 89.
[295] Gazzâlî, *el-Mustasfâ fi ilmi'l-usûl*, thk: Muhammed b. Süleyman el-Eşgar, Beyrut, Müessesetü'r-risâle, 1997, I, 309.

görüşünü benimsediğini, Şevkânî (ö. 1250/1834) de usûlcülerin cumhurun sahâbîde rivâyet şartını aramadıklarını, Mü'min olarak Hz. Peygamber'le bir an dahi birlikte olan kişiyi sahâbî olarak gördüklerini söylemiştir.[296] Ancak onlar her ne kadar mütekellimîn usûlcülerin sahâbî için uzun süre birliktelik ve ilim elde etme şartlarını aramadıklarını söyleseler de yukarıdaki tanımlar mütekellimîn usûlcülerinin çoğunluğuna göre sahâbînin, Hz. Peygamber ile arasında ilmî bir münasebet vâkî olacak uzun bir süre onunla birlikte olmuş kişi olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim konuyla ilgili olarak kendisi de bir mütekellimîn usûl âlimi olan Sem'ânî (ö. 489/1096)'nin şu ifadeleri de bunu doğrulamaktadır.[297]

> *"Sahâbî, usûl âlimlerinin ifade ettikleri gibi Hz. Peygamber'den ilim tahsil edecek şekilde onunla uzun süreli beraberliği olan kişidir. Ehl-i hadis ise Hz. Peygamber'den bir hadis ya da bir kelime rivâyette bulunan herkese sahâbe adını veriyor, ne şekilde olursa olsun onu gören herkesi sahâbî kabul edecek kadar sahâbî kapsamını geniş tutuyorlar. Zira Hz. Peygamber'Beni gören kimseye müjdeler olsun, beni göreni görene de müjdeler olsun.' diyerek ne derece üstün olduğunu bildirmiş, bu sebeple ehl-i hadis onu gören herkese sahâbî hükmünü vermiştir."*[298]

Öte yandan Abdülaziz el-Buhârî (ö. 730/1330)'nin, ehl-i hadisin sohbet kelimesi kısa ve uzun süreli beraberliğin her ikisini de kapsadığı gerekçesiyle çok kısa bir süre dahi olsa Hz. Peygamber'le birlikte olmuş kişiyi sahâbî olarak kabul ettiklerini, mütekellimîn usûl bilginlerinin çoğunluğunun ise Hz. Peygamber ile uzun süre beraber olmuş, ondan rivâyette bulunmuş kişiyi sahâbî olarak adlandırıp Vâbisâ b. Ma'bed,

---

[296] Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, II, 92; Zerkeşî, *Bahrü'l-muhît*, III, 360; Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî, *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hak min ilmi'l-usûl*, thk: Ahmed Azvi İnaye, Dımaşk, Dâr'ul-kütübi'l-'arabî, 1999, I, 188.

[297] Zerkeşi, sem'aninin ifadelerini şu şekilde aktarır; وقال ابن السمعاني هو من حيث اللغة والظاهر من طالت صحبته مع النبي صلى الله عليه وسلم وكثرت مجالسته له وينبغي أن يطيل المكث معه على طريق التبع له والأخذ عنه ولهذا يوصف من أطال مجالسة أهل العلم بأنه من أصحابه ثم قال هذه طريقة الأصوليين أما عند أصحاب الحديث فيطلقون اسم الصحابة على كل من روى عنه حديثا أو كلمة ويتوسعون حتى يعدون من رآه رؤية ما من الصحابة وهذا لشرف منزلة النبي صلى الله عليه وسلم أعطوا كل من رآه حكم الصحابة لأنه قال طوبى لمن رآني ومن رأى من رآني والأول الصحابة والثاني التابعون (Zerkeşî, *Bahrü'l-muhît*, III, 359) Görüldüğü üzere Sem'aninin ifadeleri açık bir şekilde muhaddisin'in tanımını değilde, ehli usûl'ün görüşünü destekler mahiyettedir. Ancak buna rağmen Harun Reşid Demirel, Sem'aninin bu ifadelerinin ehli usûl'ün değilde ashâbu'l-hadis'in düşüncelerini destekler mahiyette olduğunu söylemiştir. Muhtemelerdir ki Demirel'in Sem'ânin sahabi kavline olan yaklaşımı hakkındaki bu ifadeleri sehven söylenmiş yada gözden kaçırılmıştır. Bkz. Demirel Harun Reşid, *Ehl-i Hadis ve Usûlcüler Arasında Sahabe Tanımı Tartışması*, İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahabe Kimliği ve Algısı, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi 2013, s. 9.

[298] Zerkeşî, *Bahrü'l-muhît*, III, 359; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Pezdevî*, thk: Abdullah Mahmud Ömer, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1997, II, 560.

Ma'kıl b. Sinan, Seleme b. el-Muhabbik gibi kişileri ise Hz. Peygamber ile uzun süre beraberliklerine dair bir bilgi olmadığı için sahâbî kapsamına dahil etmediklerini aktarması da söylenenleri destekler niteliktedir.[299]

2.1.2.3. Hanefîyyenin Tanımı

Kaynaklarda, Hanefî mezhebinin imamı Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve onun önde gelen öğrencilerine ait sahâbî tanımına dair bir bilgi bulunmamaktadır.[300] Bunun yanı sıra eserlerinde Ebû Hanîfe ve İmâmeynin usûl anlayışını tespite çalışan ve mezhebin ilk dönem temsilcileri olan Cessâs (ö. 370/981), Debûsî (ö. 430/1039), Pezdevî (ö. 482/1089) ve Serahsî (ö. 483/1090 [?])'ye ait usûl eserlerinde de sahâbî tanımına yer verilmemiştir.[301] Ancak bununla birlikte Zerkeşî (ö. 794/1392), Kerhî (ö. 340/952) ve Cessâs (ö. 370/981)'ın takipçisi olan Irak Hanefîlerinden Kâdî Ebû Ubeydullah es-Saymerî (ö. 436/1045)'ye ait bir tarif bulunduğunu ve bu tarife göre Saymerî'nin, *"Sahâbî, Hz. Peygamber'den hiçbir şey öğrenmemiş veya rivâyette bulunmamış olsa bile onu görmüş ve onunla arasında arkadaşlık ilişkisi oluşmuş kişidir."* ifadelerine yer verdiğini savunmuştur.[302] Ancak burada şunu da belirtmek gerekir ki, her ne kadar söz konusu eserlerde sahâbî tanımına yer verilmese de bu eserlerde gerek sahâbî kavliyle ilgili, gerekse de rivâyeti kabul edilen sahâbîler hakkındaki bir takım bilgiler, Hanefî mezhebinin sahâbîde aradığı kıstasları bize yansıtmaktadır. Zira söz konusu eserlerde sahâbîlerin Hz. Peygamber'in kendisine sorulan soruları beyan metodunu, âyetlerin nüzûl sebeplerini ve onların göz önüne alınmasıyla ahkâmın değiştiği durumları müşahede etmeleri sebebiyle, sahâbe sözlerinin bu vasıflara sahip olmayanların görüşlerine tercih edilmesi gerektiği ve onların ictihâdlarının sonrakilerin ictihâdlarından daha üstün olduğu ifade edilmiş, ayrıca sahâbeden bir veya iki hadis rivâyet edenlerin *meçhul*, daha çok rivâyette bulunup fakîhlik ve ictihâd etmekle öne

[299] Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, II, 560.
[300] Ebû Yûsuf (ö. 182/798) Ya'kūb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî, *el-Âsâr*, thk: Ebû'l Vefâ el-Afgânî, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, t.y; Şeybânî, *el-Asl*; *el-Hücce alâ ehli'l-Medine*, thk: Mehdi Hasan el-Keylânî, 3.baskı. Beyrut, Âlemü'l-kitâb, 1983; *el-Âsâr li Muhammed b. Hasen*, thk: Ebû'l Vefâ el-Afgânî, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, t.y.
[301] Cessâs, *el-Fusûl*; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*; Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*,; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*.
[302] Zerkeşî, *Bahrü'l-muhît*, III, 360.

çıkmış olanların ise, *ma'ruf* râvî kabul edileceği söylenmiştir.[303] Söz konusu eserlerde sahâbî hakkındaki bu gibi ifadeler, ilk dönem Hanefî usûlcülerinin zihnindeki sahâbî tasavvurunun *uzun süre Hz. Peygamberle birlikte olmuş ve ictihâd edip fetvâ verebilen bir kişi* olduğu izlemini vermektedir. Nitekim müteahhir Hanefî usûlcülerinin önemli temsilcilerinden olan Pezdevî (ö. 482/1089) şârihi Abdülaziz el-Buhârî (ö. 730/1330)'nin Hanefî usûlcülerin meçhul râvî ile Hz. Peygaber'le uzun süre birlikte olmakla şöhret bulmayıp, bir iki hadis rivâyet ederek tanınmış kişileri kastettiklerini, Serahsî (ö. 483/1090 [?])'nin meçhul râvî hakkındaki ifadelerinin de Hz. Peygamber'le uzun süre beraberliği olmayanlara sahâbî denilmeyeceğini doğruladığını ifade etmesi de, [304] konuyla ilgili söylenenleri doğrulamakatadır.

Bunun yanında mezhebin son dönem önemli temsilcilerinden olan İbn Hümâm (ö. 861/1457) ise sahâbî tarifleri arasından, *"Sahâbî, Hz. Peygamber'le uzun süre beraberliği olandır."* tanımını tercih ettiğini belirtmiş, ayrıca her ne kadar Arap dili kısa süreli birlikteliği olan kişi için sahâbî adının kullanılmasını gerekli kılsa da bu hususta takarrur eden örfün, luğatten daha öncelikli olduğunu ve sözlük anlamının örfen devre dışı bırakıldığını ifade etmiştir.[305]

Netice olarak gerek Hanefî mezhebinin usûl kitaplarında sahâbî hakkındaki bilgiler, gerekse de Abdülaziz el-Buhârî ile İbn Hümâm'ın sahâbî tarifiyle ile ilgili ifadelerinden hareketle, Hanefî usûlcülerin sahâbî tanımı hakkındaki genel kanaatinin mütekellimînin cumhurunun benimsediği görüş ile paralel olduğu söylenebîlir.

2.1.3. Mukayese ve Değerlendirme

Yukarıda yer alan tariflere bakıldığında sahâbe tariflerinin tabiîn döneminde neredeyse yok denecek durumda iken, hicri üçüncü ve beşinci asırlar arasında yoğunlaştığı görülmektedir.

---

[303] Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, 158; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 108; Ayrıca bkz. Demir, İbrahim Halil, Usûlü'l-Fıkıhta Sahâbî Kavlinin Kaynak Olması, Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı, Şanlıurfa, 2012.
[304] Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, II, 560.
[305] Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Halebî, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, 3. baskı, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1983, II, 262.

Muhaddisîn ve usûlcülerin tarifleri incelendiğinde ise, ehl-i hadisin konuyla ilgili daha esnek bir tavır takınırken, usûlcülerin ise konuya daha mutedil yaklaştığı görülür. Muhaddisîn, tariflerinde lafzın sözlük anlamlarına bağlı kalara, sahâbî lafzının luğavî anlamları içerisinde olmayan *uzun süre birlikte olma* ve *ilim elde etme* gibi hususlara yer vermemiş, bu nedenle tarifleri umumî ve kapsayıcı nitelikte olmuştur.[306] Usûlcüler ise lafzın sözlük anlamına itibar etmeyip kendisinde *uzun süre birlikte olma, ilim elde etme* anlamlarını barındıran örfî anlamı esas almış, Kur'ân'ın muhatap aldığı, Hz. Peygamber'in tebliğ ettiği dini, ümmete aktaran bu şahısların Hz. Peygamber'i görmenin yanı sıra onun ilmî birikiminden istifade edecek, ondan dini doğru bir şekilde öğrenebilecek kadar uzun süre ona yakın olmalarının gerekliliğini ifade etmiş, bu nedenle onların tarifleri muhadisinin tariflerine nazaran daha dar çerçeveli olmuştur.[307]

Bu ihtilâfın bir sonucu olarak, muhaddisîne göre Müslüman olarak Hz. Peygamber'i gören herkes sahâbî kapsamına dâhil iken, usûl âlimlerine göre ise yalnızca Hz. Peygamber'le uzun süre birlikte olup ondan ilmî anlamda istifade edenler sahâbî olarak isimlendirilmiştir. Öte yandan ehl-i usûle göre Hz. Peygamber'le uzun süre birlikte olmayan kişi masum olmayıp, rivâyetinin kabûlü hususunda tezkiye ve ta'dîle muhtaçken, ehl-i hadise göre ise ister uzun ister kısa olsun Hz. Peygamber'le beraber olan herkes adil olup rivâyetinin kabûlü için hiçbirinin tezkiye ve ta'dîle ihtiyaç yoktur.[308]

Aslında her iki ilim ehlinin tarif ettiği kişilik göz önüne alındığında hadis ve fıkıh ehli arasındaki bu ihtilâfın tabii olduğunu söylenebilir. Zira Ehl-i fıkhın tarif ettiği sahâbî, ehl-i hadisin ifade ettiği gibi mücerret sahâbî lafzının luğat anlamına dâhil olan biri değil, Hz. Peygamber'i görme şerefine nâil olmanın yanında dinî meselelerde ictihâd edip fetvâ verebilen, dini ortaya koyma salâhiyetine sahip, dinî ahkâmı çok iyi bilen bir fakîh ya da ashâb arasında önde gelen bir kişidir. Bu vasıflar ise yalnızca uzun süre Hz. Peygamber'le beraberliği olup ondan ilmî anlamda istifade etmiş kişilerde bulunur. Onu bir kere görmüş bir kişinin ise ondan bu anlamda fıkhî birikim elde etmesi

[306] Zerkeşî, *Bahrü'l-muhît*, III, 359; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, I, 192.
[307] Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, I, 192; Sehavî, *Fethu'l-muğîs şerhu elfiyeti'l-hadis* IV, 78; Zerkeşî, *Bahrü'l-muhît*, III, 359.
[308] Muhammed Emîn b. Mahmûd el-Hüseynî el-Buhârî el-Mekkî, *Teysîrû't-Tahrîr*, Beyrut, Dâru'l-fikr, 1996, III, 68.

mümkün değildir. Bu sebeple ehl-i fıkh, ehl-i hadisin aksine çölde yaşayıp bir kez Hz. Peygamber'i görmüş, bir daha da ona uğramamış bir bedevîyi, aranılan hususî manâyı kendisinde barındırmadığından dolayı söz konusu ettikleri sahâbe kapsamının haricinde tutar. Sonuç olarak fukahânın eserlerinde sözünü ettiği ve tarif ettiği sahâbî, mutlak sahâbî değil, özel bir sahâbîdir.

2.2. Sâhâbî Kavli

2.2.1. Sahâbî Kavlinin Tanımı ve Çeşitleri

Hanefî kaynaklarda sahâbî kavlini ifade eden bir tanıma rastlanmamakla birkikte Hanefî mezhebinin kurucu imamlarının ve Hanefî usûl bilginlerinin sahâbeden nakledilen sözler hakkında söylediklerine bakıldığında, onların sahâbeden gelen merfû hadis ve merfû hadis hükmünde kabul edilen rivâyetler dışında, sahâbenin bir konu hakkındaki kavlî ve fiilî görüşlerine *sahâbî kavli* adını verdikleri anlaşılmaktadır.[309]

Hanefî usûlcülerinin sahâbî kavilleriyle ilgili açıklamalarının geneli göz önüne alındığında, onların sahâbe kavillerini şu iki açıdan ele aldıkları görülmektedir:

i. Sahâbe arasında yaygınlık kazanıp hakkında ittifak ya da ihtilâf olduğunun bilinip bilinmemesi

ii. Sahâbe arasında yaygınlık kazanmayıp hakkında da ihtilâf olduğunun bilinmemesi

Sahâbe arasında yaygınlık kazanıp hakkında ittifak ya da ihtilâf olduğunun bilinip bilinmemesi yönünden sahâbî kavilleri de şu üç şekilde karşımıza çıkar:

i. Sahâbe arasında yaygınlık kazanan ve sahâbîlerin tamamının sarih bir şekilde muvafakât ettiği yada intişâr edip sahâbenin bazısının olumlu görüş bildirirken, diğer bir kısmının ise olumlu ya da olumsuz görüş bildirmeyip sükût ettiği sahâbî sözü.

[309] Bkz. Cessâs, *el-Fusûl*; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*; Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*,; Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*; Ayrıca bkz. Kızılkaya, Necmettin, Fıkıh Usulünde Sahabe Fetvasının Kaynaklık Değeri ile İlgili Yaklaşımlar ve Bunların Tahlili, İLEM, sayı 4 2009, s. 30.

Hanefîler, bunlardan ilkine *azîmet yoluyla oluşan sahâbe icmâsı*, diğerine ise *ruhsat yoluyla oluşan sahâbe icmâsı* adını verirler.[310]

ii. Sahâbe arasında yaygınlık kazanıp sahâbenin ihtilâf ettiği sahâbî sözü. Hanefî usûlcüler bu duruma *sahâbe ihtilâfı* ve *ihtilâfta icmâ* adını verirler.[311]

iii. Sahâbe arasında yaygınlık kazanan ve sahâbe tarafından muhâlifi bilinmeyen sahâbî sözü. Hanefî usûl âlimleri bu tür sahâbî kavlini *sahâbe icmâsı* kapsamında değerlendirirler.[312]

Sahâbe arasında yaygınlık kazanmayıp hakkında da ihtilâf olduğunun bilinmemesi yönünden ise sahâbî kavilleri şu iki kısma ayrılır:[313]

i. Kıyasla/akılla idrak edilemeyen bir konuda, sahâbe arasında intişâr etmeyip tabiîn arasında meşhûr olan ve sahâbe tarafından muhâlifi bilinmeyen sahâbî sözü**.**

ii. Kıyasla/akılla idrak edilebilen bir konuda, sahâbe arasında intişâr etmeyip tabiîn arasında meşhûr olan ve sahâbe tarafından muhâlifi bilinmeyen sahâbî sözü**.**

2.2.1.1 Sahâbe Arasında Yaygınlık Kazanan Sahâbî Kavilleri

2.2.1.1.1 Sahâbe İcmâsı

Hanefî usûlcüleri, sahâbe icmâ'ının hücciyeti ve bağlayıcılığı hususunda hem fikir olmuş, sahâbeden sonra gelenler için bu ittifaka muhâlefet etmenin câiz olmadığını ifade etmişlerdir.[314]

---

[310] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 28-34; Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 239-247; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 295-320.
[311] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 339; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 299.
[312] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 112; Pezdevî, *Usûl-i'l Pezdevî*, 242; Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 495.
[313] Bunların dışında Semerkandî, yalnızca kıyasa muvafık olması halinde sahâbî kavliyle amel etmenin vacip olduğunu savunan bir grup Hanefî meşâyihinden bahsetmektedir. Bkz. Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 481. Ancak araştırmalarımız neticesinde kaynaklarda bu görüşe kâil olan bir hanefî âlime rastlayamadık.
[314] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 257; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 31; Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 247; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 318; Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 534.

Hanefî usûl bilginleri, sahâbe icmâsı konusunda Ebû Hanîfe (ö. 150/767)'nin *"Sahâbe bir konuda icmâ etmişse onu alırız."* sözünü gerekçe göstererek, ona göre[315] sahâbe icmâsının icmâ mertebeleri arasında en üstün icmâ türü olduğunu söylemişlerdir.[316] Hatta bazı Hanefî hukukçuları, İmâm Muhammed (ö. 189/805)'in, sahâbenin üzerinde ittifak halinde olduğu hükmü, kitap ve sünnetle sabit olan bir hükme eş değer olarak gördüğünü, dolayısıyla ona göre sahâbe icmâsının kat'iyyet hususunda kitap ve sünnete eş değer olup onları inkâr edenin kâfir olacağı gibi, sahâbe icmâ'ının inkârının da tekfîre sebep olduğunu söylemişlerdir.[317] Pezdevî (ö. 482/1089) de sahâbe icmâ'ının bilgi değeri, amel ve hüküm hususunda mütevâtir habere, sahâbeden sonra gelen nesillerin icmâlarının ise meşhûr habere denk olduğunu söylemiştir.[318]

Öte yandan Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve İmâmeyn'e göre icmâ'ın meydana gelebilmesi için herkesin görüş beyan etmesinin şart olmayıp müctehitlerin bir uygulama karşısında sükût etmeleri onu onayladıklarını gösterir.[319] Bununla birlikte sükût yoluyla oluşan sahâbe icmâ'ı, mertebe bakımından sarih sahâbe icmâ'ından daha alt seviyededir.[320] Kezâ Hanefî usûl âlimleri de icmâ için sahâbenin tamamının görüş beyan edip etmemesi arasında bir fark görmemiştir. Aynı zamanda onlara göre de herkesin düşüncesini izhâr etmesi icmâ'ın sıhhati için şart değildir. Zira aksi takdirde hiçbir zaman icmâ'ın gerçekleşmesi mümkün olmaz, bu sebeple söz konusu durum kaçınılmazdır. İcmâ'ın vücut bulmasındaki asıl şart ise, söz konusu hükmün icmâ'a muttalî olanlar tarafından hiçbir inkâr ve muhâlefet olmaksızın intişâr etmesidir.[321]

Burada dikkat çekilmesi gereken bir husus da, sahâbe dönemine yetişip sahâbe arasında fetvâ veren tabiîn müctehidlerinden birinin sahâbe icmâsına muhâlefet etmesi durumunda söz konusu muhâlefetin sahâbe ittifakına bir etkisinin olup olmayacağı sorusudur. Gerek Ebû Hanîfe ve İmâmeyn'nin gerek Hanefî usûlcülerinin bu soruya verdiği cevab olumludur. Zira Cessâs (ö. 370/981)'ın naklettiğine göre Ebû Hanîfe ve

---

[315] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 361; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 256; *Usûlü's-Serahsî*, I, 313; Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 481.
[316] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 271; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 31; Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 247; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 318; Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 492.
[317] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 271; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 318.
[318] Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 247.
[319] Şeybânî, *el-Hücce*, II, 561.
[320] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 32.
[321] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 285; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 318

İmâmeyn, sahâbe icmâ‘ının oluşabilmesi için sahâbe döneminde yaşayan ve fetvâ ehli olan tabiînin ona muhâlefet etmemiş olmasını şart koşmuştur. Kezâ Hanefî usûl âlimleri, sahâbenin icmâ ettiği bir meseleye tabiînden birinin muhâlefet etmesi durumunda şâyet muhâlif tâbiî Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713), İbrahim en-Nehaî (ö. 96/714), Şa‘bî (ö. 104/722) gibi sahâbe döneminde yaşamış ve fetvâ ehlinden biriyse, bu durumda o tâbiîyi sahâbeden biri gibi kabul edip bu muhâlefetin sahâbe icmâ‘ının oluşmasına engel olacağını, ancak muhâlefet eden tâbiî, sahâbe dönemine yetişmemiş birisi ise bu durumda onun muhâlefetinin sahâbe icmâsı için herhangi bir etkiye sahip olmadığını ifade etmişlerdir.[322]

Cessâs (ö. 370/981) buna gerekçe olarak tabiînin birçok konuda sahâbenin görüşüne katılmadığını ifade ettiği halde sahâbenin onların kendilerine muhâlefetine, yanlarında fetvâ vermelerine ve hükümlerini icrâ etmelerine izin verdiklerini, ayrıca sahâbe icmâsıye muhâlefet edilmesini câiz kılan, *aynı asırda yaşamış olma ve müctehid olma* vasıflarının sahâbe döneminde tabiînde de bulunduğunu, dolayısıyla sahâbe döneminde yaşamış müctehid tabiîn ile sahâbe arasında bu anlamda bir fark bulunmadığını söylemiş,[323] Semerkandî (ö. 539/1144) de, icmâ‘ın hüccet olmasını gerektiren delillerin, müctehidler arasında ayrım yapmayı gerektirmeyip sadece icmâ‘a konu olan mesele hakkında herkesin ittifak halinde olmasını şart koştuğunu, dolayısıyla bu konuda tabiîn ile sahâbe arasında bir ayrım yapılamacağını ifade etmiştir.[324]

Serahsî (ö. 483/1090 [?]) de, konuyla ilgili Ebû Hanîfe (ö. 150/767)’den *“İş‘arın (*bir hayvanın hedy kurbanı olduğunu göstermek için sırtından veya hörgücünden kan akıtmak suretiyle işaretlenmesi) *câiz olduğu hususunda sahâbe icmâ‘ı yoktur. Çünkü sahâbe döneminde yaşamış olan İbrahim Nehaî iş‘arın mekruh olduğunu söylemiştir. Onun görüşü olmadan sahâbe icmâsı oluşmaz.”* Sözlerini nakletmiş ve bu ifadelerinden hareketle Ebû Hanîfe (ö. 150/767)’ye göre sahâbe dönemine yetişmiş bir tabiînin, sahâbe icmâ‘ına muhâlefet etmesi durumunda konuyla ilgili sahâbe icmâ‘ının oluşmayacağını söylemiştir.[325]

---

[322] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 333-336; Serahsî, *Usûlü’s-Serahsî*, II, 114; Semerkandî, *Mîzânü’l-usûl*, s. 499.
[323] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 333-334.
[324] Semerkandî, *Mîzânü’l-usûl*, s. 499.
[325] Serahsî, *Usûlü’s-Serahsî*, II, 114.

Öte yandan Serahsî (ö. 483/1090 [?])'nin belirttiğine göre tabiîn kavliyle kıyasın terk edilmeyeceği hususunda Hanefî âlimleri arasında ihtilâf yoktur. Nitekim konuyla ilgili Ebû Hanîfe (ö. 150/767), "*Bize tabiînden bir söz gelirse onlarla yarışırız*." demiştir.[326]

2.2.1.1.2 Sahâbe İhtilâfı

Ebû Hanîfe, sahâbenin bir mesele hakkında aralarında ihtilâfa düşmeleri hususunda, "*Onlardan dilediğim kişinin kavlini alır, dilediğimi terk ederim. Ancak, onların sözlerini bırakıp başkalarının sözlerini almam."*[327] ifadelerine yer vermiştir. Kezâ Ebû Yûsuf (ö. 182/798), Abbâsi halîfesi Hârûnu'r-Reşîd için kaleme aldığı *el-Harâc* isimli eserinde sahâbenin ihtilâf ettiği bir mesele ile ilgili *"Muhammed (s.a.v) ashâbı bu konuda ihtilâf etmiştir. Sen bunlardan istediğini alabilirsin. Bu konuda serbestsin."*[328] sözleriyle sahâbenin ihtilâf ettiği bir meselede onların görüşlerinden birinin alınması gerektiğine işaret etmiştir. Bunun yanı sıra Şeybânî (ö. 189/805), kâdînın bir meselede Kur'ân ya da hadisten bir şey bulamadığı vakit sahâbe kavillerine başvurması gerektiğini, şâyet sahâbe ihtilâf içerisinde ise bu durumda kâdînın kendi re'yiyle yeni bir şey ortaya koyup onların tamamına muhâlefet etmesinin câiz olmadığını ve mutlaka sahâbe kavillerinden birini tercih etmesi gerektiğini ifade etmiştir.[329] Yine Şeybânî fıkhı oluşturan dört unsur dan birinin *sahâbenin icmâ ve ihtilâf ettiği hususlar ile bunların benzerleri*[330] olduğunu söylemiş, ayrıca Cessâs (ö. 370/981), İmâm Muhammed'in söz konusu rivâyetteki *"mâ ihtelefe fîhi es-sahâbetü ve mâ eşbehehü"* ifadesiyle, sahâbenin bir meselede ihtilâf etmesi durumunda hiç kimsenin, ihtilâf edilen mevcut kavillerin dışına çıkıp sahâbeden birinin söylemediği bir sözü dile getirmesinin câiz olmayacağını kastettiğini ifade etmiştir.[331]

Hanefî usûl bilginleri de ihtilâf etmeleri durumunda sahâbenin söylediklerinden başka bir şey söylemenin butlânı hususunda icmâ meydana geleceğine hükmetmiş ve

[326] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 114.
[327] Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Muhammed b. Hüsrev el-Belhî, *Müsnedü'l-İmam el-a'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân b. Sâbit*, thk: Latîfü'r-Rahman el-Behrâicî el-Kâsımî, Mekketü'l-Mükerreme, el-Mektebetü'l-imdâdiyye, 2010, I, 161.
[328] Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 183.
[329] Hâkim eş-Şehîd, *el-Kâfî*, s. 313a.
[330] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 271; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 318.
[331] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 271.

sahâbeden sonra gelenler için onlardan birinin görüşünü almanın vacip, tamamının dışına çıkıp hiçbirinin söylemediği bir sözü dile getirmenin, diğer bir ifadeyle *ihdâsü kavli sâlis*in (üçüncü bir görüş beyan etmenin) ise câiz olmadığını söylemişlerdir.[332] Ayrıca konuyla ilgili Ebû Mansûr el-Maturîdî (ö. 333/944)'nin görüşünü nakleden Semerkandî (ö. 539/1144) de, Maturîdî'ye göre sahâbenin ihtilâf etmesi durumunda, bir delile binâen onların bazılarının görüşünün tercih edilmesinin vacip olduğunu aktarmış ve kendisinin de bu görüşte olduğunu ifade etmiştir.[333]

Bunların yanında usûl bilginleri bir takım aklî gerekçelerle birlikte bu fikri temellendirme yoluna gitmişlerdir. Örneğin konuyla ilgili Cessâs (ö. 370/981), şu sözleri sarfetmiştir:

> *"Doğru, onların söylediklerinin dışına çıkmaz. Şâyet onların hiçbirinin söylemediği bir şeyi söylemek câiz olsaydı, bu durumda ne bu sözün doğruluğundan, ne de onların dediklerinin yanlış olduğundan emin olabilirdik ki, bu da onların icmâlarının da yanlış olabileceği ihtimalini doğurur, onlar ise bundan mahfûzdur."*[334]

Debûsî (ö. 430/1039), Pezdevî (ö. 482/1089) ve Serahsî (ö. 483/1090 [?]) de, doğrunun onların görüşünün dışına çıkmayacağını ve sahâbe kavillerinin birbirine muârız olması halinde onlardan birinin diğerini ıskât etmeyeceğini, zira sahâbenin bir konuda ihtilâf etmesinin konuyla ilgili söylenen sözlerin tevkîfî olma ihtimalini ortadan kaldırıp bunların birer ictihâd olduğunu ortaya çıkaracağını, bu sebeple sahâbî kavilleri hakkındaki teâruzun, kıyas vecihlerinin tearuzu gibi olacağını söylemiştir. Bunun yanında onlara göre bu durumda müctehidin üzerine düşen, taaruzu bertaraf etme yöntemleri olan vakf veya tevfik yöntemlerine başvurmak yerine, şâyet tercih mümkünse bu kavillerden birini alıp onunla amel etmek, mümkün değilse doğru yalnızca bunlardan biridir düşüncesiyle dilediği kavle göre hareket etmektir.[335] Öte yandan Serahsî bunlara ilaveten, sahâbenin bir meselede ihtilâf etmesi durumunda, onların sözlerinin tevkîfî olmaktan çıkıp mücerret re'y ile söz söylemek olacağını ve bir re'yin de başka bir re'yi neshedemeyeceği için, iki âyet veya iki haberin taaruzu halinde

---

[332] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 329; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 258; Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 239; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 112.
[333] Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 492.
[334] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 329.
[335] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 258; Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 239; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 112.

kullanılan tarih araştırma yönteminin (tarih olarak sonra gelenin önce geleni nesh etmesi) bu tür sahâbe kavillerinde uygulanamayacağını söylemiştir.[336]

Ayrıca Hanefî fakîhi ve muhaddis Ebû Ca'fer et-Tahâvî (ö. 321/933) bunlara gerekçe olarak, sahâbenin hata temelinde bir araya gelmeyeceğinin doğru kabul edilmesinin hakkın sahâbe sözlerinin dışına çıkmayacağını ve onların kavillerinin dışında kalanların hata olduğunu kanıtladığını söylemiştir. Zira ona göre, doğrunun sahâbe kavillerinin dışına çıkması mümkün olsaydı, sahâbenin hata üzerine icmâ edebileceği söylenebilirdi. Halbuki icmâ-ı sahabenin sıhhatini gerektiren delliller ile onlar bu hususta güvence altına alınmıştır.[337]

Sahâbe ihtilâfıyla ilgili diğer bir husus da, sahâbenin ihtilâf ettiği bir konuda tabiînin sahâbe kavillerinden biri üzerinde icmâ etmesi halinde, bu icmâ'ın geçerli olup olmayacağı hakkındadır.

Hanefî usûlcüler, sahâbe arasında ihtilâflı olan bir konuda sahâbe devri son bulduktan sonra, sahâbe sözlerinden biri üzerinde meydana gelen tabiîn icmâ'ını sahîh bir icmâ olarak kabul etmiştir.[338] Ayrıca Cessâs (ö. 370/981), bu icmâ ile sahâbe arasındaki ihtilâfın da son bulduğunu ve söz konusu tabiîn icmâ'ına muhâlefet etmenin câiz olmadığını söylemiştir.[339] Cessâs'ın yanı sıra Debûsî (ö. 430/1039), bu icmâ'ın hüccet olmaya elverişli bir icmâ olmakla birlikte mertebesi düşük icmâlar arasında yer aldığını ve kesin bilgi ifade etmediğini, [340] Serahsî (ö. 483/1090 [?]) de kesin bilgi ifade etmeme ve kendisiyle ameli vacip kılma hususunda haber-i vâhide denk olduğunu söylemiştir.[341]

Ayrıca Hanefî usûl bilginleri, sahâbenin cevâzı hususunda ihtilâf ettiği, tabiîn devrinde ise, câiz olmadığına dair icmâ'ın meydana geldiği ümmü veled cariyenin satımıyla ilgili Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve İmâm Muhammed (ö. 189/805)'in görüşlerini nakletmiş ve onların görüşlerinden hareketle onlar adına bazı çıkarımlarda

[336] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî,* II, 113.
[337] Cessâs, *Şerhu Muhtasaru Tahâvî*, thk: Said Bektaş, Dâru's-sirâc, 2010, VIII, 22.
[338] Debûsî, *Takvîmü'l-edille* s. 32; Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 244; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî,* I, 319; Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, I, 507.
[339] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 341.
[340] Debûsî, *Takvîmü'l-edille* s. 32.
[341] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî,* I, 319.

bulunmuştur. Konuyla ilgili Cessâs (ö. 370/981)'ın hocası Ebû'l-Hasen el-Kerhî (ö. 340/952), Ebû Hanîfe (ö. 150/767)'nin ümmü veled cariyenin satımına cevaz verdiğini, dolayısıyla ona göre selef arasında ihtilâflı olup sonradan bu mesele hakkında söylenen sözlerden biri üzerinde oluşan icmâ'ın sahîh ve kendisinden sonrakilerin ittibâ etmesi vacip bir icmâ olmadığını, bununla birlikte Ebû Hanîfe'ye göre bu icmâ'ın, bir kâdînın muhâlefet etmesi durumunda hükmünün feshedilemeyeceği türden bir icmâ olabileceğini söylemiştir. Kerhî'nin öğrencisi Cessâs ise hocasının düşüncesinin doğru olmadığını, zira selefin bu tür icmâ hakkında ictihâd ve muhâlefet edilmesine cevaz verdiğini, ayrıca hakkında ictihâd etmenin mümkün olduğu icmâ'a muhâlefet eden kâdînın hükmünün zaten feshedilemeyeceğini söylemiştir. Bunun yanında Cessâs (ö. 370/981)'ın belirttiğine göre ihtilâflarına itibar edilmeyen birkaç kişi hariç, bu tür icmâ'ı kâdînın muhâlefet etmesi durumunda hükmünün feshedilmeyeceği türden bir icmâ olarak kabul eden hiçbir fakîh bulunmamaktadır. Dolayısıyla, ümmü veled cariyenin satımına cevaz veren bir kâdînîn hükmünün feshedilemeyeceğini söylemesinden hareketle, Ebû Hanîfe'nin ihtilâftan sonra meydana gelen icmâ'ı, sahîh bir icmâ olarak kabul etmediğini söylemek mümkün görünmemektedir.[342]

Konuyla ilgili hocası Şemsüleimme Halvâni (ö. 452/1060 [?])'den nakilde bulunan Serahsî (ö. 483/1090 [?]) de şunları söylemiştir:

> *"Şeyhimiz Halvâni,'Sahâbenin ihtilâf ettiği bir konu hakkında söylenen sahâbe sözlerinden biri üzerinde meydana gelen tabiîn icmâ'ı, İmâm-ı Muhammed'e göre sahîh bir icmâ, Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf (ö. 182/798)'a göre ise icmâ değildir. Çünkü ümmü veledin satımına cevaz veren kâdînın hükmünün batıl olacağına dair Şeybânî'den mahfûz bir rivâyet bulunmaktadır. Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf ise buna cevaz vermiştir.' dedi. Ancak ben bu konuda ona katılmıyorum ve'herhangi bir asırda meydana gelen icmâ muteber bir icmâdır' deliline binâen ashâbamızın tamamının söz konusu tabiîn icmâ'ını sahîh bir icmâ olarak kabul ettiğini düşünüyorum."*[343]

[342] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 341.
[343] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 319, 320.

2.2.1.1.3 Sahâbe Tarafından Muhâlifi Bilinmeyen Sahâbî Kavli

Hanefî usûl bilginleri, sahâbe arasında yaygınlık kazanan ve muhâlifi bilinmeyen sahâbe kavlini meşhûr olması sebebiyle icmâ[344] olarak değerlendirmişler ve onun da bağlayıcı ve muhâlefeti câiz olmayan bir delil olduğunu söylemişlerdir.[345]

2.2.1.2 Sahâbe Arasında Yaygınlık Kazanmayan Sahâbî Kavilleri

2.2.1.2.1 Kıyasla/Akılla İdrak Edilemeyen Sahâbî Kavli

Birinci bölümde de ifade edildiği gibi Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve İmâmeyn, sahâbenin ittifak ettiği ve ihtilâf ettiği meseleler dışında, gerek akılla idrak edilemeyen gerekse de idrak edilebilen konularda kendi nesilleri içinde hiçbir muhâlefet olmaksızın bir sahâbîden rivayet edilen sahâbî kavliyle yaygın şekilde amel etmişlerdir. Nitekim Ebû'l-Hasen el-Kerhî (ö. 340/952),[346] Ebû Hanîfe ve İmâmeyn'e göre kıyasla idrak edilemeyen hususlarda sahâbeyi taklîd etmenin vacip olduğunu nakletmiş, bunun yanı sıra Pezdevî (ö. 482/1089), onların tabiîn arasında meşhûr olan ve akılla idrak edilemeyen bir konuda vârid olan sahâbî kavilleri hususundaki tatbikatlarının birleştiğini, Serahsî (ö. 483/1090 [?]) de imamlar ve onlardan sonra gelen Hanefî âlimlerin tamamının mekâdir-i şer'îyye gibi re'y ile bilinmesi mümkün olmayan konularda sahâbî kavlinin hüccet olduğu hususunda icmâ ettiklerini aktarmıştır.[347] Ayrıca Kerhî, Ebû Hanîfe ve İmâmeyn'in akılla/kıyasla idrak edilmesi mümkün olmayan şu meselelerde sahâbî kavliyle amel ettiklerini ve sahâbîyi taklîd etmenin vacip olduğuna hükmettiklerini aktarmıştır:

[344] Ebû Ca'fer et-Tahâvî, Saymerî, Pezdevî, Serahsî ve Semerkandî konuyla ilgili sarih veya sukuti olarak kayıtlamadan doğrudan "icmâ" ifadesini kullanırken, İbn Hümam ise bunun "sukuti icmâ" olduğunu söylemiştir.

[345] Cessâs, *Şerhu Muhtasaru Tahâvî*, VIII, 277; Abdelouahad Jahdani, Mr. Claude Gıllıot, *Kitâb Masâil al-Hilâf fî Usûl al-Fiqh Les problèmes de divergences en méthodologie juridique de Husayn b. 'Alî al-Saymarî*, (Doktora tezi) 1991, s. 219; Pezdevî, *Usûl-i'l Pezdevî*, 242; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 112; Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 495; Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî, *et-Tahrîr fî usûli'l-fikh*, nşr; Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Külliyetü'ş-şerîa bi'l-Ezheri'ş-şerîf, 1932, s. 361.

[346] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 364.

[347] Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, 236; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 110.

i. Rivâyet edildiğine göre Hz. Ali (ö. 40/661) şunları söylemiştir: *"On dirhemden aşağı mehir yoktur.", "Bir kişi namazın son oturuşunda teşehhüd miktarı oturduğu vakit namazı tamam olmuştur."*

ii. Rivâyet edildiğine göre Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12) hayız müddetinin asgarîsi hakkında şunları söylemiştir: *"Hayzın asgarîsi üç, ekserîsi ise on gündür."*

iii. Rivâyet edildiğine göre Osman b. Ebî'l-Âs (ö. 35/656) ve bazı sahâbîler şunu söylemiştir: *"Lohusalığın azamî süresi kırk gündür."*

iv. Hz. Âişe (ö. 58/678)'den rivâyet edildiğine göre o, şunları söylemiştir: *"Anne karnındaki bebek, iki sene sonrasında annesinin karnında ağırşakın deliği kadar kalmaz."*[348]

Kerhî (ö. 340/952) bu rivâyetleri aktardıktan sonra ise şu sözleri sarfetmiştir:

> *"Şer'î miktarları ispat hususunda ictihâd ve kıyasın bir faktörü bulunmayıp bunları öğrenmenin tek yolu tevkîf ya da ittifak olmasına rağmen, sahâbenin bu konuda kesin yargı bildirmesi, bunu Hz. Peygamber'den işittiğini gösterir. Çünkü onlar bunu tahmin veya zann yoluyla söylemiş olmaz. Bu sebeple tevkîfî olmasına binâen mekâdir-i şer'îyye hususunda bir tek sahâbînin sözünü kabul edip ona tâbi olmak vaciptir."* [349]

Bunların yanında Hanefî usûl âlimleri de tıpkı Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve İmâmeyn gibi akılla idrak edilemeyen konularda sahâbe arasında intişâr etmeyip tâbiîn döneminde meşhûr olan sahâbî kavliyle amel etmenin vacip olduğu hususunda ittifak etmişlerdir.[350]

2.2.1.2.2 Kıyasla/Akılla İdrak Edilebilen Sahâbî Kavli

Ebû Hanîfe ve İmâmeyn, akılla idrak edilemeyen konularda olduğu gibi akılla idrak edilebilen hususlarda da yaygın şekilde sahâbî kavliyle amel etmişler ve fer'î meselelere verdikleri birçok hükme sahâbe kavillerini gerekçe olarak sunmuş, sahâbî kavli varken, kıyasa başvurmamışlardır.[351] Bunun yanı sıra kaynaklarda aralarında

[348] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 364.
[349] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 364-65.
[350] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 364; Debûsî, *Takvîmü'l-edille* 258; Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, 236; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 110; Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 482.
[351] Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 114 ,82, 184; *İhtilâfü Ebî Hanîfe ve İbn-i Leylâ*, s. 42; Şeybânî, *el-Hücce*, III, 58, 311, 575.

önemli Hanefî âlimlerin de bulunduğu pek çok muhaddis ve fakîh Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve İmâmeyn'den sahâbî kavlini şer'î bir delil kabul edip onunla amel ettiklerine ve onu kıyastan mukaddem kabul ettiklerine dair müsned ve gayrı müsned toplamda otuzu aşkın rivâyette bulunmuştur.[352]

Bunların yanında Kudûrî (428/1037), İbn Mâze (ö. 536/1141), Kâsânî (ö. 587/1191) ve Takıyyüddîn et-Temîmî (ö. 1010/1601) Ebû Hanîfe (ö. 150/767)'nin, [353] Kerhî (ö. 340/952), Ebû Yûsuf (ö. 182/798)'un,[354] Ebû'l-Mansûr el-Mâturîdî (ö. 333/944),[355] Cessâs (ö. 370/981),[356] Saymerî (ö. 436/1045),[357] imamların tamamının sahâbî kavlini kıyasa takdim ettiğini savunmuştur.

Ancak bütün bunlara rağmen Ebû'l-Hasen el-Kerhî, kendi nesilleri içinde hiçbir muhâlefet olmaksızın bir sahâbîden rivayet edilen sahâbî kavlinin akılla idrak edilebilen konularda hücciyetine dair Ebû Hanîfe'den mahfûz bir rivâyet bulunmadığını, Kerhî sonrası başta Debûsî (ö. 430/1039) olmak üzere pek çok Hanefî usûl bilgini de Ebû Hanîfe ve İmâmeyn'nin kıyasla/akılla idrak edilebilen konulardaki sahâbî kavli hususundaki görüşünün sabit olmadığını, onların kimi zaman sahâbî kavliyle, kimi zaman da kıyasla amel ettiklerini iddiâ etmiştir.[358]

Öte yandan Hanefî usûl âlimleri de akılla idrak edilemeyen sahâbî kavliyle amel hususunda ittifak ettikleri halde akılla idrak edilebilen sahâbî kavlinin hucciyeti konusunda ihtilâfa düşmüşlerdir. Ebû Saîd el-Berdâî (ö. 317/930)'nin başını çektiği bir grup, tevkîfî olma ihtimali çok yüksek olduğu gerekçesiyle, kıyasla bilinebilen sahâbî

---

[352] Söz konusu rivâyetler daha sonra detaylı olarak ele alınacaktır.

[353] Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî, *et-Tecrîd*, 2. baskı, thk: Muhammed Ahmed Sirâc, Ali Cum'a Muhammed, Kahire, Dâru's-Selâm, 2006, VI, 2919, IX, 4735, VII, 3401, XI, 5893; Takıyyüddîn b. Abdilkâdir et-Temîmî ed-Dârî el-Gazzî el-Mısrî, *et-Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-hanefiyye*, thk: Abdülfettah Muhammed el-Hülv, Kahire, 1970, I, 144, 151; Ebû Hafs (Ebû Muhammed) Hüsâmüddîn es-Sadrü'ş-şehîd Ömer b. Abdilazîz b. Ömer b. Mâze el-Buhârî İbn Mâze, *Şerhu edebi'l-kâdî lil-Hassâf*, 1. baskı, Matbaatü'l-irşâd, Bağdat, 1977, I, 186; *el-Muhîtü'l-burhânî fi'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 1. baskı, thk: Abdülkerim Sâmi el-Cündî, Beyrut, *Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye*, 2004, VIII, 9; Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i fî tertîbi'ş-şerâ'i*, 2. baskı, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1986, VII, 5.

[354] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 361.

[355] Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 481.

[356] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 361.

[357] Abdelouahad Jahdani, Mr. Claude Gıllıot, *Kitâb Masâil*, s. 220.

[358] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 361-369; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 256-258; Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 234-39; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 105; Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 481.

kavilleriyle amel etmenin vacip olup bu kavillerden birinin bulunması halinde kıyasa yönelmenin câiz olmadığını savunurken, önderi Ebû'l-Hasen el-Kerhî olan diğer bir grup ise, bu tür sahâbî kavilleriyle amel etmenin vacip olmadığını, dolayısıyla bunların kıyas karşısında herhangi bir üstünlüğünün bulunmadığını iddiâ etmiştir.[359]

2.2.2 Hücciyyeti Tartışılan Sahâbî ve Sahâbî Kavli

2.2.2.1 Sahâbî

Hanefî usûlcülere göre sahâbî tarifinin *uzun süre Hz. Peygamber'le birlikte olup ondan ilmî anlamda istifade etmiş kişi* olduğunu söylemiştik. Bu tariften de anlaşılacağı üzere, Hz. Peygamber ile aynı asırda yaşayıp onu görme ve onunla birlikte olma şerefine mazhar olan sahâbîlerin tamamı, gerek Hz. Peygamber'e olan yakınlık gerekse de ona karşı olan mülâzemet açısından aynı derecede değildiler. Onlardan bazıları, Hz. Peygamber'i görmenin yanında ictihâd etme yetisine sahipken, kimi ise bu dereceye ulaşmamıştı. Nitekim bu durumu tabiîn âlimlerinden Mesrûk b. Ecdâ' el-Hemedânî (ö. 63/683 [?]) şu sözlerle ifade etmiştir: *"Resûlullâh'ın ashâbından hüküm sahibi olan altı kişi vardı. Bunlar Ömer, Ali, Abdullah, Übey, Zeyd ve Ebû Mûsâ'dır."*[360]

Mesrûk gibi tabiîn arasında önemli yeri olan Şa'bî de bu hususta şunları söylemektedir: *"İlim, Resûlullâh'ın ashâbından altı kişiden tahsil edilirdi. Bunlardan Ömer, Abdullah b. Mes'ûd ve Zeyd b. Sâbit kendi aralarında, Ali, Ebû Mûsâ ve Übeyy ise kendi aralarında birbirlerinden iktibasta bulunur, bilgi hususunda birbirlerine benzerlerdi."*[361]

Görüldüğü üzere sahâbeyi en iyi şekilde tanıyan ve onları görme şerefine nâil olan tabiîn âlimleri, sahâbîlerin tamamının aynı seviyede olmadıklarını, onların arasında fıkhî bilgisi üstün olanların bulunduğunu ifade etmiştir. Hanefî usûlcüleri de sözünün

---

[359] Cessâs, *el-Fusûl*III, 361-69; Debûsî, *Takvîmü'l-edille* 256-58; Abdelouahad Jahdanî, *Kitâb Masâil*, s. 220; Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, 234-39; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 105-114; Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 480-89.

[360] Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *el-Medhal ilâ Süneni'l-kübrâ*, thk: Muhammed Ziyaü'r-rahmân el-A'zamî, Kuveyt Dâru'l-hulefâ li'l-kitabi'l-İslâmî, s. 160.

[361] Beyhakî, *el-Medhal*, s. 161.

hüccet değeri tartışılan sahâbînin mutlak sahâbî değil, fakîh ve ictihâd ehli olan sahâbî olduğunu söylemiştir. Nitekim bazı Hanefî kaynaklarında Ebû Hanîfe (ö. 150/767)'den *yalnızca kâdî ve müftü olan sahâbe ile Osman, Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Abbâs, Zeyd b. Sâbit ve Muâz b. Cebel gibi bunlar mesâbesinde olan sahâbîleri taklîd edeceği ve kendi re'yi ile onlara muhâlefet etmeyeceği* nakledilmektedir.[362]

Aynı şeklide Ebû Mansûr el-Mâturîdî (ö. 333/944), Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve İmâmeyn'den, onların sözünü hüccet kabul ettikleri ve kıyasa takdim ettikleri sahâbînin mutlak sahâbî değil, fetvâ ehli sahâbî olduğunu nakletmiştir.[363]

Bunların yanı sıra Hanefî usûl âlimlerinden Debûsî (ö. 430/1039), sahâbî kavlinin hücciyetine dair delil gösterilen *"Ashâbım yıldızlar gibidir, onlardan hangisine uyarsanız hidâyete ererseniz."*[364] hadisi hakkında, söz konusu hadiste yer alan *ashâbım* ifadesinin umumî bir lafız olduğunu gerekçe göstererek Hz. Peygamber'in bu ifadeyle sahâbîlerin tamamını değil sadece fakîh olanları kasdettiğini, zira sahâbe arasında bedevîler gibi icmâ ile taklîd edilmesi câiz olmayan kişilerin bulunduğunu ifade etmiştir.[365]

Kezâ Serahsî (ö. 483/1090 [?]), *el-Mebsut* adlı eserinin birçok yerinde sözü hüccet olan ve kavli karşısında kıyasın terk edileceği sahâbînin fakîh sahâbî olduğunu belirtmiştir.[366] Bunun yanı sıra Abdülaziz el-Buhârî (ö. 730/1330)*"Hücciyyeti tartışılan*

---

[362] İbn Mâze, *Kitabü şerhi edebi'l-kâdi*, I, 183; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, III, 333.
[363] Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 492.
[364] İbn Abdülberr, İbn Hacer el-Askalanî, İbn Mülakkîn, Celaleddin Suyûtî gibi muhaddisler söz konusu hadise eserlerinde yer vermiş olmakla birlikte onu cerh etmişlerdir. Örneğin İbn Abdülberr hadis hakkında *"İsnadında meçhul bir şahıs olan Hâris b. Husayn bulunması sebebiyle, isnadı delil değeri taşımamaktadır."* ifadelerine yer verirken, İbn Mülakkin ise hadisin pek çok tarîki olmakla birlikte, garip olduğunu, ancak *"Yıldızlar gökyüzünün güvencesidir. Yıldızlar gittiği vakit sema ehline vaat edilenler gelir. Bende ashabımın güvencesiyim. Ben gittiğim vakit ashabımada vaat edilenler gelir. Ashabım ise ümmetim için bir emanettir. Onlar gittiği vakit ümmetime vaat edilenler gelir.*" hadisi gibi aynı manada olan bir takım sahih hadislerin onun manasını kuvvetlendirdiğini söylemiştir. Bkz. İbn Abdülberr, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, II, 956; İbn Hacer, *et-Telhîsü'l-habîr fî tahrîci ehâdîsi Râfii'l-kebîr*, 1. baskı, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1989, IV, 462; Celaleddin Suyutî, *Menâhilü's-safâ fî tahrîci ehâdisiş-Şifâ*, 1. baskı, thk: Semîr el-Kadî, Müessetü'l-kütübi's-sekâfî, 1988, s. 193; Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısrî, (İbn Mülakkîn) *Tezkiratü'l-muhtâc ilâ ehâdîsi'l-Minhâc*, 1. baskı, thk: Abdülmecid es-Selefî, Beyrut, el-Mektebetü'l-İslâmî, 1994, 69, 58.
[365] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 257.
[366] Serahsî, *el-Mebsût*, VIII, 140, XII, 129, XIII, 30, XVIII, 54.

sahâbîden kasıt, yalnızca fakîh olanlardır. Başkaları değildir."[367] diyerek bunu tasrîh etmiştir.

Bunların dışında müteahhir Hanefî fakîhlerden Bahrülulûm el-Leknevî (ö. 1303/1886) de şu sözleriyle sözünün hüccet değeri tartışılan sahâbînin seçkin sahâbîler olduğunu açıkça ortaya koymuştur:

> *"Usûl bilginlerinin hakkında sözünün hüccet değerini tartıştığı sahâbî, çoğunluğu taklîd yoluyla şer'î hükümlerden haberdar olan feth Müslümanları değil, Hulefâ-i Râşidîn, Hz. Peygamber'in eşleri, Abâdile (Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Mes'ûd), Enes b. Mâlik, Hüzeyfe b. Yemân ve bunlarla eşdeğer sahâbîler gibi hayatını Hz. Peygamber'le birlikte geçirmiş, onun yüce ahlâkını kendisine ahlâk edinmiş kişilerdir."* [368]

2.2.2.2 Sahâbî Kavli

Sahâbe kavli çeşitleri başlığı altında da ifade edildiği gibi, Hanefî usûl âlimlerine göre sahâbî kavlinin sahâbe arasında intişâr edip intişâr etmemesi cihetinden birçok çeşidi bulunmaktadır. Her ne kadar Hanefî usûl bilginlerinin söz konusu sahâbî sözleri hakkındaki görüşlerini verdikten sonra, hakkında ihtilâf bulunan sahâbî kavlinin hangi sahâbî sözü olduğu yaklaşık olarak ortaya çıksa da, yine de tartışılan sahâbî sözünün genel çerçevesini çizmek ve içeriğine kısaca değinmek gerekmektedir.

Ashâb arasında fıkhî birikimiyle öne çıkan sahâbîlerin,[369] kendi aralarında intişâr etmeyip tabiîn arasında meşhûr olan ve hakkında da sahâbe tarafından ihtilâf bilinmeyen kavilleri, hadis ve hadis usûlü kaynaklarında bir hadis türü olarak, daha çok

---

[367] Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, III, 333.

[368] Bahrülulûm el-Leknevî, *Fevâtihu'r-rahamût*, II, 232.

[369] İbn Hazm sahâbîleri verdikleri fetvâ sayısı bakımından "***müksirûn-mütevessitun-mukillûn***" olmak üzere üç grubta ele almıştır. Buna göre müksirûn, "Ömer b. el-Hattâb, Ali b. Ebî Tâlib, Âişe bnt. Ebî Bekr, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Mes'ud ve Zeyd b. Sâbit" olmak üzere yedi kişidir ki bunların her birinin fetvâları büyük birer cilt kitabı konu alacak kadar çoktur. İkinci grup olan mütevessitun, her birinin fetvâları küçük birer cilt kitaba konu olacak kadardır ki bunlar; "Ebû Bekir es-Sıddîk, Osman b. Affân, Ümmü Seleme, Enes b. Mâlik, Ebû Saîd el-Hudrî, Ebû Hüreyre, Abdullah b. Amr b. el-Âs, Abdullah b. ez-Zübeyr, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Sa'd b. Ebû Vakkâs, Selmân el-Fârîsî, Câbir b. Abdullah, Muâz b. Cebel, Talha, Zübeyr, Abdurrahman b. Avf, İmrân b. Husayn, Ubâde b. Sâmit, Ebû-Bekra ve Muâviye b. Ebû Süfyân" olmak üzere yirmi kişidir. Üçüncü grup mukillûn ise, yüz yirmi kişi olup bunlar, bir ya da iki mesele de fetvâ vermiş sahâbîlerdir ki bunların verdikleri fetvâların tamamı küçük bir cilt kitaba konu olacak kadardır. Bkz. İbn Hazm, *el-İhkâm*, V, 92-93.

isnadın Resûl-i Ekrem'e ulaşmayıp sahâbîde durdurulması[370] anlamında olan *mevkuf hadis* kavramıyla karşılık bulurken,[371] fıkıh literatüründe ise şer'î bir hüccet olarak *kavlü's-sahâbî, ekâvîlü's-sahâbe, re'yu's-sahâbî, fetvâ's-sahâbî, hükmü's-sahâbî, tefsîrü's-sahâbî ve mezhebû's-sahâbî* terkipleriyle ifade edilmiştir. Bunların yanı sıra Hz. Peygamber'in söz ve eylemlerini ifade etmek için kullanılan *sünnet, hadis, haber* ve *eser* terimleri de fıkıh eserlerinde sahâbî kavlini ifade etmek için kullanılan sözcükler arasındadır.[372] Fıkıh kaynaklarında *sahâbî kavli* dışında yer alan *fetvâ's-sahâbî hükmü's-sahâbî* ve *mezhebû's-sahâbi* kavramları ise, her ne kadar lafzen sahâbî kavlinden farklı olsalar da bunların mana itibariyle müsavî oldukları ve sahâbî kavliyle aynı anlamda kullanıldıkları görülmektedir.[373]

Söz konusu sahâbî kavlinin hücciyyeti meselesi ilk olarak Şâfiî (ö. 204/820) tarafından tedvîn edilen *er-Risâle* adlı usûl eserinde *ekâvîlü's-sahâbî* adıyla gündeme getirilmiş, Şâfiî sonrası usûl eserlerinde ise *taklîdü's-sahâbî, ittibâu's-sahâbî, kavlü's-sahâbî, mezhebü's-sahâbî* ve *mutâba'tü eshâbi'n-nebî* gibi birbirinden farklı başlıklar

---

[370] İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetu'n-nazar fi tavdihi Nuhbeti'l-fiker*, I, 114.

[371] Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, Beyrut, Dâru'l-kütübü'l-Arabi, t.y I, 300, II, 189; Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî; *Sünen-i Tirmîzî*, Beşşâr Avvad Ma'ruf, Beyrut, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1998, Savm, 23; İbn Salâh, *Ma'rifetü envâi ulûmi'l-hadis*, 117; Ebü'l-Fidâ Kureşî, *el-Bâisü'l-hasîs*, I, 45-46; İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetu'n-nazar fi tavdihi Nuhbeti'l-fiker*, thk: Nurettin Itr, Dımaşk, Matba'atü's-sibâh, 2000, I, 114.

[372] Muhammed eş-Şeybânî, *Kitâbü'l Asl*, I, 134, III, 3, V, 89; *el-Hücce alâ ehli'l-Medine*, I, 24; eş-Şâfiîi, *el-Ümm*, Beyrut, Dâru'l-ma'rife, 1990, II, 31, II, 65; Serahsî, *el-Mebsût*, Beyrut, Dâru'l-ma'rife, 1993, XI, 251; Burhânüddîn (Burhânü'ş-Şerîa) Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Buhârî el-Mergînânî, *el-Muhîtü'l-burhânî fi'l-fikhi'n-Nu'mânî*, thk: Abdü'l kerim Sami el-Cündi, Lübnan, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2004, I, 38; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâîlî el-Makdisî, *el-Muğni şerh-u Muhtasari'l-Hirakî*, Dâru ihyâ-i'türâsi'l-'arabi, 1985, II, 280; Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebir fi fikhi mezhebi'l-İmamı'ş-Şâfiîi*, thk: Şeyh Ali Muhammed Muavvid, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1999, VIII, 522; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ el-Venşerîsî et-Tilimsânî el-Fâsî, *el-Mi'yârü'l-mu'rib ve'l-câmi'u'l-muğrib an fetâvâ ulemâ'i İfrîkiyye ve'l-Endelüs ve'l-Maġrib*, thc: Muhammed Hicci, I, 198; Ebü'l-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. Îsâ el-Kahirî eş-Şâfiî, *en-Necmü'l-vehhâc fî-Şerhi'l-Minhâc*, Cidde, Dâru'l-minhâc, 2004, III, 591; Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubî el-Endelüsî, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, Kahire, Dâru'l-hadîs, 2004, III, 48; Cüveynî, *Nihâyetü'l-matlab fi dirâyeti'l-mezheb*, thk: Abdü'l Azim Mahmud ed-Dîb, Dâru'l-minhac, 2007, I, 225; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *et-Talik'a el-kebîra fi Mesâili'l-hilaf alâ mezhebi Ahmed b. Hanbel*, 1. Baskı, Dâru'n-nevâdir, 2010, I, 145.

[373] İbn Salâh, *Ma'rifetü envâi ulûmi'l-hadis*, s.177; Ebü'l-Abbâs Muzafferüddîn Ahmed b. Alî b. Tağlib el-Ba'lebekkî el-Hatîb el-Bağdâdî, *Nihâyetü'l-vüśûl ilâ ilmi'l-uśûl*, Mekke, Camiat-ü Ümmü'l-Kura, 1985, II, 662; İbn Hazm, *el-İhkâm*, VI, 91; Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî, *et-Tebśıra fî uśûli'l-fikh*, 1. Baskı, thk: Muhammed Hasen Hayto, Dımaşk, Dâru'l-fikr, 1982, 325; Ayrıca bkz. Apaydın, Hacı Yunus, Sahâbî Sözünün Hukukî Değeri, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı 4, 1990, s. 324.

altında incelenmiştir.[374] Sahâbî kavli bahsi Hanefî usûl külliyatı içerisinde ise ilk olarak mezhebin günümüze ulaşan ilk usûl eseri Ebû Bekr el-Cessâs (ö. 370/981)'ın *el-Fusûl fi'l-usûl* adlı eserinde ihtilâflı bir konu olarak ele alınmış,[375] Cessâs sonrasında telif edilen tüm usûl eserlerinde de kendisine geniş yer verilen bir konu haline gelmiştir.

Hanefî usûl bilginleri, ihtilâflı olan sahâbî sözünün bir diğer sahâbî için hüccet olmadığı hususunda ittifak bulunduğunu[376] tabiîn ve sonrası için hüccet olup olmadığı konusunda ise ihtilâf olduğunu söylemişler[377] ve ihtilâflı olan sahâbî kavlinin içeriğini tespite çalışmışlardır. Ancak görebildiğimiz kadarıyla Hanefî usûl bilginleri arasında ihtilâflı olan sahâbî kavli hicrî altıncı asra kadar tam anlamıyla net değildir.

Konuyla ilgili Irak Hanefî usûl âlimleri daha soyut ifadeler kullanırken, Mâverâünnehir usûlcüleri ise tasvir yöntemine giderek meseleyi somutlaştırmaya çalışmışlardır. Örneğin, ihtilâflı olan sahâbî sözünü Irak Hanefîlerinden Cessâs, "*Başka bir sahâbînin muhâlefet etmediği sahâbî kavli*"[378] olarak açıklarken, Pezdevî (ö. 482/1089) de konuyla ilgili *"İhtilâf, başka sahâbîlere ulaşıp bu sahâbîlerin de karşısında cevap vermeyip sükût ettiği ve muhâlefet de etmediği sözlerle ilgilidir."* şeklinde bir açıklama yapmıştır.[379] Mâverâünnehir Hanefîlerinden Ebû'l-Kâsım el-Lâmişî (ö. 522/1127) ise ihtilâf noktasını, *"Umûm-u belvâdan olmayan bir hâdise, hakkında fetvâ verme derecesine ulaşmış bir sahâbîden bir görüş vârid oluyor ve sahâbenin akranlarından da bu söze muhâlif bir söz nakledilmiyor."* şeklinde tasvir etmeye çalışırken,[380] Alâeddîn es-Semerkandî (ö. 539/1144) de şu ifadelerle meseleyi daha da somut hale getirmiştir:

> *"Bir sahâbî, umum-u belvadan olmayıp sahâbe arasında meşhûr olma ihtimali bulunmayan bir olay hakkında görüş beyan ediyor, daha sonra sahâbe arasında meşhûr olmayan bu görüş, tabiîn döneminde, başka bir*

[374] Gazzali, *el-Mustasfa*, I, 404, Seyfeddin el-Amidi, *el-İhkâm*, IV, 210, eş-Şâtıbî, *el-Muvâfaḳât*, IV, 132, el-Cüveynî, *el-Burhân*, II, 834. Ebû Bekr er-Râzî, *el-Fusûl*, III, 361; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 256; Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 234; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 105.
[375] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 361-369.
[376] Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, III, 323.
[377] Ebû Bekr er-Râzî, *el-Fusûl*, III, 361; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 256; Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, 234; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 105.
[378] Ebû Bekr er-Râzî, *el-Fusûl*, III, 361.
[379] Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, 236.
[380] Ebû Senâ' Mahmud b. Zeyd el-Lâmişî, *Kitâb fî usûlü'l-fikh*, thk: Abdül Mecid et-Türkî, 1. Baskı, Beyrut, Dâru'l-garbi'l-İslamî, 1995, s. 153.

sahâbînin muhâlefeti bulunmaksızın nakledilmeye başlanıyor. İşte tartışma konusu olan sahâbî kavlinin tasviri bundan ibarettir."[381]

Görüldüğü üzere ihtilâf noktası Semerkandî (ö. 539/1144) öncesinde net bir şekilde ortaya konulmamışken, Mâverâünnehir ulemâsından Alâeddîn es-Semarkandî ile birlikte tam olarak açıklığa kavuşturulmuştur.

Sonuç olarak, Hanefî usûl âlimlerinin, özellikle de Semerkandî'nin konuyla ilgili ifadelerinden hareketle, Hanefî usûl âlimleri arasında hüccet değeri tartışılan sahâbî kavlinin, *sahâbe döneminde intişâr etmeyip tabiîn asrında meşhûr olan ve sahâbî tarafından muhâlifi bilinmeyen sahâbî kavli* olduğu söylenebilir.

Ancak, burada şunu da belirtilmek gerekir ki, her ne kadar Hanefî usûl bilginleri tartışmanın söz konusu sahâbî kavlinden ibaret olduğunu söyleseler de, ihtilâfın bu sınırları aşmadığını söylemek pek mümkün gözükmemektedir. Nitekim Irak Hanefîlerinden Saymerî (ö. 436/1045)'nin beyanına göre Ebû'l-Hasen el-Kerhî (ö. 340/952), tabiîn döneminde yaygınlık kazanan ve sahâbe tarafından muhâlifi bilinmeyen sahâbî kavlini akılla idrak edilebilir hususlarda hüccet görmediği gibi, Hanefî usûlcülerinin çoğunluğunun icmâ olarak kabul ettiği[382] sahâbe arasında meşhûr olan ve muhâlifi bilinmeyen sahâbî kavli hakkında *"Ne icmâdır, ne hüccettir."* demiştir. Bu durum, zaman zaman mezhep içerisinde söz konusu ihtilâfın boyutlarının aşıldığı izlenimini vermektedir.[383]

[381] Semerkandî, *Mizanü'l Usûl,* I, 482.
[382] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 112; Pezdevî, *Kenzü'l-vusûl*, s.242; Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl,* s. 495; Kemâlüddîn İbn Hümâm, *et-Tahrîr fî usûli'l-fikh*, s. 361.
[383] Abdelouahad Jahdanî, *Kitâb Masâil*, s. 219.

2.2.3 Hücciyyeti Tartışılan Sahâbî Kavline Yaklaşımlar

2.2.3.1 Tâbiînin Yaklaşımı

Tâbiîne ait bir usûlü'l-fıkıh eseri olmadığı için onların sahâbî kavli hakkındaki düşünceleri onlardan gelen rivâyetlerden hareketle tespite çalışılacaktır. Konuyla ilgili tâbiînden pek çok nakil bulunmakla birlikte[384] burada yalnızca birkaç örnek verilecektir.

İbn Abdülberr (ö. 463/1071) tâbiîn muhaddislerinden Abdullah b. Hâris (ö. 84/703)'e ulaşan bir senetle birlikte, onun şöyle dediğini nakletmiştir:

> *"Rebîa mescidin ortasında oturuyor iken İbn Şihâb çıkageldi ve şöyle dedi: Ey Ebûbekir, sana bir mesele sorulduğu vakit ne yapıyorsun? Rabia şöyle cevap verdi: Şâyet konuyla ilgili Allah Resûl'ünden bir hadis varsa onu söylüyorum. Resûlüllâh'tan bir hadis yoksa ashâbının sözlerine bakıyorum. Konuyla ilgili sahâbeden de bir söz bulamazsam, bu durumda ictihâd ediyorum."*[385]

Yine İbn Abdülberr'in Medîneli meşhûr yedi tâbiî âlimden biri olan Saîd b. Müseyyeb'e ulaşan bir senetle birlikte aktardığı bir rivâyete göre o, kendisine bir soru sorulduğu vakit şöyle demiştir: *"Sahâbe bu konuda ihtilâf etmiştir. Benim onların sözleri karşısında diyecek bir şeyim yoktur."*[386]

Hatîb-i Bağdâdî (ö. 463/1071)'nin kendi senediyle rivâyet ettiğine göre ise tâbiîn neslinin önde gelen âlimlerinden Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721) şöyle demiştir.

> *"Allah Resûlü'nden sonra gelen birinin kavlini bazen alıp bazen terk edebilirsin. Şâyet sahâbe arasında ihtilâf varsa bu durumda sayı çokluğuna göre kaviller arasında tercihe gidilir. Dolayısıyla bu durumda Hz. Peygamber'in'Çoğunluğa tabi olun!' sözü sebebiyle sahâbenin çoğunluğunun görüşü azınlığının görüşüne takdim edilir. Ancak sayı hususunda da eşitseler ve aralarında imamlardan birinin düşüncesi mevcutsa, imamın görüşü diğerlerine takdim edilir."*[387]

---

[384] Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-mütefakkih*, thk: Abdurahman Adil b. Yusuf el-Garazi, Suudi Arabistan, Dâru İbni'l-Cevzî, 2000; İbn Abdülberr, *Câmi'u beyâni'l-ilm*; Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, Mısır, Dâru's-saade, 1974.
[385] İbn Abdülberr. *Câmi'u beyâni'l-ilm*, II, 956.
[386] İbn Abdülberr. *Câmi'u beyâni'l-ilm*, I, 770.
[387] Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-mütefakkih*, I, 441.

Kezâ Hatîb-i Bağdâdî, tabiînin önde gelen muhaddislerinden Sâlih b. Keysân (ö. 140/757)'a ulaşan bir senetle, onun şöyle dediğini nakletmiştir:

> *"Ben ve Zührî bir ders için bir araya gelmiştik. Sünenleri kayda almaya karara verdik. Ve Nebî (s.a.v)'den işittiğimiz her şeyi yazdık. Sonra Zührî:'Sahâbe kavillerini de yazalım?' diye sordu. Ben de,'Hayır, onlar sünnetten değil yazmayalım.' diye cevap verdim. Bunun üzerine Zührî,'Bilakis onlar da sünnettir.' dedi. O, sahâbeden gelenleri yazdı. Ben yazmadım. O kazandı. Ben kaybettim."*[388]

Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038) ise bir senetle birlikte, tâbiîn âlimleri arasında önemli yeri olan Şa'bî'den şunları kaydeder: *"İnsanlar bir konuda ihtilâf ettikleri vakit, Ömer'in ne yaptığına bak. Şüphesiz Ömer istişâresiz bir iş yapmaz.* Hadisin râvîsi Eş'as bunu İbn Sîrîn (110/729)'e anlattığını, onun da buna binâen, *"Birinin sana Ömer'den daha iyi biliyorum dediğini duyarsan, derhal ondan uzaklaş."* dediğini söylemiştir.[389]

Kezâ İbn Abdülberr (ö. 463/1071), tâbiîn âlimlerinden İbn Sîrîn'e ulaşan bir senetle naklettiğine göre o, kendisine bir soru sorulduğu vakit şöyle demiştir: *"Ömer b. Hattâb ve Osman b. Affân (r.a) bunu kerih görmüştür. Şâyet bu bir ilim ise onlar benden daha âlim, şâyet bir ictihâdsa şüphesiz onların ictihâdları benim ictihâdımdan daha üstündür."*[390]

Görüldüğü üzere tâbiînin önemli simalarından Abdullah b. Hâris (ö. 84/703), Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713), Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), Şa'bî (ö. 104/722), İbn Sîrîn (ö. 110/729), İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742), Rebîa b. Abdurrahmân (ö. 136/753 [?]) ve Sâlih b. Keysân (ö. 140/757) gibi pek çok kişi, sahâbî kavlini sünnet kapsamında değerlendirip bir meselede sahâbeden bir görüş bulunması durumunda ictihâda yeltenmemiş, şâyet sahâbî kavli yoksa bu durumda kendi re'yleriyle hüküm vermiştir.

---

[388] Hatîb el-Bağdâdî, *ell-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, thk: Muhammed b.Tahhân, Riyad, Mektebütü'l-maârif, t.y II, 190.
[389] Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, IV, 320.
[390] İbn Abdülberr. *Câmi'u beyâni'l-ilm*, I, 773.

2.2.3.2 Ebû Hanîfe'nin Yaklaşımı

Daha önce de ifade edildiği gibi Ebû Hanîfe (ö. 150/767)'ye ait günümüze ulaşan bir fıkh ve usûl eseri bulunmadığı için onun sahâbî kavline olan yaklaşımını öğrencileri ve ondan nakledilen rivâyetler ile Hanefî usûl âlimleri vasıtasıyla öğrenmekteyiz. Bu bağlamda kaynaklarda Ebû Hanîfe (ö. 150/767)'den kur'ân, sünnet ve icmâdan sonra sahâbî kavli ile amel edip onu kıyastan mukkaddem kabul ettiğine dair, senetli ve senetsiz otuzu aşkın rivâyet yer almaktadır. Ayrıca bu rivâyetlere eserlerinde yer verenler arasında, başta Ebû Cafer Tahâvî (ö. 321/933)'nin öğrencisi İbn Ebî'l-Avvâm (ö. 335/947) olmak üzere, Iraklı Hanefî fakîh Saymerî (ö. 436/1045), İbn Hüsrev el-Belhî (ö. 522/1128), Sadru'ş-şehîd İbn Mâze (ö. 536/1141), Abdülkâdir el-Kureşî (ö. 774/1373), Abdulaziz el-Buhârî (ö. 730/1330), Takıyyüddîn et-Temîmî (ö. 1010/1601), Ali el-Kâri (1014/1605), Hindistanlı muhaddis Abdülhak ed-Dihlevî (ö. 1052/1642) ve Hanefî fakîhi Abdülhay el-Leknevî (ö. 1848-1886) gibi pek çok Hanefî âlim de bulunmaktadır.[391]

Bunların yanında Hanefî fakîhlerden Kudûrî (428/1037), İbn Mâze, Kâsânî ve Takıyyüddîn et-Temîmî (ö. 1010/1601) Ebû Hanîfe (ö. 150/767)'nin sahâbî kavlini kıyastan öncelikli kabul ettiğini aktarmıştır. Kezâ Ebû'l Mansûr el-Mâturîdî, Cessâs (ö. 370/981) ve Saymerî (ö. 436/1045) de gerek Ebû Hanîfe (ö. 150/767) gerekse de İmâmeyn'nin sahâbî kavlini kıyasa takdim ettiğini tasrih etmiştir.[392]

Netice itibariyle Ebû Hanîfe (ö. 150/767)'nin sahâbî kavline olan yaklaşımı birçok delille birlikte sabittir. O, sahâbî kavlini kıyasa takdim etmiş ve sahâbî kavli varken kıyasla amel etmemiştir. Nitekim son devir Osmanlı âlimlerlerinden Zâhid el-Kevserî (ö. 1371/1952) ve meşhûr Mısırlı âlim Muhammed Ebû Zehre (ö. 1390/1974) bu kanaattedir.[393]

---

[391] Söz konusu rivâyetlere ileride yer verilecektir.

[392] Kudûrî, *et-Tecrîd*, VI, 2919, IX, 4735, VII, 3401, XI, 5893; İbn Mâze, *Şerhu Edebi'l-kâdî*, I, 186; *el-Muhîtü'l-burhânî*, VIII, 9; Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i*, VII, 5;Takıyyüddîn et-Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, I, 144, 151; Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 481; Cessâs, *el-Fusûl*, III, 361; Abdelouahad Jahdanî, *Kitâb Masâil*, s. 220.

[393] Zâhid el-Kevserî, *Fıkhu ehli'l-Irâk ve hadisühüm*, thk: Muhammed Salim Ebû Âsî, Kahire, Dâru'l-beşâîr, 2009, s. 22; *Hüsnü't-tekâdî fî sîreti'l-İmâm Ebî Yûsuf el-Kâdî*, Mısır, Dâru'l-envâr, 1948, s. 52;

Ancak bütün bunlara rağmen, Ebû'l-Hasen el-Kerhî (ö. 340/952), kendi nesilleri içinde hiçbir muhâlefet olmaksızın bir sahâbîden rivayet edilen sahâbî kavlinin akılla idrak edilebilen konularda hücciyyetine dair Ebû Hanîfe'den hiçbir mahfûz rivâyet bulunmadığını, bunun yanında başta Debûsî (ö. 430/1039) olmak üzere pekçok Hanefî usûl bilgini ise Ebû Hanîfe ve İmâmeyn'in bazen sahâbî kavliyle, bazen ise kıyasla amel ettiğini, dolayısıyla onların sahâbî kavliyle amel hususundaki tatbikatlarının birleşmediğini iddiâ etmiştir.[394]

2.2.3.2.1 Ebû Hanîfe'den Gelen Müsned Rivâyetler

i. Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), İbn Ebî'l-Avvâm (ö. 276/ 890), Saymerî (ö. 436/1045), Beyhakî (ö. 458/1066), İbn Abdülber (ö. 463/1071), Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), Abdullah el-Herevî (ö. 481/1089), Muhaddis Ebû Şâme el-Makdîsî (ö. 665/1267), Takıyyüddîn İbn Teymiyye (ö. 728/1328), Mizzî (ö. 742/1341), Zehebî (ö. 748/1348), Muhaddis Ebû'l-Fidâ el-Kureşî (775/1373), İbn Hacer el-Askalânî(ö. 852/1449), Celâlüddîn es-Süyûtî (ö. 911/1505), Şâfiî âlim Şemseddin eş-Şâmî (ö. 942/1536) ve Mâlikî fakîh Füllânî (ö. 1218/1803) gibi sayıları yirmiye yakın pek çok muhaddis ve fakîh, Ebû Hanîfe (ö. 150/767)'ye ulaşan bir senetle birlikte, ondan şu sözleri nakletmiştir:

> *"Bir meselenin hükmü hakkında öncelikle Kur'ân'a başvururum. Şâyet Kur'ân'dan bir şey bulamazsam Resûlüllâh'ın sünnetine bakarım, Eğer Kur'ân'da ve sünnete de bulamazsam Resûlüllâh'ın ashâbından gelen kavillere başvururum. Onlardan dilediğim kişinin kavlini alır, dilediğimi terk ederim. Ancak onların sözlerini bırakıp başkalarının sözlerini almam. Eğer iş, İbrahim Nehâî, Şa'bî, İbn Sîrîn, Atâ, Saîd b. Müseyyeb gibilerine kalırsa, onların ictihâd ettiği gibi ben de ictihâd ederim."*[395]

Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ Ebû Zehre, *el-İmâm Ebû Hanîfe hayâtühû ve ʿasâruhû-ârâʾühû ve fiḳhuhu*, Dâru'l-fikri'l-'arabi, Kahire, 1991, s. 268-269.

[394] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 361.

[395] Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahya b. Maîn*, IV, 63; İbn Ebi'l Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe*, s. 98; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve eshâbihi*, s. 24; Beyhakî, *el-Medhal ilâ Süneni'l-kübrâ*, s. 203; İbn Abdülberr *el-İntifâ*, s. 142; Hatîb el-Bağdâdî, *Tarîhu Bağdad,* XII, 365; Herevî, *Zemmü'l-kelâm,* V, 100-101; Ebû Şâme el-Makdisî, *Muhtasaru'l-Müemmel*, s. 63; İbn Teymiye, *el-Müsvedde fî usûli'l-fıkh*, s. 337; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl,* XXIX, 443; Zehebî, *Menâkıbü'l İmam Ebî Hanîfe* s. 36; Ebû'l Fidâ el-Kureşî, *et-Tekmîl,* I, 378; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, Hindistan, Matbatü Dâiratü'l-maâ'rif en-nizâmiyye, 1908, X, 451; Süyûtî, *Miftâhü'l-Cenne*, s. 49; Yûsuf es-Sâlihî eş-Şâmî, *'Ukûdü'l-cümân*, s. 175; Füllânî, *İkazü hümemi üli'l-ebsâr*, s. 22.

ii. Beyhakî (ö. 458/1066), İbn Hüsrev el-Belhî (ö. 522/1128), Zemahşerî (ö. 538/1144), Ebû Şâme el-Makdîsî, İbn Kayyim el-Cevzî (ö. 751/1350), Hafız Alâî (ö. 761/1359), Celâlüddîn es-Suyûtî (ö. 911/1505), Şemseddin eş-Şâmî (ö. 942/1536), İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567), muhaddis ve Hanefî fakîh Molla Ali el-Kâri (ö. 1014/1605), Füllânî (ö. 1218/1803), ve muhaddis Abdülhay el-Leknevî (ö. 1264/1864)'den gelen müsned bir rivâyete göre, tebeü't-tâbiînin ileri gelenlerinden Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Abdullah b. Mübarek (ö. 181/797), hocasından şu sözleri rivâyet etmişlerdir: "*Peygamberden bir hadis gelirse başımız gözümüz üzerine. Ashâbından gelirse onların kavillerinden birini tercih ederiz. Onların sözlerinin dışına çıkmayız. Tâbiînden gelirse onlarla yarışırız."*[396]

iii. Iraklı Hanefî âlimi Saymerî (ö. 436/1045), Ebû Yûsuf (ö. 182/798)'a ulaşan bir senetle birlikte Ebû Hanîfe (ö. 150/767)'den şu sözleri aktarmıştır: "*Sika râvîler tarafından Peygamberden bir hadis gelirse onu alırız. Ashâbından gelirse, onların sözlerinin dışına çıkmayız. Tâbiînden gelirse onlarla yarışırız."*[397] Ayrıca İbn Teymiyye bu sözleri, İmâm-ı Şâfiî'nin de Ebû Yûsuf'tan rivâyet ettiğini söylemiştir.[398]

iv. İbn Ebî'l-Avvâm (ö. 276/ 890), İbn Abdülberr (ö. 463/1071) ve Ebû Şâme el-Makdîsî (ö. 665/1267)'nin Ebû Hanîfe'nin talebelerinden Nuh b. Ebî Meryem (Ebû'l-i'sme) (ö. 173/789)'den naklettiği müsned bir rivâyete göre Ebû Hanîfe'den şunları söylemiştir: "*Peygamberden gelen şey başımız gözümüz üzerine. Ashâbından*

---

[396] Beyhakî, *el-Medhal ilâ Süneni'l-kübrâ*, s. 111; İbn Hüsrev, *Müsnedü'l-İmam el-A'zam*, s. 161; Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *Rebîu'l-ebrâr ve nusûsu'l-ahyâr*, Beyrut, Müessetü'l-'alemî, 1991, IV, 20; Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî, *İcmâlü'l-isâbe fî akvâli's-sahâbe*, 1. baskı, thk: Muhammed Süleyman el-Eşgar, Kuveyt, Cem'iyyetü ihyâi't-türâsi'l-İslâmî, 1407, s. 80; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, *İ'lâmü'l-muvakki'în an Rabbi'l-'alemîn*, 1. baskı, thk: Hasan Ali Salman, Memleketü'l-Arabiyyeti's-Suûdiyye, 2002, V, 555; Celâlüddîn Süyûtî, *Miftâhü'l-cenne fi'l-ihricâc bi's-sünne*, Medine-i Münevvere, el-Câmia'tü'l-İslâmi, 1989, s. 45; Ebû Şâme el-Makdisî, *Muhtasaru'l-müemmel, fi reddi ile'l-emri'l-evvel*, s. 63; Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî, *Mirkâtü'l-mefâtih şerhi Mişkâti'l-mesâbih*, 1. baskı, Beyrut, Dâru'l-fikr, 2002, III, 847; Sâlih b. Muhammed b. Nûh b. Abdillâh b. Ömer el-Ömerî, *İkazü hümemi üli'l-ebsâr li'l-İktidâ-i bi Seyydi'l-muhâcirîn ve'l-ensâr*, Beyrut, Dâru'l-ma'rife, t.y, s.70; Bahrülulûm el-Leknevî, *Fevâtihu'r-rahamût*, II, 234; Abdülhay el-Leknevî, *el-Câmiu's-sağîr*, s. 45; Şemsüddîn eş-Şâmî *'Ukûdü'l-cümân fi Menâkıbı Ebî Hanîfe*, s. 175; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî, *el-Hayrâtü'l-hisân fi menâkıbi'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân*, Mısır, Matbaatü's-saâde, 1906, s. 30.

[397] Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve eshâbihi*, 2. baskı, Beyrut, Alemü'l-kütüb, 1985, s. 24.

[398] Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî, *el-Müsvedde fi usûli'l-fıkh*, thk: Muhammed Muhyiddin AbdülHamid, Dâru'l-kitabi'l-arabi, s. 337.

gelen ise, onlar arasında tercihte bulunuruz. Bunların dışında kalanlara gelince, onlar da insan bizde insanız"[399]

v. İbn Ebî'l-Avvâm (ö. 276/ 890), İbn Abdülberr (ö. 463/1071), Hanefî fakîh İbn Hüsrev el-Belhî (ö. 522/1128), Hanefî fakîh Abdülkâdir el-Kureşî (ö. 774/1373), Şemseddîn eş-Şâmî (ö. 942/1536) ve Abdülhay el-Leknevî (ö. 1848-1886), Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden muhaddis Ebû Hamza es-Sükkerî (ö. 167/783)'ye ulaşan bir senetle Ebû Hanîfe'den şu sözleri nakletmiştir: *"Peygamberden isnâdı sağlam bir hadis gelirse onu alırız. Ashâbından gelirse onların sözleri arasında tercihte bulunuruz. Sözlerinin dışına çıkmayız. Tâbiînden gelirse onlarla yarışırız."*[400] Ayrıca Abdülkâdir el-Kureşî'nin rivâyetine göre es-Sükkerî, bu sözlerinin akabinde şunları söylemiştir: "*İşte Ebû Hanîfe'den defalarca duyduğum bu söz, bana yüz bin sözden daha sevimlidir.*"[401]

2.2.3.2.2 Ebû Hanîfe'den Gelen Gayrı Müsned Rivâyetler

i. Şemsü'l-eimme (ö. 483/1090 [?]) es-Serahsî (ö. 483/1090 [?])'nin rivâyet ettiğine göre Ebû Hanîfe (ö. 150/767) şöyle demiştir: *"Sahâbeden gelenlere tâbî oluruz. Tâbiînden gelenlerle ise yarışırız."*[402]

ii. Sadruşşehîd İbn Mâze (ö. 536/1141)sahâbî taklîdi konusunda Ebû Hanîfe (ö. 150/767)'den üç rivâyet bulunduğunu söylemiştir. Bu rivâyetler şunlardır:

a. *"Sahâbe arasında sadece kâdî ve müftî olanları taklîd ederim. Zira Hz. Peygamber (s.a.v):'Benden sonra Ebûbekir ve Ömer'e tâbî olun.' demiştir.*[403] *Şüphesiz*

---

[399] İbn Ebi'l Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe*, s. 97; İbn Abdülberr *el-İntifâ* s. 144; Ebü'l-Kâsım (Ebû Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Makdisî, *Muhtasaru'l-müemmel fi reddi ile'l-emri'l-evvel*, thk: Salâhüddin Makbul Ahmed, Kuveyt, Mektebetü's-sahvetü'l-İslami, 1983, s. 62.

[400] Ebû'l Kasım Abdullah b. Muhammed b. Ahmed b. Yahya b. el-Haris b. Ebi'l Avvâm es-es-Sa'dî, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhu ve menâkıbuhü*, thk: Latîfü'r-Rahmân el-Behrâicî el-Kâsımî, Mekketü'l-mükerreme, el-Mektebetü'l-imdâdiyye, 2010, s. I, 214; İbn Abdülberr, *el-İntifâ***',** s. 144; İbn Hüsrev el-Belhî, *Müsnedü'l-İmam el-a'zam Ebî Hanîfe*, I, 158; Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî el-Leknevî, *el-Câmiu's-sağîr me'a şerhihi en-Nâfiu'l-kebîr*, Pakistan, İdâretü'l-kur'âni ve'l-'ulûmi'l-İslam, 1990, s. 44; Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed el-Kureşî el-Mısrî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefîyye*, Kırtaşi, Mîr Muhammed Kütüphane, II, 250; Şemsüddîn eş-Şâmî *'Ukûdü'l-cümân fi Menâkıbı Ebî Hanîfe*, s. 176.

[401] Abdülkâdir el-Kureşî *el-Cevâhiru'l-mudiyye* II, 250.

[402] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 313.

[403] Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 2. baskı, thk: Şuayip Arnavut, Müessetü'r-risâle, 1999, XXXVIII, 280, (nr.23245); Tirmizî, *Sünenü Tirmîzî*, Menâkıb 16. Tirmîzî, hadisin "hasen"olduğunu söylemiştir.

Ebûbekir ve Ömer kazâ ve fetvâ ehlidir. Kazâ ve fetvâ konusunda onlar mesâbesinde olan Osman, Ali, Abâdili selâse (Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Mes'ûd), Zeyd b. Sâbit ve Muâz b. Cebel ve diğerlerini de taklîd ederim. Ve kendi re'yimle onlara muhâlefet etmeye cesaret edemem."[404]

b. *"Ben sahâbenin tamamını taklîd ederim. Ve Enes b. Mâlik, Ebû Hureyre ve Semûre b. Cündüb hariç onlardan hiç kimseye kendi re'yimle muhâlefet etmem."* Ebû Hanîfe'ye bunun nedeni sorulunca o şöyle dedi: *"Zira Enes b. Mâlik'in âhir ömründe aklının karıştığını ve tâbiînden olan Alkame'ye fetvâ sorduğunu duydum. Ben ise Alkame'yi taklîd etmeyen birisiyim. Nasıl olur da ondan fetvâ isteyeni taklîd ederim?! Ebû Hureyre'ye gelince, o, rivâyetlerin nâsih ve mensûhunu bilmeden ve rivâyetlerin maksatlarını tefekkür etmeden, her duyduğu ve kendisine ulaşan her şeyi rivâyet eden birisiydi. Semûre b. Cündüb ise, bana onun hakkında, hamrndaki sarhoş edici içeceklere cevaz verdiği yönünde bazı olumsuz bilgiler ulaştı. Bu sebeple ben onun fetvâlarını da taklîd etmiyorum. Ancak ben her ne kedar onların fetvâlarının taklîd etmesem de onların, Resûlüllâh (s.a.v)'den rivâyet ettiklerini ise alırım. Zira onların her biri Resûlüllâh'tan rivâyet hususunda güvenilirdir."*[405]

c. *"Bana herhangi bir sahâbînin bir konuda fetvâ verdiği ulaşırsa ben o konuda fetvâ veren sahâbîyi taklîd ederim. Ve ona muhâlefet etmeye cesaret edemem. Sahâbîlerin tamamını taklîd ederim."*[406]

İbn Mâze (ö. 536/1141) bu rivâyetleri aktardıktan sonra şu ifadelere yer verir:

> *"Ebû Hanîfe'den gelen rivâyetler arasında onun mezhebine en uygun olanı, üçüncü rivâyet yani sahâbîlerin tamamını taklîd edeceğine yönelik olan rivâyettir. Zira sahâbe bu sözleri ya ictihâden ya Hz. Peygamber işitme neticesinde ya da gelişigüzel söylemiştir. Bu ihtimaller'den sahâbenin bu sözleri rastgele söylemiş olduğunu sanmıyorum. Onların bu sözleri Hz. Peygamber'den semâ neticesinde söylemiş olmaları varsayımı durumunda ise, sahâbîlerin her birinin söylenen söze tâbî olması gerekir. Bu sözlerin birer ictihâd ürünü olma ihtimali ise, doğrulukta kendilerinin dışındakilerinin hiç olmayacağı kadar üstün olması nedeniyle, onların ictihâdları başkalarının ictihâdlarından daha üstündür."*[407]

---

[404] İbn Mâze, *Şerhu edebi'l-kâdî lil-Hassâf*, I, 184.
[405] İbn Mâze, *Şerhu edebi'l-kâdî lil-Hassâf*, I, 185.
[406] İbn Mâze, *Şerhu edebi'l-kâdî lil-Hassâf*, I, 185.
[407] İbn Mâze, *Şerhu edebi'l-kâdî lil-Hassâf*, I, 186.

iii. Son dönem Hanefî usûl bilginlerinden Abdülaziz el-Buhârî (ö. 730/1330) de, Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî (ö. 482/1089)'den naklen sahâbî taklîdi konusunda Ebû Hanîfe (ö. 150/767)'den şu üç rivâyetin bulunduğunu söylemiştir:

a. *"Her bir sahâbîyi taklîd etmek vaciptir. Bir sahâbînin sözü kıyasa takdim edilir."*[408]

b. *"Sahâbîyi, yalnızca kavlinin kıyasa muvâfık olması durumunda taklîd etmek vaciptir."*[409]

c. *"Fakîh olan sahâbîleri taklîd vaciptir. Fakîh olmayanları ise taklîd vacip değildir."*[410]

iv. Hanefî fıkıh âlimi Takıyyüddîn et-Temîmî el-Gazzî (ö. 1010/1601)'nin Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Ebû Mutî el-Belhî (ö. 199/814)'den rivâyet ettiğine Ebû Hanîfe şunları söylemiştir:

a. *"Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr, Ebû Hanîfe'ye içinde bazı soruların yer aldığı bir mektup yazdı. Bu sorular içerisinde şöyle bir soru da yer alıyordu:'Neler olduğunu anlat bana! İnsanlar senin gıybetini yapıyor ve senin kendine has görüşleri olan kıyas yapan ve ictihâd eden biri olduğunu iddiâ ediyorlar. Sana bir takım sorular içeren bir mektup yazdım. Şâyet sen bunları bilirsen biz de senin bizimle aynı şeyleri söylediğini anlarız. Eğer bunlar sana problemli gelirse ve sen söylediklerinde ısrarcı olursan bu durumda senin kıyasla amel eden birisi olduğunu düşünürüz.' Ebû Hanîfe ise bu sorulara cevap verdi ve sözlerine şunu ilave etti:'Mü'minlerin emiri bilsin ki!* ***Biz önce Allah'ın kitabı, sonra Resûlüllâh (s.a.v)'in sünneti, sonra Ebûbekir, Ömer, Osman, Ali ve diğer sahâblerin sözleri ile amel ettiğimiz için bizim hakkımızda gıybet ediyorlar.*** *Ama anların bu söyledikleri bize karşı bir iftira ve dine karşı bir saldırıdır. Bu din, yalnızca basiretli olanların anlayabileceği bir dindir."*[411]

b. *"Bir mesele hakkında bir ictihâdda bulunsan ve sonradan o meseleyle ilgili Ebûbekir'in başka bir şey söylediğini öğrensen kendi re'yini onun görüşü sebebiyle terk eder misin? Ebû Hanîfe:'Evet terk ederim.' dedi. Daha sonra şöyle dedim: Bir mesele hakkında bir görüş beyan etsen ve sonradan o meseleyle ilgili*

---

[408] Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, III, 333.
[409] Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, III, 333.
[410] Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, III, 333.
[411] Takıyyüddîn b. Abdilkâdir et-Temîmî ed-Dârî el-Gazzî el-Mısrî, *et-Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-hanefiyye*, thk: Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Kahire, Lecnetü İhyâ-i Turâsi'l İslami, 1970, I, 143-144.

*Ömer'in başka bir şey söylediğini öğrensen onun görüşüne karşılık kendi görüşünü terk eder misin? Ebû Hanîfe:'Evet terk ederim.' cevabını verdi. Ardından Osman ve Ali hakkında da aynı soruyu yönelttim. Yine aynı cevabı verdi. Ve şöyle dedi:'**Şüphesiz ben üç kişi hariç tüm sahâbîlerin ictihâdı karşısında kendi re'yimi terk ederim Bu üç kişi de: Ebû Hureyre, Enes b. Mâlik ve Semûre b. Cündüb'dür.**"*

Takıyyüddîn et-Temîmî (ö. 1010/1601) bu rivâyetlerin ardından *"İşte bu rivâyetler Ebû Hanîfe'nin sahâbe kavlini kıyasa takdim ettiğini göstermektedir."* sözlerini sarfetmiştir.[412]

v. Ebû Şâme el-Makdîsî'nin Muhammed eş-Şeybânî (ö. 189/805)'den rivâyet ettiğine göre, Ebû Hanîfe (ö. 150/767*)* şöyle demiştir. "*Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali, Abdulah b. Ömer, Abdullah b. Abbâs ve Abdullah b. Mes'ûd gibi kâdî olan sahâbeleri taklîd ederim, üç kişi (Enes b. Mâlik, Ebû Hureyre ve Semûre b. Cündüb) hariç kendi re'yimle onlara muhâlefet etmeye cesaret edemem."* İmâm-ı Muhammed'den gelen bir diğer rivâyete göre ise Ebû Hanîfe şunları söylemiştir: "*Enes b. Malik, Ebû Hureyre ve Semûre b. Cündüb hariç* sahâbe*nin tamamını taklîd ederim ve kendi re'yimle onlara muhâlefet etmeye cesaret edemem."*[413]

vi. Hindistanlı muhaddis Abdülhak ed-Dihlevî (ö. 1052/1642)'nin Ebû Hanîfe (ö. 150/767)'nin öğrencisi Abdullah b. Mübarek'ten nakkletiğine göre Ebû Hanîfe şöyle demiştir: "*Peygamberden gelen başımız gözümüz üzerine. Ashâbından geleni ise terk etmeyiz."* Dihlevî bu rivâyetin ardından şu sözlere yer vermiştir: *"Bu rivâyet Ebû Hanîfe'nin sahâbeyi taklîd ettiğinin açık bir göstergesidir."*[414]

vii. Şemseddin eş-Şâmî (ö. 942/1536) ve İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567) ve Molla Ali el-Kâri (ö. 1014/1605)'nin Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Hasan b. Ziyâd (204/819)'dan naklettiğine göre Ebû Hanîfe şunları söylemiştir. "*Hiç kimsenin herhangi bir kon da bir âyet ya da bir hadis veya sahâbe icmâsı varken, re'yi ile fetvâ vermesi câiz değildir. Şâyet konuyla ilgili sahâbe ihtilâf etmişse bu durumda onların kavilleri arasından Kur'ân ve sünnete en uygun olanı tercih edilir. Biz ictihâd ederiz ancak bu sınırları aşmayız."*[415]

---

[412] Takıyyüddîn et-Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, I, 144.
[413] Ebû Şâme el-Makdisî, *Muhtasaru'l-Müemmel, fi Reddi ile'l Emri'l Evvel*, s. 63.
[414] Bahrülulûm el-Leknevî, *Fevâtihu'r-rahamût*, II, 234.
[415] Şemsüddîn eş-Şâmî *'Ukûdü'l-cümân fi Menâkıbı Ebî Hanîfe*, s. 178; İbn Hacer el-Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân* s. 30; Molla Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l Mefatih*, III, 847.

viii. Râgıp el-Isfahânî'(ö. 416/1025)'nin Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Ebû Mutî el-Belhî'den rivâyet ettiğine göre, Ebû Hanîfe şöyle demiştir: "*Peygamberden gelen bir şey bizce sahîhse, onu almamız gerekir. Şâyet Peygamberden bir şey bulamayıp sahâbeden bulursak, yine aynı şekilde onu da almamız gerekir. Ancak tâbiînden bir kavil gelirse onlarla yarışırız."*[416]

ix. Abdülvehhâb Şa'rânî (ö. 973/1565) Ebû Hanîfe'nin sahâbî kavli hakkındaki düşüncesi hususunda şunları söylemektedir. *"Allah, onun zaruret olmaksızın kıyasa başvurmadığını söyleyerek,'kıyası nassa takdim ettiği' iftirasından, Ebû Hanîfe'yi temize çıkarmaya çalıştığı için Ebû Cafer Tahâvî'nin ömürünü uzun etsin. Zira Ebû Hanîfe'den gelen doğru rivâyete göre o, öncelikle hadise, sonra sahâbe kavillerine bakar, daha sonra kıyasa başvurmuştur."*[417]

x. İbn Hacer el-Heytemî Ebû Hanîfe'nin mezhebinin binâ edildiği esaslar hakkında şunları söylemiştir: *"Âlimlerin Ebû Hanîfe ve ashâbı hakkında'Onlar re'y ehlidir.' demelerinin nedeninin, onları küçük düşürmek ve onları, kendi görüşlerini Resûlüllah (s.a.v)'in sünnetine ve onun ashâbının kavillerine takdim edenlere nispet etmek olduğunu anlamışsındır. Onlar bu söylenenlerden berîdir. Zira Ebû Hanîfe'den birçok senetle birlikte gelen rivâyetlerin genel muhtevâsı şu şekildedir; O ilk olarak Kur'ân'la, eğer Kur'ân'da bulamazsa sünnetle, sünnette de bulamazsa sahâbe kavilleriyle amel eder. Şâyet konuyla ilgili sahâbe arasında ihtilâf bulunuyorsa onların kavilleri arasından Kur'ân ve sünnete en uygun olanıyla amel eder ve onların kavillerinin dışına çıkmaz. Şâyet konuyla ilgili hiçbir sahâbî kavli yoksa tâbiîn kavlini almaz, onların ictihâd ettikleri gibi ictihâd eder."*[418]

xi. Şemseddin eş-Şâmî (ö. 942/1536)'nin Nuaym b. Ömer'den naklettiğine göre Ebû Hanîfe (ö. 150/767) şunları söylemiştir: *"İnsanlara şaşırıyorum, onlar benim re'y ile fetvâ verdiğimi söylüyorlar. Hâlbuki ben eserle (hadis-sahâbî kavli) ile fetvâ veriyorum."*[419]

xii. Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), Şemseddin eş-Şâmî (ö. 942/1536) ve İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/ 1567)'nin naklettiğine göre Horasanlı âlim Fuday b. İyâz (ö.

---

[416] Ebü'l-Kâsım Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Hücce fî beyâni'l-mehicce*, 2. baskı, thk: Muhammed b. Rebî b. Hâdî, Riyad, Dâru'r-râye, 1999, II, 430.
[417] Leknevî, *el-Câmiu's-sağîr*, s. 45.
[418] İbn Hacer el-Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân*, s. 30.
[419] Şemsüddîn eş-Şâmî, *'Ukûdü'l-cümân fi Menâkıbı Ebî Hanîfe*, s. 177.

187/803), Ebû Hanîfe'nin sahâbî kavline olan yaklaşımı hususunda şu sözleri sarfetmiştir: *"Ebû Hanîfe, hakkında sahîh hadis bulunan bir mesele kendisine sorulduğu vakit, hadisle amel eder. Şâyet hakkında sahâbe kavli veya tâbiîn kavli bulunan bir mesele sorulsaydı yine aynı şekilde onunla amel ederdi. Ancak konuyla ilgili sahîh bir hadis veya bir sahâbî ya da tâbiîn kavli yoksa en iyi şekilde kıyas yapardı."*[420]

2.2.3.3 Ebû Yûsuf ve Muhammed eş-Şeybânî'nin Yaklaşımı

Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin eserleri incelendiğinde İmâmeyn'in sahâbî kavliyle amel edip onu kıyasa takdim ettikleri görülmektedir.[421] Nitekim Ebû Yûsuf, *"Bu mesele kıyasa göre şöyledir. Ancak ben eser sebebiyle kıyası terk ettim."*[422] sözleriyle bunu tasrîh etmiştir. Ebû'l-Hasen el-Kerhî (ö. 340/952) de Ebû Yûsuf'un "eser" sözcüğü ile başka bir sahâbînin muhâlefet etmediği sahâbî kavlini kastettiğini, dolayısıyla Ebû Yûsuf'a göre, sahâbeden muhâlefet eden biri olmaması halinde sahâbeyi taklîd etmenin kıyasla amel etmekten daha üstün olduğunu ifade etmiştir.[423]

Aynı şekilde Şeybânî, ictihâd ederken öncelikle kitap ve sünnete daha sonra sahâbî kavillerine müracaat edilmesi gerektiğini, ancak konuyla ilgili sahâbeden bir kavil bulunmaması durumunda kıyas yapmanın câiz olduğunu söylemiştir.[424] Serahsî (ö. 483/1090 [?]) de, Şeybânî'nin söz konusu rivâyette yer alan "*Onda da yoksa ashâbından gelenlerle"*[425] sözlerinden İmâm-ı Muhammed'in, tanınmış sahâbîlerden birinin sahîh bir kavli kendisine ulaştığı vakit onunla amel ettiği ve onu kıyasa takdim ettiği sonucunu çıkarmıştır.[426]

Kezâ Şeybânî (ö. 189/805), *el-Hücce alâ Ehli Medine* adlı eserinde *"Sahâbeden daha fakîh bir nesil gelmedi. İlim yanlızca onların ilmi, fıkh yalnızca*

---

[420] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 340; Şemsüddîn eş-Şâmî *'Ukûdü'l-cümân fi Menâkıbı Ebî Hanîfe*, s. 175; İbn Hacer el-Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân* s. 30.
[421] Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 114 ,82, 184; *İhtilâfü Ebî Hanîfe ve İbn-i Leylâ*, s. 42; Şeybânî, *el-Hücce*, III, 58, 311, 575.
[422] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 361.
[423] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 361.
[424] Hâkim eş-Şehîd, *el-Kâfî*, s. 313a.
[425] Hâkim eş-Şehîd, *el-Kâfî*, s. 313a.
[426] Bkz; Serahsî, *el-Mebsût*, XVI, 83.

onların fıkhıdır. Onlar Resûlüllâh'ı bizden daha iyi bilir ve ona bizden daha yakınlardır. Şâyet onlar, bir şeyin çirkin olduğunu söylüyorsa ondan kaçının.",[427] "*Kim İbn Ömer'in kavlini alırsa kötü bir şey yapmış olmaz. O Müslümanların önderlerindendir.",*[428] *"Hz. Ömer, Resûlüllâh'ın sünnetini en iyi bilendir.",*[429] *"Hiç kimsenin Hz. Ömer'in sözünü terk etmesi câiz değildir."*[430] sözleriyle sahâbenin kendisinden sonra gelenlere karşı olan üstünlüğüne ve onların kavilleriyle amel etmenin gerekliliğine vurgu yapmıştır.

Yine Şeybânî, *"Sahâbî kavlinin olduğu yerde kıyas yapılmaz.",*[431] *"Hz. Peygamber ve sahâbî sözleri varken kıyasa ihtiyaç yoktur.",*[432] *"Şâyet konuyla ilgili sizin Nebî (s.a.v) ya da onun ashâbından müfesser bir hadisiniz olsaydı, mutlaka onunla istidlâl ederdiniz. O halde söylediğiniz hiç şüphesiz sizin şahsî fikrinizdir. Bu ise, bir hüccet veya bir burhân getirmediğiniz sürece kabul edilemez."*[433] ifadeleriyle birlikte de sahâbî kavlinin re'yden öncelikli bir hüccet olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Ayrıca Şeybânî'nin kimi zaman sahâbî kavline kıyas yapılmasını ifade etmesi de ona göre sahâbî kavlinin kıyastan öncelikli bir hüccet olduğunu göstermektedir.[434]

Bunların yanı sıra her ne kadar Ebû Hanîfe'den nakledilenler kadar bir yekûn oluşturmasa da, kaynaklarda Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve Muhammed eş-Şeybânî (ö. 189/805)'nin sahâbî kavli hakkındaki düşüncelerini aktaran rivâyetler de bulunmaktadır. Ayrıca daha önce de ifade edildiği gibi Berdâî (ö. 317/930), Ebû Mansûr el-Mâturîdî (ö. 333/944), Cessâs (ö. 370/981), Saymerî (ö. 436/1045) gibi birçok Hanefî usûl âlimi Ebû Yûsuf ve Muhammed eş-Şeybânî'nin sahâbî kavliyle amel etmeyi vacip gördüklerini aktarmıştır.[435] Ayrıca Cessâs'ın rivâyet ettiğine göre Ebû'l-Hasen el-Kerhî (ö. 340/952),

---

[427] Şeybânî, *el-Hücce*, I, 291.
[428] Şeybânî, *el-Hücce*, II, 512.
[429] Şeybânî, *el-Hücce*, II, 691.
[430] Şeybânî, *el-Hücce*, IV, 199.
[431] Şeybânî, *el-Hücce*, I, 204.
[432] Şeybânî, *el-Hücce*, I, 204, 316; II, 482.
[433] Şeybânî, *el-Hücce*, II, 514.
[434] Şeybânî, *el-Hücce*, I, 45.
[435] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 361; Abdelouahad Jahdanî, *Kitâb Masâil*, s. 220; Debûsî, *Takvîmü'l-edille* s. 256; Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 254; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 105; Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 481.

Ebû Yûsuf (ö. 182/798)'un fer'î meselelerde sahâbî kavilleri ile ilgili söylemlerinden hareketle, onun sahâbî kavli karşısında kıyası terkettiğini savunmuştur.[436]

2.2.3.3.1 Ebû Yûsuf ve Muhammed eş-Şeybânî'den Gelen Rivâyetler

İmâmeyn'in sahâbî kavline olan yaklaşımını ortaya koyan rivâyetler şunlardır:

i. Hanefî fakîh Muhammed b. İbrahim el-Kurtûbi (ö. 550/1155)'nin naklettiğine göre Ebû Yûsuf, ömrünün son günlerinde Allah Teâlâ'ya şu şekilde münâcaat etmiştir: *"Allah'ım! Sen biliyorsun ki karşılaştığım her meselede senin kitabına baktım. Onda bir çıkış yolu bulduysam onu aldım. Bulamadıysam senin Peygamberin (s.a.v)'in sünnetine baktım. Onda bir çıkış yolu bulduysam onu aldım. Bulamadıysam sahâbe sözlerine baktım. Onda bir çıkış yolu bulduysam onu aldım. Bulamadıysam Ebû Hanîfe'yi seninle benim aramda bir köprü olarak kabul ettim.*[437]

ii. Râgıp el-Isfahânî Ebû Yûsuf'tan şu sözleri rivâyet etmiştir: *"Size Resûlüllâh'tan bir şey geldiği vakit onu alın. Sahâbeden bir şey gelirse onu da alın ve onlar varken bizim sözlerimize itibar etmeyin."*[438]

iii. Cessâs (ö. 370/981)'ın Ebû Yûsuf ve Muhammed'in öğrencisi Hişâm b. Ubeydullah (ö. 221/836)'tan rivâyet ettiğine göre Muhammed eş-Şeybânî (ö. 189/805), şunları söylemiştir: *"Fıkıh dört şeyden oluşur: Kur'ân'da mevcut bulanan âyetler, Resûlüllah'tan rivâyet edilen mütevâtir ve meşhûr sünnet ile bunların benzeri hadisler, sahâbenin üzerinde icmâ ettiği ve ihtilâf ettiği sözler ile bunların benzeri kaviller, Müslümanların güzel kabul ettiği ve bunun benzerleri."*[439] Cessâs bu rivâyeti aktardıktan sonra ise şu ifadelere yer vermiştir. *"Söz konusu rivâyette Şeybânî,'mâ ihtelefe fîhi es-sahâbetü ve mâ eşbehehü' ifadesiyle, sahâbenin bir meselede birkaç kavil üzerinde ihtilâf etmesi durumunda hiç kimsenin mevcut kavillerin tamamının dışına çıkıp sahâbeden birinin söylemediği bir sözü dile getirmesi câiz olmaz, anlamını kasdetmiştir. Zira biz biliyoruz ki doğru ve gerçek onlardan ayrılmaz.*[440]

iv. Serahsî (ö. 483/1090 [?])'nin Hişâm b. Ubeydullah'tan rivâyet ettiğine göre Muhammed eş-Şeybânî (ö. 189/805), şunları söylemiştir: *"Fıkıh dört şeyden*

[436] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 361.
[437] Zâhid el-Kevserî, *Hüsnü't-tekâdî*, s. 52.
[438] Râgıb el-İsfahânî, *el-Hücce fî beyâni'l-mehicce*, II, 430.
[439] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 271.
[440] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 271.

ibarettir; Kur'ân'da mevcut olanlar ile bunlarun benzerleri, sünnet olarak gelenler ile bunlarun benzerleri, sahâbeden gelen sözler ile bunun benzerleri, Müslümanların güzel gördükleri ile bunun benzerleri."[441]

v. Muhaddis İbn Abdülberr (ö. 463/1071), Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî'den şunları rivâyet etmiştir:

a. *"İlim dört şey üzerinedir; nâtık olan Allah'ın kitabında bulunanlar ile bunun benzerleri, Resûlüllâh (s.a.v)'den rivâyet edilen sünnette bulunanlar ile bunların benzerleri, sahâbenin üzerinde icmâ ettikleri ile bunun benzerleri, aynı şekilde sahâbenin ihtilâf ettikleri -ki bunların tamamın dışına çıkılmaz-. Şâyet sahâbenin ihtilâf ettiği bir konuda söylenen sözler arasında bir seçim yapılacak olsa, kıyasa asıl olabilcek şeyler (kitap, sünnet, icmâ) ile bunlara benzeyen şeylere göre tercih yapılır. (İlmin bina edildiği dördüncü şey ise) fukahâ-i müslimînin ve bunlara benzeyenlerin güzel kabul ettikleridir.*[442] *İşte ilim, bu dört şeyin dışına çıkmaz."*[443]

b. *"Her kim kitabı, sünneti, Resûlüllâh (s.a.v)'in ashâbının sözlerini ve Müslüman fakîhlerin güzel kabul ettikleri şeyleri bilirse o, mübtelâ olduğu bir meselede kendi re'yini söyleyebîlir ve bununla hüküm verebilir."*[444]

2.2.3.4 Ebû Hanîfe ve İmâmeyn'in Sahâbî Kavlini Kıyasa Takdîm Ettiği Fer'î Meseleler

Daha önce de ifade edildiği gibi Ebû Hanîfe ve onun iki öğrenisi Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve Şeybânî hüküm istinbât ederken mekâdir-i şer'îyye gibi gerek kıyasla/akılla idrak edilemeyen gerekse de kıyasla/akılla idrak edilebilen hususlarda sahâbe kavilleriyle amel etmiş ve onu kıyasa takdim etmişlerdir. Hanefî usûl âlimleri ise onların akılla idrak edilemeyen konularda sahâbî kavli hususundaki tatbikatlarının birleştiği noktasında ittifak ettikleri halde, akılla idrak edilebilen konulardaki tatbikatlarının birleşip birleşmediği hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bu sebeple burada yalnızca Hanefî usûl bilginlerinin ihtilâf ettiği sahâbe kavilleriyle amel ettiklerine dair örnekler verilecektir.

---

[441] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 318.
[442] İbn Abdülberr, Şeybâni'nin "benzeyenler" ifadelerinin tamamında kıyas'ı kastettiğini söylemiştir. Bkz. İbn Abdülberr, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, I, 759.
[443] İbn Abdülberr, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, I, 759.
[444] İbn Abdülberr, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, II, 856.

i. Kaçak Köleyi Getirene Verilecek Ödül (cu'l)

Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve İmâmeyn, İbn Mes'ûd'dan gelen kavle binâen kaçak köleyi üç günlük mesafeden getirip sahibine iâde eden kişiye ödül (cu'l) verilmesi gerektiğini söylemiştir. Hâlbuki kıyasa göre o kişiye bir şey vermek gerekmez.[445]

ii. Sakal Diyeti

Ebû Hanîfe ve İmâmeyn, Hz. Ali'nin kavli ile amel ederek, bir kişinin başka birinin sakalını kesip karşı tarafın bir daha sakalı çıkmaması durumunda diyetin gerekli olduğunu söylemiştir. Kıyasa göre ise bu kişiye hükümet-i adl gerekir.[446]

iii. Baygın Kişinin Kazâ Namazı

Ebû Hanîfe ve İmâmeyn, bir namaz vakti süresince baygın halde olan kişi hakkında Ammâr b. Yâsir'in bir gün bir geceyi baygın halde geçirmesi neticesinde gün içerisinde kılamadığı namazları kazâ etmesinden hareketle, kıyası terk edip o kişinin kılamadığı namazı kaza etmesi gerektiğini söylemişlerdir.[447]

iv. İslâm'dan Teberrî

Ebû Hanîfe ve İmâmeyn'e göre "Falanca işi yaparsam İslâm dininden çıkayım," deyip söylediği işi yapan kimsenin yemin keffareti vermesi gerekir. Onlar bu konuda Hz. Ömer, Ebûbekir ve Âişe'nin kavilleriyle amel etmişlerdir. Kıyasa göre ise bu kişinin keffaret vermesi gerekmez.[448]

---

[445] Şeybânî, *el-Asl*, IX, 364-381; Debûsî, *Teʾsîsü'n-naẓar*, thk: Mustafa Muhammed Kabbânî, Beyrut, Dâru İbn Zeydûn, Kahire, Mektebetü'l Külliyati'l Ezheriyye, ty. s. 113; Takıyyüddîn et-Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, I, 147.

[446] Şeybânî, *el-Asl*, XI, 549; Debûsî, *Teʾsîsü'n-nazar* s. 114; Takıyyüddîn et-Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, I, 147.

[447] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 361; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 106.

[448] Debûsî, *Teʾsîsü'n-nazar* s. 114; Takıyyüddîn et-Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, I, 147.

v. Bey‘u’l-îne

Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve İmâmeyn, Hz. Âişe’nin kavline binâen, bir kimsenin semenini ödemeden sattığı şeyi daha az fiyata satın almasının (bey‘u’l-îne) câiz olmayacağını söylemiştir. Kıyasa göre ise bu tür bir alışveriş câizdir.[449]

vi. Zımmîlerin İçki Alışverişi

Ebû Hanîfe ve İmâmeyn, zımmîlerin aralarında içki alım-satımı yapmasının câiz olduğunu söylemişlerdir. Onlar bu konuda Hz. Ömer’in *“İçki alıp satmaları hususunda zımmîleri serbest bırakın ve onların gelirlerinden 1/10 oranında öşür alın.”* sözüyle amel etmişlerdir. Kıyasa göre ise zımmîlerin bu alışverişi câiz değildir.[450]

vii. Guslde Mazmaza ve İstinşak

Ebû Hanîfe ve İmâmeyn’e göre cünüplük sebebiyle yapılan gusl abdestinde, mazmaza ve istinşak farzdır. Zira İbn Abbâs’a cenâbetten dolayı yapılan guslde mazmaza ve istinşakı terk etmenin hükmü sorulduğu vakit o, şöyle demiştir. *“Kim mazmaza ve istinşak yapmadan namaz kılarsa, bunları yaptıktan sonra namazını iade eder.”* demiştir.[451]

viii. Kanın Abdesti Bozma Şartı

Ebû Hanîfe ve İmâmeyn, İbn Abbâs’ın kavline binâen akıcı olmaması durumunda yaranın ucundaki kanın abdesti bozmayacağını söylemişlerdir. Kıyasa göre ise kan akıcı olsun olmasın abdesti bozucu bir unsurdur.[452]

ix. Marazu’l-mevt Halinde Vârise İkrâr

Ebû Hanîfe ve İmâmeyn, İbn Ömer’in kavliyle amel ederek marazu’l-mevt halinde olan kişinin vârisine karşı ikrârının câiz olmayacağını söylemişlerdir. Kıyasen ise bu câizdir.[453]

---

[449] Debûsî, *Te’sîsü’n-nazar* s. 114; Takıyyüddîn et-Temîmî, *et-Tabakâtü’s-seniyye*, I, 147-148.
[450] Debûsî, *Te’sîsü’n-nazar* s. 115; Takıyyüddîn et-Temîmî, *et-Tabakâtü’s-seniyye*, I, 148.
[451]Debûsî, *Te’sîsü’n-nazar* s. 114; Serahsî, *Usûlü’s-Serahsî*, II, 105; Takıyyüddîn et-Temîmî, *et-Tabakâtü’s-seniyye*, I, 148.
[452] Serahsî, *Usûlü’s-Serahsî*, II, 106.

x. Hîbede Kabz

Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve İmâmeyn'e göre kabz olmadan hîbe tamam olmaz. Onlar bu konuda Hz. Ebû Bekir'in kavliyle amel etmişlerdir. Ancak kıyasa göre kabz olmadan da hîbe sahîhtir.[454]

xi. Bir Kişiyi Öldüren Birden Fazla Kişiye Uygulanacak Ceza

Ebû Hanîfe ve İmâmeyn, Hz. Ömer (ö. 73/692)'in kavli ile amel ederek bir grubun kasten bir kişiyi katletmesi durumunda hepsine kısas uygulanacağını söylemişlerdir. Kıyasa göre bu durumda cemaatin tamamına kısas uygulanmaz.[455]

Görüldüğü üzere Ebû Hanife ve İmâmeyn, akılla idrak edilebilen pek çok hususta sahâbî kavlini kıyasa takdim etmiştir. Bu örnekleri artırmak mümkündür.[456] Ancak araştıramanın sınırları gereği bu kadarla iktifâ etmek icap etmektedir. Ayrıca Burada değenilmesi gereken bir diğer husus da Hanefî mezhebinin kurucu imamlarının sahâbe kavillerini tercih hususunda başvurdukları kriterlerdir. Onlar sahâbe kavillerini tercih ederken Kur'ân ve sünnete uygunluk,[457] alanında uzmanlık,[458] Hz. Peygamber'e yakınlık,[459] çoğunluğun görüşüne uygunluk,[460] rivâyet açısından daha güvenilir olma[461] gibi bir takım kıstaslara başvurmuşlardır. Bunun yanı sıra onların kavilleriyle amel ettikleri sahâbelerin tamamının fakîh ve ictihâd edebilme yetisine sahip kişiler olması da[462] onlara göre yalnızca fıkıh bilgisine sahip ve Hz. Peygamber'in tebliğ ettiği dini en iyi şekilde idrak edebilen kişilerin kavillerinin istidlâl amaçlı kullanabileceğini göstermektedir.

---

[453] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 106.
[454] Takıyyüddîn et-Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, I, 150.
[455] Takıyyüddîn et-Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, I, 151.
[456] Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 114 ,82, 184; *İhtilâfü Ebî Hanîfe ve İbn-i Leylâ*, s. 42; Şeybânî, *el-Hücce*, III, 58, 311, 575.
[457] Şeybânî, *el-Hücce*, IV, 58, I, 238.
[458] Şeybânî, *el-Hücce*, IV, 199.
[459] Şeybânî, *el-Hücce*, I, 95, II, 717.
[460] Şeybânî, *el-Hücce*, I, 95.
[461] Şeybânî, *el-Hücce*, II, 717.
[462] Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 114 ,82, 184; *İhtilâfü Ebî Hanîfe ve İbn-i Leylâ*, s. 42; Şeybânî, *el-Hücce*, III, 58, 311, 575.

2.2.3.5 Hanefî Fakihlerin Ebû Hanîfe ve İmâmeyn'in Sahâbî Kavline Yaklaşımı Hususundaki Kanaatleri

Ebû Hânife (ö. 150/767) ve İmâmeyn'in sahâbî kavline yaklaşımı hususunda bazı Hanefî âlimler onların sahâbî kavlini kıyasa takdim ettiğini savunurken, bazıları onlardan sahâbî kavline dair hiçbir mahfûz rivâyet bulunmadığını, hatta bazen sahâbî kavliyle, bazen ise kıyasla amel ettiğini, dolayısıyla sahâbî kavliyle amel hususundaki tatbikatlarının birleşmediğini iddiâ etmişler, bazıları da çelişkili ifadelere yer vermişlerdir.

2.2.3.5.1 Kıyastan Üstün Kabul Ettiklerini Savunanlar

Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve Muhammed eş-Şeybânî (ö. 189/805)'nin sahâbî kavliyle amel ettiğini ve sahâbî kavlini kıyastan mukaddem kabul ettiğini tasrîh eden ilk Hanefî usûl bilgininin Ebû Mansûr el-Maturîdî (ö. 333/944) olduğu görülmektedir. Semerkand Hanefî ekolünün önderi kabul edilen Maturîdî, Ebû Hanîfe ve İmâmeyn'den şunları aktarmıştır:

> *"Akranlarından hilâfı olmaması durumunda fetvâ ehli sahâbîyi taklît etmek vaciptir. Ancak akranları tarafından bir muhâlefet olursa bu durumda onların bir kısmını taklîd gerekli değildir. Ama yine de bir delile binâen başka bir sahâbînin sözünü tercih etmek vaciptir/mutlaka bir sahâbî kavliyle amel etmek gerekir."*[463]

Maturîdî'nin yanı sıra Irak Hanefîlerinden Cessâs (ö. 370/981), Ebû Hanîfe ve İmâmeyn'in intişâr etmeyen ve sahâbe tarafından muhâlifi bilinmeyen sahâbî kavline olan yaklaşımı hakkında şu şekilde bir açıklama yaparak mezhebin temel kaynaklarında imamların sahâbî kavlini kıyasa takdim ettiklerine dair rivâyetlerin bulunduğunu söylemiştir.

> *"Kerhî'nin, Ebû Yûsuf'tan rivâyet ettiği kıyasla amel etmekten daha üstün olduğuna dair rivâyetlerin benzerleri bizim usûl eserlerimizde de mevcuttur. Nitekim Ebû Hanîfe ve İmâmeyn, Ammâr b. Yâsir'in bir gün bir geceyi baygın halde geçirmesi neticesinde gün içerisinde kılamadığı namazları kazâ etmesi*

[463] Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 481.

sebebiyle kıyası terk edip bir namaz vakti sürecesinde baygın halde olan kişinin, kılamadığı namazları kazâ etmesi gerektiğini söylemişlerdir."[464]

Yine Bağdatlı fâkih Ebü'l-Hüseyn el-Kudûrî (428/1037) de *et-Tecrîd* adlı eserinin birçok yerinde şu ifadelere yer vermiştir: *"Ebû Hanîfe'nin asıllarından/temel ilkelerinden biri de bir sahâbînin sözüne karşılık kıyası terketmektir.",*[465] *"Hanefî mezhebinin asıllarından/temel ilkelerinden biri de muhâlifi bilinmeyen sahâbî kavlini karşısında kıyası terk etmektir."*[466]

Bunun yanında ilk dönem Hanefî usûlcülerinden Cessâs (ö. 370/981)'ın öğrencisinin öğrencisi Saymerî (ö. 436/1045), *Mesâilü'l-hilâf* adlı eserinde Berdâî (ö. 317/930) ve Cessâs'ın konuyla ilgili görüşlerini aktardıktan sonra *"Ebû Hanîfe ve İmâmeyn'in fer'î meselelere verdiği hükümler, sahâbî kavliyle kıyasın terk edileceği yönündedir"*[467] diyerek Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve İmâmeyn'in sahâbî kavli hususundaki tatbikatlarının birleştiğini ifade etmiştir.

Saymerî dışında Hanefî fakîh Takıyyüddîn et-Temîmî (ö. 1010/1601) de Ebû Hanîfe'nin pek çok meselede sahâbî kavliyle amel ettiğini ve onun sahâbe kavlini kıyasa takdim ettiğini tasrîh edip[468] şunları söylemiştir: *"Ebû Hanîfe kıyası sahâbe kavline takdim etmemiştir. Her kim bunun aksini iddiâ ederse şüpsehiz o, rivâyet bilgisinden yoksundur. Ve muhakkak ona muhâlif olanlar onun kıyası sahâbî kavline takdim ettiğini iddiâ etmiştir."*[469]

Kezâ Sadruşşehîd İbn Mâze (ö. 536/1141) de sahâbe arasında intişâr etmeyen ve muhâlifi de bilinmeyen sahâbî kavli hususunda Ebû Hanîfe'den üç rivâyet geldiğini, bunlar arasında onun tatbikatlarına en uyumlu olanın sahâbenin tamamını taklîd ettiği ve kendi re'yi ile onlara muhâlefet etmediği yönündeki rivâyet olduğunu söylemiştir.[470]

Öte yandan Ebû'l-Hasen el-Kerhî (ö. 340/952), Ebû Yûsuf (ö. 182/798)'un sahâbî kavline yaklaşımı hakkında *"Ebû Yûsuf'a göre başka sahâbîler tarafından muhâlefet edildiğinin bilinmemesi durumunda sahâbeyi taklîd etmek, kıyasla amel*

---

[464] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 361
[465] Kudûrî, *et-Tecrîd*, VI, 2919, IX, 4735.
[466] Kudûrî, *et-Tecrîd*, VII, 3401, XI, 5893.
[467] Abdelouahad Jahdanî, *Kitâb Masâil*, s. 220.
[468] Takıyyüddîn et-Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, I, 144.
[469] Takıyyüddîn et-Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, I, 151.
[470] İbn Mâze, *Şerhu edebi'l-kâdî lil-Hassâf*, I, 186; *el-Muhîtü'l-burhânî* VIII, 9.

etmekten daha üstündür.[471] sözlerini sarfederek, ona göre sahâbî kavlinin kıyastan mukaddem olduğunu aktarmıştır.

Yine müteahhir Hanefî usûl bilginlerinden Abdülaziz el-Buhârî (ö. 730/1330), Ebû Hanîfe (ö. 150/767)'den sahâbî kavli hususunda üç rivâyet bulunduğunu ve bu rivâyetlerin tamamında Ebû Hanîfe'nin sahâbîyi taklîd ettiği belirtmiştir.[472]

Aynı şekilde Hanefî fakîhlerinden Kâsânî (ö. 587/1191), Ebû Hanîfe'nin sahâbî kavli karşısındaki tavrı hakkında şunları kaydetmiştir: *"Ebû Hanîfe, sahâbîyi taklîdi vacip kabul etmiş ve kıyas yapan kişinin sözünden doğruya daha yakın olduğu için, sahâbî kavlini kıyasa tercih etmiştir."*[473]

Netice itibariyle Ebû Mansûr el-Maturîdî (ö. 333/944), Cessâs (ö. 370/981), Ebü'l-Hüseyn el-Kudûrî (428/1037), Saymerî (ö. 436/1045) gibi birçok Hanefî fakîh imamların tamamının sahâbî kavliyle amel ettiğini ve sahâbî kavlini kıyasa takdim etmeyi hukuk anlayışlarının temel ilkelerinden biri olarak kabul etttiğini açıkça ifade etmiş,[474] bunların dışında Kerhî (ö. 340/952) Ebû Yûsuf (ö. 182/798)'un, Kâsânî, İbn Mâze (ö. 536/1141), Abdülaziz el-Buhârî ve Takıyyüddîn et-Temîmî (ö. 1010/1601) ise Ebû Hanîfe'nin sahâbî kavlini kıyastan mukaddem kabul ettiğini savunmuştur.

2.2.3.5.2 Kıyasa Üstün Kabul Etmediklerini İddiâ Edenler

Ebû Hanîfe'nin sahâbî kavlini kıyastan mukaddem kabul etmediği iddiâsını ortaya atan ilk Hanefî usûl âlimi Ebû'l-Hasen el-Kerhî'dir. Konuyla ilgili Kerhî, "*Ebû Hanîfe'den sahâbeyi taklîd etmenin kıyasla amel etmekten daha üstün olduğuna dair mahfûz bir rivâyet bulunmamaktadır. Ondan mahfûz olan tek şey,'Sahâbe bir şey üzerinde icmâ ettiği vakit onu alırız, tâbiîn icmâ ettiği zaman onlarla yarışırız.' sözüdür."*[475] diyerek Ebû Hanîfe'nin sahâbî kavlini kıyastan mukaddem görmedğini iddiâ etmiş, Kerhî sonrası Debûsî (ö. 430/1039) ve Semerkandî (ö. 539/1144) de sahâbî kavli hakkında Ebû Hânife'den söz konusu rivâyetin dışında başka bir rivâyetin

[471] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 361.
[472] Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, III, 333.
[473] Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i*, VII, 5.
[474] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 361.
[475] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 361.

bulunmadığını söyleyerek, Kerhî'nin iddasını yinelemiştir.[476] Üstelik Semerkandî, sadece Ebû Hanîfe'den değil, bu rivâyet dışında Ebû Hanîfe ve İmâmeyn'in hiçbirinden konuyla ilgili zâhir bir rivâyet bulunmadığını söyleyerek Kerhî'nin Ebû Hanîfe (ö. 150/767) adına söylediklerini diğer imamlara da taşımıştır.[477] Bunların yanı sıra Debûsî (ö. 430/1039), Ebû Hanîfe ve İmâmeyn'in bazen sahâbî kavliyle bazen ise kıyasla amel ettiği izlenimini veren üç mesele gerekçe sunarak, *"Mütekkadim ashâbımızdan/Ebû Hanîfe ve İmâmeyn'den sahâbi kavli hakkında sâbit bir görüş bulunmamaktadır (onlar bazen sahâbe kavliyle bazen kıyasla amel etmiştir.)"*[478] demiş ve bu iddiâlara, Ebû Hanîfe ve İmâmeyn'in sahâbî kavli hususundaki tatbikatlarının birleşmediği yönünde bir başkasını daha ilave etmiştir.[479]

Debûsî'nin Hanefî mezhebinin kurucu imamlarının sahâbî kavli hususundaki tatbikatlarının birleşmediğine dair gerekçe gösterdiği üç mesele[480] ise şunlardır:

i. Şeybânî (ö. 189/805), İbn Mes'ûd ve Câbir b. Abdullah'ın kavilleriyle amel ederek sünnete göre hamile kadının üç kez boşanamayağını söylerken, Ebû Hanife ve Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ise Şeybânî (ö. 189/805)'ye muhâlefet etmiş ve hakkında sahâbî kavli olmadığı halde ve hamilenin sünnete göre üç kez boşanabileceğini ifade etmiştir.

---

[476] Debûsî, *Takvîmü'l-edille* s. 256; Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl,* s. 481.

[477] Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl,* s. 481. Aynı Semerkandî, Maturîdî'nin Ebû Hanîfe ve İmâmeyn'den *"Akranlarından hilafı olmaması durumunda fetvâ ehli sahâbî yi taklit etmek vaciptir. Ancak akranları tarafından bir muhalefet olursa bu durumda onları bir kısmını taklid gerekli değildir. Ama yine de bir delile binanen başka bir sahâbî nin sözünü tercih etmek vaciptir. Mutlaka bir sahâbî kavliyle amel etmek gerekir."* sözlerini rivâyet ettiğini aktarmış ve وهو الأصح diyerek bunun doğruluğunu savunmuştur. Bu durum, Semerkandî nezdinde İmamlar'dan sahâbî kavli hususundaki düşüncelerini yansıtan zâhir(herkesin kabul edeceği sarih bir ifade içeren) rivâyet bulunmadığını, ancak onların sahabi kavlini kıyas'a takdim ettiklerinin mânen sahih olduğunu göstermektedir.

[478] Debûsî, *Takvîmü'l-edille* s. 256

[479] Ancak burada şunuda ifade etmek gerekir ki müellifi hususunda ihtilaf bulunan "Te'sîsü'n-Nazar" adlı eser, şâyet Debûsîye ait olduğu ispat edilirse, Debûsî'nin İmamların sahabi kavlini kıyas'a takdîm etmediğini İddia ettiğini söylemek yerine, onunda Pezdevî ve Serahsî gibi imamların sahabi kavline yaklaşımı hususunda çelişkili ifadelere yer verdiğini ifade etmek daha doğru olacaktır. Zira "Te'sîsü'n-Nazar" isimli eserde şu ifadeler yer almaktadır; *" Ashabımızın (Ebû Hanîfe ve İmâmeyn'in) benimsediği asıllardan (prensiplerden) biride muhalifi bilimeyen sahâbî kavlini kıyasa takdim etmektir. Sahabenin ise bu sözü gelişi güzel söylediği düşünülemez. Doğru olan onların bu kavilleri Hz. Peygamberden duymuş olduğunu kabul etmektir. Kureyşli İmam Ebû Abdullah Şâfî'ye göre ise kıyas sahâbî kavlinden üstündür. Çünkü o sahabeyi taklid etmenin vacip olduğunu ve onların rey'leriyle amel etmenin gerekli olmadığını düşünmektedir."* Debûsî, *Te'sîsü'n-nazar* s. 114.

[480] Ebû Hanîfe ve İmâmeyn'in bazen kıyas'ı sahâbî kavline takdim ettikleri izlenimi veren üç mesele hakkında gerekli malumat "Değerlendirmeler" başlığı altında verilecektir.

ii. Ebû Hanîfe, İbn Ömer (ö. 73/692)'den gelen bir kavle binâen selemde ra'sü mâlin (peşin bedel) ilanının şart olduğunu söylemiş, Ebû Yûsuf ve Şeybânî ise re'yleriyle amel ederek ona muhâlefet etmiştir.

iii. Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve Şeybânî (ö. 189/805) ecîr-i müşterekin yanında zâyi eşyayı tazmin etmesi gerektiğini söylemiş ve bunu Hz. Ali'den rivâyet etmişlerdir. Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ise re'y ile onlara muhâlefet etmiştir.

Bunların yanında Debûsî (ö. 430/1039)'nin bu iddiâsı Habbâzî (691/1292), İtkânî (ö. 758/1357), İbn Melek (ö. 821/1418), Molla Fenârî (ö. 834/1431), Kemâlüddîn İbn Hümâm (ö. 861/1457), İbn Emîru Hâc (ö. 879/1474), Emir Padişah (ö. 987/1579), Güzelhisârî (1253/1837) gibi pek çok Hanefî fakîh[481] tarafından da savunulmuştur.[482]

Sonuç itibariyle ilk kez Ebû'l-Hasen el-Kerhî (ö. 340/952) tarafından ortaya atılan Ebû Hanîfe'nin sahâbî kavlini kıyastan mukaddem kabul etmediği iddiâsı Debûsî ve Alâeddîn es-Semerkandî (ö. 539/1144) tarafından savunulmuş ardından Debûsî tarafından dile getirilen, imamların akılla idrak edilebilen konularda sahâbî kavli hususundaki tatbikatlarının birleşmediği yönündeki iddiâ da pekçok Hanefî âlim tarafından destek bulmuştur.

2.2.3.5.3 Çelişikili İfadelere Yer Verenler

Yukarıda ifade edildiği gibi bazı Hanefî âlimler Ebû Hanîfe ve İmâmeyn'in sahâbî kavlini kıyasa takdim ettiğini savunurken, bazıları da bunun aksini iddiâ etmişlerdir. Bunun yanında Pezdevî (ö. 482/1089) ve Serahsî (ö. 483/1090 [?]) gibi bazı fakîhler ise eserlerinde kimi yerde onların takip ettikleri metotlardan birinin sahâbî

[481] Bunların dışında Serahsî ve Pezdevî'de sahâbî kavli bahsini ele alırken söz konusu üç meseleye yer vererek imamların sahâbî kavli hakkındaki tatbikatlarının birleşmediğini idda etmiştir. Ancak bununla birlikte onlar, eserlerinin muhtelif yerlerinde imamların sahâbî kavlini kıyasa takdim ettiklerini tasrîh etmiştir. Bu sebeple Serahsî ve Pezdevî bu başlık altında zikredilmeyip, çelişkili ifadelere yer verenler başlığı altında ele alınacaktır.

[482] Ebû Muhammed Celâleddîn Ömer b. Muhammed el-Hucendî el-Habbâzî, *el-Muġnî fî usûli'l-fıkh*, 1. baskı, thk: Muhammed Muzhir Bekâ, Mekke, Merkezü'l-bahsi'l-âlî ve İhtyâi türâsi'l-İslami, 1903, s. 268; Kıvâmüddîn Emîr Kâtib b. Emîr Ömer b. Emîr Gâzî el-Fârâbî el-İtkânî, *eş-Şâmil fî şerḥi Uṣûli'l-Pezdevî*, Millet Kütüphanesi, V. Carullah nr; 488 m, s. 27a, 27b; İbn Melek, *Şerhu Menâri'l-envâr fî usûli'l fıkh*, nşr; Muhammed Ali Beyzun, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1890, s. 253; Muhammed b. Hamza b. Muhammed Şemseddin Fenârî, (Molla Fenâri), *Fusûlü'l-bedâî fî usûlü'ş-şerâî*, 1. baskı, thk: Muhammed Muhammed Hasan İsmail, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2006, II, 38-39; İbn Hümân, *et-Tahrîr*, s. 361; İbn Emîri'l Hâc, *et-Takrîr ve't-Tahbîr*, II, 310; Emir Padişah, *Teysîrû't-Tahrîr*, III, 133; Mustafa Hulusi Güzelhisârî, *Menâfiʿu'd-dekâʾik*. s. 218.

kavlini kıyasa takdim etmek olduğunu savunurken kimi yerde ise onların sahâbî kavlini kıyasa takdim hususundaki tatbikatlarının birleşmediğini iddiâ etmişlerdir.

Örneğin Pezdevî (ö. 482/1089), şu sözlerle sahâbî kavliyle amel eden Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve İmâmeyn'i methetmiş, sahâbî kavli ile amel etmeyen İmâm-ı Şâfiî'i ise eleştirmiştir:

> *"Ashâbımız (Ebû Hanîfe Ebû Yûsuf ve Şeybânî hadis konusunda da öncülerdir. Nitekim onlar çok güçlü bir delil kabul ettikleri için sünnet ile kitabı neshetmenin câiz olduğuna hükmettiler, sünnete ittibâ maksadıyla mürsel hadislerle amel ettiler ve mürsel hadisle amel etmenin kıyasla amel etmekten daha üstün olduğunu kabul ettiler, -mürsel hadisi reddeden kişi aslı iptal edip fer' ile amel etmiş olur.-Meçhul kişinin rivâyetini kıyasa takdim ettiler,* ***sahâbî kavlini de kıyasa takdim ettiler.*** *Nitekim Muhammed Şeybânî,'Edebü'l-kâdî' kitabında şu ifadelere yer vermiştir.'Hadis ancak re'y ile, re'y de yalnızca hadis ile doğru olur. Hadis, ilm-i hadis ve re'y hususunda yeterli bilgiye sahip olmayan kişi kazâ ve fetvâya ehil değildir.'*[483] *Şâfiî ise sünnetin tüm vecihlerini zâyi etmiş, sonra gidip amel edilmesi gerekli olmayan kıyas-ı şebehe meyletmiştir. Şâfiî'nin bu durumu, ihtiyatı delilsizliğe karşı bir çare olarak görüp istishâbü'l-hal ile amel eden ve kıyası terk eden kişinin durumuna benzemektedir. Sonuç itibariyle asıllarıyla fer'leriyle şeriatla amel hususunda bir sonuca varan yol, ashâbımızın izinden gittiği yoldur. Şeriat, kıyamete kadar onların fetvâlarıyla en iyi şekilde kâim olacaktır. Fakat bu (ashâbımızın takip ettiği yöntem) her yüzücünün aşamaycağı kadar derin bir denizdir. Her talep edenin kuşatamayacağı kadar çok kritere sahiptir."*[484]

Kezâ Şemsü'l-eimme (ö. 483/1090 [?]) de Pezdevî gibi sahâbî kavlini kıyasa takdim eden Ebû Hanîfe ve İmâmeyn'i övmüş, aksini savunan İmâm-ı Şâfiî (ö. 204/820) ise şu şekilde eleştirmiştir:

> "*Gerçek anlamda sünnet ve re'ye sımsıkı sarılan bizim ashâbımızdır. Zira onlar kendisini hadis ehli olarak nitelendiren kişiden daha çok sünneti ta'zim etmişlerdir. Nitekim onlar yüksek konumu sebebiyle sünnet (hadis) ile kitabın neshetmenin câiz olduğuna hükmettiler, mürsel hadislerle amel ettmenin câiz olduğunu söyledirler. Meçhul kişinin rivâyetini kıyasa takdim ettiler.* ***Sahâbî kavlini de kıyasa takdim ettiler, -Çünkü daha önce de söylediğimiz gibi sahâbenin bu sözleri Hz. Peygamber'den nakletmiş olmaları muhtemeldir.-***

[483] Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 5.
[484] Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 236.

Daha sonra sahîh olan kıyasla amel ettiler. Şâfiî ise mürsel rivâyetlerle amel etmenin câiz olmadığını söyleyerek sünnetin büyük çoğunluğunu terk etti. Meçhul râvî'nin rivâyetlerini kabul etmeyerek sünnet'in bir kısmını pasif hale getirdi. Bir sahâbînin taklîd edilmesini uygun bulmayarak hadis olma ihtimali bulunan bir habere karşı tavır takınılmasına imkan tanıdı. Daha sonra hiçbir şekilde kendisiyle amel etmenin gerekli olmadığı kıyas-ı şebeh ile amel edilebileceğini söyledi. Şâfiî'nin içinde bulunduğu durum, temelde kıyasla ameli câiz kabul etmeyip ihtiyat olduğunu söylerek istishâb ile amel eden ve asıl delil olan şeyi bırakıp hüccet değeri taşımayan bir şeyle amel eden kişinin durumuna benzemektedir. Netice itibariyle bizim ashâbımız, asılları ve fer'leri ile şer'î ahkâmla amel hususunda öncüdür. Nitekim onların fetvâlarıyla birlikte insanlar rahat bir nefes almıştır. Ancak bu (ashâbımızın yolu) öylesine derin bir denizdir ki buna ne her yüzücü ulaşabilir ne de her tâlip onun kriterlerini sağlayabilir.[485]

Aynı şekilde Şemsü'l-eimme (ö. 483/1090 [?]), Ebû Hanîfe (ö. 150/767)'den, *"Sahâbeden gelenlere tâbî oluruz. Tâbiînden gelenlerle ise yarışırız."*[486] sözlerini de aktarmıştır. Bunun yanında Serahsî, *Mebsût* isimli eserinde İmâm-ı Muhammed'in delil hiyerarşisi hakkında şu ifadelerine yer vererek Hanefî imamların sahâbî kavlini kıyasa takdim ettiklerini savunmuştur:

"İmâm-ı Muhammed'in söylediklerinden şu sonuç çıkmaktadır: O, kendisine tanınmış sahâbîlerden birinden sahîh bir rivâyet ulaştığı vakit, ona göre hükmediyor ve onu kıyasa takdim ediyor. Çünkü Hz. Peygamber bir hadisinde'Ashâbım yıldızlar gibidir. Onlardan hangisine uyarsanız doğruya ulaşırsınız.'[487] *demiştir. Aynı zamanda sahâbîden ulaşan haberin Hz. Peygamber'e ait olma ihtimali vardır. Zira onlar, Allah Resûlü'nden duydukları şeyler ile bazen fetvâ veriyorlar bazen de onu rivâyet ediyorlardı. Bunun yanı sıra onların görüşleri isâbet hususunda daha büyük bir paya sahiptir."*[488]

Bunlarla birlikte Pezdevî (ö. 482/1089), usûl eserinin sahâbî kavli bahsi içerisinde, *"İmamlarımızın konuyla ilgili tatbikatları birbirinden farklıdır. (Bazen sahâbî kavliyle amel edip bazen ise kıyasla amel ediyorlar.)"*[489] Serahsî ise *"İmamlarımızın bazı meselelerde sahâbî kavliyle amel ederken bazı meselelerde ise*

[485] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 113.
[486] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 313.
[487] İbn Abdülberr. *Câmi'u beyâni'l-ilm*, II, 956; İbn Hacer, *et-Telhîsü'l-habîr fî tahrîci ehâdîsi Râfii'l-kebîr*, IV, 462; Celaleddin Suyutî, *Menâhilü's-safâ* s. 193; İbn Mulakkîn, *Tezkiratü'l-muhtâc*, XXXXXXIX, 58.
[488] Serahsî, *el-Mebsût*, XVI, 83.
[489] Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 254.

kıyasla amel etmesinden anlıyoruz ki, onların konuyla ilgili tatbikatları birbirinden farklıdır."[490] ifadelerine yer vererek Debûsî (ö. 430/1039)'nin Ebû Hânîfe ve İmâmeyn'in akılla idrak edilebilen konularda sahâbî kavli hususundaki tatbikatlarının birleşmediği yönündeki iddiâsını desteklemişlerdir.

Pezdevî (ö. 482/1089) ve Serahsî (ö. 483/1090 [?])'nin konuyla ilgili bu şekilde birbirine zıt ve çelişkili ifadelere yer vermesi, onların Ebû Hanife ve İmâmeyn'in sahâbî kavline olan yaklaşımı hususunda Debûsî (ö. 430/1039)'nin söylediklerinin etkisi altında kaldıklarını ve belirli bir kanaate varamayıp yalnızca nâkil görevi gördüklerini göstermektedir.

Ancak burada şunu da belirtmek gerekir ki, müellifi hususunda ihtilâf bulunan *Te'sîsü'n-nazar* adlı eser,[491] şâyet Debûsî'ye ait olduğu ispat edilirse, Debûsî (ö. 430/1039)'nin imamların sahâbî kavli hakkındaki düşüncesinin sabit olmadığını savunduğunu söylemek yerine, onun da Pezdevî ve Serahsî gibi konuyla ilgili çelişkili ifadelere yer verdiğini ifade etmek daha doğru olacaktır. Zira *Te'sîsü'n-nazar* isimli eserde şu ifadeler yer almaktadır:

> *"Ashâbımızın (Ebû Hanîfe ve İmâmeyn'in) benimsediği asıllardan (prensiplerden) biri de muhâlifi bilinmeyen sahâbî kavlini kıyasa takdim etmektir. Çünkü sahâbenin bu sözü gelişigüzel söylediği düşünülemez. Doğru olan onların bu kavilleri Hz. Peygamber'den duymuş olduğunu kabul etmektir. Kureyşli İmam Ebû Abdullah Şâfiî'ye göre ise kıyas, sahâbî kavlinden üstündür. Çünkü o, sahâbeyi taklîd etmenin vacip olduğunu ve onların re'yleriyle amel etmenin gerekli olmadığını düşünmektedir."*[492]

2.2.3.6 Hanefî Fakihlerin Yaklaşımı

Hanefî âlimler akılla idrak edilebilen konularda sahâbî kavlinin hücciyyeti hususunda iki gruba ayrılmışlar, Ebû Saîd el-Berdâî (ö. 317/930)'nin başını çektiği ilk grup gerek akılla/kıyasla idrak edilemeyen gerekse de edilebilen hususlarda sahâbe kavilleriyle amel etmenin vacip olup sahâbî kavli mevcutken kıyasa yönelmenin câiz

[490] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 106.
[491] "Te'sîsü Nazar" adlı eserin müellifi hususunda k ihtilaflar için bkz; Özen, Şükrü, "Teʾsîsü'n-nezâʾir", *DİA*, XXXX, 545-547.
[492] Debûsî, *Teʾsîsü'n-nazar* s. 114.

olmadığını savunurken, önderi Ebû'l-Hasen el-Kerhî (ö. 340/952)'nin olduğu ikinci grup ise, yalnızca akılla/kıyasla idrak edilemeyen hususlarda sahâbî kavli ile amel etmenin câiz olduğunu ve sahâbi kavlinin kıyas karşısında herhangi bir üstünlüğünün bulunmadığını söylemiştir.

2.2.3.6.1 Kıyastan Öncelikli Olduğunu Söyleyenler

Hanefî fakîhler arasında başta Ebû Saîd el-Berdâî (ö. 317/930) olmak üzere; Ebû Mansûr el-Mâturîdî (ö. 333/944),[493] Cessâs (ö. 370/981),[494] Saymerî (ö. 436/1045),[495] Kudûrî (428/1037) ,[496] Pezdevî (ö. 482/1089),[497] Serahsî (ö. 483/1090 [?]),[498] Alâeddîn es-Semerkandî (ö. 539/1144),[499] Ebû'l-Kâsım el-Lâmişî (ö. 522/1127),[500] İbn Mâze (ö. 536/1141),[501] Ali b. Zekeriyyâ el-Menbecî (ö. 686/1287),[502] Habbâzî (691/1292),[503] İbn Sâatî (ö. 694/1295),[504] Ebü'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310),[505] Ekmelüddîn Bâbertî (ö. 786/1384),[506] İtkanî (ö. 758/1357), [507] İbn Melek (ö. 821/1418),[508] Bedrüddîn Aynî (ö. 855/1451),[509] Abdülaziz el-Buhârî (ö. 730/1330),[510] Molla Fenârî (ö. 834/1431),[511] İbn Hümâm (ö. 861/1457),[512] Kâsım b.

[493] Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 481.
[494] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 361-364.
[495] Abdelouahad Jahdanî, *Kitâb Masâil*, s. 220.
[496] Kudûrî, *et-Tecrîd*, III, 1506, X, 5226; XI, 5893.
[497] Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 236.
[498] Serahsî, *el-Mebsût*, VIII, 40, XIII, 30, XVI, 83, XVIII, 54
[499] Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 482, 485.
[500] Lâmişî, *Kitâb fî usûlü'l-fıkh*, s. 154-157.
[501] Sadrü'ş-şehîd İbn Mâze, *el-Muhîtü'l-burhânî* VIII, 9.
[502]Ali b. Zekeriyya el-Menbecî, *el-Lubab fi'l-cem'i beyne's-sünne ve'l-kitab*, 2. baskı, thk: Muhammed Fazl Abdülaziz el-Murad, Dâru'l Kalem, 1994, II, 491.
[503] Habbâzî, *el-Muġnî fî usûli'l-fıkh*, s. 273.
[504]Ebü'l-Abbâs Muzafferüddîn Ahmed b. Alî b. Tağlib el-Ba'lebekkî el-Bağdâdî, *Bedîʿu'n-nizâm(Nihâyetü'l Vusûl İlâ İlmi'l Usûl*, thk: Sa'd b. Garîr b. Mehdî, Mısır, Câmiatü ümmül Kura, (Doktora Tezi), 1985, II, 664.
[505] Ebü'l-Adl Zeynüddîn (Şerefüddîn) Kâsım b. Kutluboğa b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısrî, *Hulasatü'l-efkâr şerhu Muhtasaru'l-Menâr*, thk: Hafız Senâu'llah Zâhidî, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 2003, s. 159.
[506] Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-Bâbertî er-Rûmî el-Mısrî, *el-ʿİnâye fî şerhi'l-Hidâye*, Dâru'l-fikr, t.y, VIII, 347, 389.
[507] İtkânî, *eş-Şâmil*, s. 25b-37a.
[508] İbn Melek, *Şerhu Menâri'l-envâr*, s. 252, 253.
[509] Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye*, 1. baskı, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2000, V, 91.
[510] Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, III, 334.
[511] Fenâri, *Fusûlü'l-bedâî*, II, 36-39.
[512] İbn Hümam, *Fethu'l-kadîr*, II, 68, 240, 441, VIII, 388, X, 36; Emîr Padişah, *Teysîrû't-Tahrîr*, III, 137.

Kutluboğa (ö. 879/1474),[513] Emir Padişah (ö. 987/1579) ,[514] Zeynüddîn İbn Nüceym (ö. 970/1563),[515] Ebû Saîd el-Hâdimî (ö. 1176/1762),[516] Güzelhisârî (1253/1837)[517] gibi pek çok kişi sahâbî kavlinin kıyastan mukadddem olduğunu savunmuştur. Bunların dışında Ebû Hanîfe (ö. 150/767)'nin öğrencilerinden Hasan b. Ziyâd'ın talebesi olan Ebû Ömer el-Hassâf (261/875),[518] kezâ Hanefî müctehid Ebû Ca'fer et-Tahavî (ö. 321/933)[519] ve Hanefî fakîhi Ebû'l-Hasen es-Süğdî (461/1068)[520] de kendi delil hiyerarşilerinde, hakkında Kur'ân, sünnet ve icmâ bulunmayan meselelerde öncelikle sahâbî kavline daha sonra kıyasa başvurulması gerektiğini ifade etmek suretiyle dolaylı olarak sahâbe kavillerinin kıyastan mukaddem olduğunu söylemişlerdir. Nitekim Hassâf, *Edebü'l-kâdî* adlı eserinde delil anlayışını beyan sadedinde şu ifadelere yer vermiştir:

> *"Kâdî, Allah'ın kitabında nesh edilmemiş ahkâm ile hüküm verir. Çünkü kitap, en üstün delil ve muttakîlerin rehberidir. Allah'ın kitabında yoksa Allah Resûlü'nden rivâyet edilenlerle hüküm verir. Zira biz ona ittibâ ile emrolunduk. Nitekim Allah Teâlâ:'Allah Resûlü'nün size emrettiğini yapın. Size yasakladığı şeyden ise uzak durun.'*[521] *demiştir. Resûlüllâh'tan bir rivâyet yoksa onun ashâbının üzerinde ittifak ettiği şey ile hüküm verir. Nitekim Hz. Peygamber,'Size benim ve benden sonra gelen halîfelerimin yaptıklarını yapmak düşer. Onları azı dişlerinizle tutun.'*[522] *demiştir. Ancak Peygamberin bu emri onların arasında bir icmâ söz konusu olduğu vakittir. Konuyla ilgili sahâbe arasında ihtilâf varsa, kâdî temyiz ehli biriyse bazısının kavlini bazısına tercih ederek onların kavilleri arasında bir eleme yapar. Ve kendisine göre doğruya en yakın olanla hüküm verir. Çünkü Hz. Peygamber,'Ashâbım yıldızlar gibidir. Onlardan hangisine tabi olursanız, doğruya ulaşırsınız.'*[523] *demiştir. Sahâbeden bir söz bulunmaz sadece*

---

[513] Kâsım b. Kutluboğa, *Hulâsatü'l-efkâr,* s. 159.
[514] İbn Emîri'l Hâc, *et-Takrîr ve't-Tahbîr*, IV, 3.
[515] Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî, *el-Bahrü'r-râ'ik şerhu Kenzü'd-dekâik*, 2. baskı, Dâru'l-kütübi'l-İslâmî, t.y, VI, 175.
[516] Güzelhisârî, *Menâfi'u'd-dekâ'ik,* s. 212.
[517] Güzelhisârî, *Menâfi'u'd-dekâ'ik*, s. 212.
[518] İbn Mâze el-Buhârî, *Şerhi Edebi'l-kâdi lil Hassâf,* I, 79-82.
[519] Cessâs, *Şerhu Muhtasaru Tahâvî,* VIII, 8, 9, 22, 23.
[520] Ebü'l-Hasen (Hüseyn) Rüknülislâm Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed es-Suğdî, *en-Nütef fi'l-fetâvâ,* 2. baskı, thk: Salâhaddin en-Nâhî, Lübnan, 1984, II, 770.
[521] Haşr, 59/7.
[522] Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Saîd el-Mervezî el-Kureşî, *es-Sünne*, 1. baskı, thk: Salim Ahmed es-Selefî, Beyrut, Müessetü'l-kütübi's-sekafiyye, 1988, 27, 72; İbn Abdülberr. *Câmi'u beyâni'l-ilm,* II, 923, (nr: 1757)
[523] İbn Abdülberr, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, II, 956; İbn Hacer, *et-Telhîsü'l-habîr fî tahrîci ehâdîsi Râfii'l-kebîr*, IV, 462; Celaleddin Suyutî, *Menâhilü's-safâ* s. 193; İbn Mulakkîn, *Tezkiratü'l-muhtâc*, XXXXXXIX, 58.

tâbiîn icmâsı mevcut ise onunla hüküm verir. Zira her asrın icmâ'ı hüccettir. Tâbiîn ittifak ettiği bir mesele de Müslümanların yoludur. Dolayısıyla kâdînin onlara muhâlefet etmesi câiz değildir. Tâbiîn de ihtilâf etmişse onların arasında eleme yapar ve birini tercih ederek onunla hüküm verir. Tâbiînden de bir şey yoksa ictihâd ehlinden ise meseleyi birbirine benzer bahislere kıyas edip doğruyu araştırır, vardığı sonuca göre hüküm verir. İctihat ehlinden değilse bu hususta fetvâ talep eder, müftînin fetvâsını alır. Ancak hakkında bilgi sahibi olmadığı şeyle hüküm vermez. Ve soru sormaktan hayâ etmez."[524]

Kezâ Ebû Ca'fer et-Tahavî (ö. 321/933) kendi delil anlayışını şu ifadelerle ortaya koymuştur: *"Kâdî, öncelikle Allah'ın kitabına göre hüküm verir. Hakkında Allah'ın kitabında bir şey bulunmayan bir meselede ise Resûlüllâh'tan gelenlere göre, onda da yoksa Resûlüllâh'ın ashabından gelenlere göre hüküm verir."*[525] *"Kâdî, bir meselede Kur'ân'dan, Resûlüllâh'tan gelen rivâyetlerden ya da sahâbeden birinden bir şey bulamazsa ictihâd eder. Onlardan gelenlere kıyas yapar. Ve zann-ı gâlibine göre hüküm verir."*[526]

Ebû'l-Hasen es-Suğdî (461/1068) ise deliller hiyerarşisini şu şekilde beyan eder: *"Kâdî öncelikle Allah'ın kitabıyla, sonra Resûlüllâh'tan rivâyet edilenlerle, daha sonra Resûlüllâh'ın ashâbından gelenlerle hükmeder. Şâyet bunlarda bulamazsa kendi re'yi ile ictihâd eder. Çözemeyeceği bir şey olursa ilim ehli ile istişare yapar."*[527]

Bunların yanı sıra sahâbî kavlinin kıyastan mukaddem olduğunu savunan Hanefî âlimlere göre sahâbî kavlinin hüccet olabilmesi için belirli şartlar gerekmektedir. Bu şartlar şunlardır:

i. Sahâbî kavlinin Kur'ân ve sünnetin umumuna muhâlif olmaması gerekir. Âyet ve hadisin zâhirine muhâlif sahâbî kavli ile amel edilmez.[528]

ii. Söz sâhibi sahâbînin fakîh[529] olması gerekir. Bedevîler gibi ilmî birikimden yoksun olan ve icmâ ile kendilerine tâbî olunması câiz olmayan sahâbilerin sözleri hüccet değildir.[530]

---

[524] İbn Mâze el-Buhârî, *Şerhi Edebi'l-kâdi lil Hassâf*, I, 79-82.
[525] Cessâs, *Şerhu Muhtasaru Tahâvî*, VIII, 8-19.
[526] Cessâs, *Şerhu Muhtasaru Tahâvî*, VIII, 22-23
[527] Suğdî, *en-Nütef fi'l-fetâvâ*, II, 770.
[528] Kudûrî, *et-Tecrîd*, II, 532, III, 1112, VI, 3090, 1525, VIII, 4065, X, 5254.

iii. Sahâbî sözüne muhâlif başka bir sahâbî kavli bulunmaması gerekir.[531] Zira Muhâlefet eden bir sahâbî bulunması halinde ihtilâfta icmâ tahakkuk eder ve bizzat o sahâbî kavlini almak vacip olmaz. Ancak bununla birlikte sahabe'nin sözlerinin dışına çıkıp onlardan birinin söylemediği bir şeyi söylemekte câiz değildir.[532]

Görüldüğü üzere Hanefî âlimler sahâbî kavlini gelişigüzel kabul etmemişler, kabulü için onu, haber vahid gibi belirli şartlara tâbî tutmuşlardır. Bu bağlamda sahâbî kavlinin kıyastan mukaddem olduğunu savunan âlimlere göre kendisiyle amel edilmesi vacip olan sahâbî kavli, hakkında âyet ve hadis bulunmayan bir konuda varid olup Kur'ân ve sünnet'in umumuna muhâlif olmayan ve başka bir sahâbînin de muhâlefet etmediği fakih sahâbînin sözüdür.

Bu başlık altında araştırmanın sınırları gereği yukarıda adı geçen Hanefî âlimlerden yalnızca konuyla ilgili önemli katkı sağlayan ve kendisinden sonra gelenlere etki eden Berdâî (ö. 317/930), Kerhî (ö. 340/952), Cessâs (ö. 370/981), Debûsî (ö. 430/1039) Pezdevî (ö. 482/1089), Serahsî (ö. 483/1090 [?]) ve Semerkandî (ö. 539/1144)'nin sahâbî kavlinin kıyas karşısındaki konumuna olan yaklaşımlarına yer verilecektir.

2.2.3.6.1.1 Ebû Said el-Berdâî

Hanefî usûl bilginleri arasında sahâbî kavlinin kıyastan mukaddem olduğunu söyleyen ilk Hanefî usûl âlimi Ebû Saîd el-Berdâî'dir. Berdâî'nin günümüze ulaşan bir usûl eseri bulunmadığı için onun sahâbî kavline olan yaklaşımını ilk olarak kendisinden yaklaşık elli sene sonra vefat etmiş olan Cessâs vasıtasıyla öğrenmekteyiz. Cessâs'ın

[529] Ayrıca Hanefî usulcüler tarafından haber-i vâhid'in kabulü için râvide aranan "fekâhet" şartıda bunu desteklemektedir. Maamafih Hanefî usulcüler nezdinde kıyas'a muhalif olan sahâbî kavlinin tevkif ile ilişkilendirmek suretiyle hüccet kabul edilmesi yalnızca söz sahibi sahâbînin fâkih olması halindedir. Zira bu şekilde bir sınırlamanın olmaması halinde bir taraftan kıyas'a aykırı sözü, sahabînin Hz. Peygamberden semâ' etmiş varsayımından hareketle hüccet kabul edip, diğer taraftan kıyasa aykırı bir haberi, sahâbî'nin Hz. Peygamber'e isnat etmesi durumunda reddetmek lazım gelir ki bu, çelişkiyi doğurur. Bu konuda bk. Hacı Yunus Apaydın, *Sahâbî Sözü-Kıyas İlişkisi ve Mezhep İmamlarının Uygulamalarından Örnekler*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sy. 5, 1994, s. 396.
[530] Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 492; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 257; Serahsî, *el-Mebsût*, VIII, 140; XII, 129; XIII, 30; XVIII, 54; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, III, 333.
[531] Ebû Bekr er-Râzî, *el-Fusûl*, III, 361; Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, 236; Lâmişî, *Kitâb fî usûlü'l-fıkh*, s. 153; Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 482.
[532] Hâkim eş-Şehîd, *el-Kâfî*, s. 313a; Cessâs, *el-Fusûl*, III, 329; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 258; Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 239; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 112; Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 492.

Ebû Ömer et-Taberî'den naklettiğine göre Berdâî, sahâbî kavli hakkında şunları söylemiştir. *"Sahâbeden muhâlifi bulunmayan sahâbî kavli hüccettir. Karşısında kıyas terk edilir."*

Cessâs (ö. 370/981) dışında Debûsî (ö. 430/1039), Pezdevî (ö. 482/1089) ve Semerkandî (ö. 539/1144) ise Berdâî (ö. 317/930)'den "*Sahâbîyi taklîd etmek vaciptir. Sahâbî kavli karşısında kıyas terk edilir. Biz meşâyihimizi bu tavır üzerine gördük."* ifadelerini nakletmiştir.[533]

Kezâ Serahsî (ö. 483/1090 [?])'nin Ebû Ömer et-Taberî'den rivâyet ettiğine göre Berdâî, sahâbî kavli hakkında şunları söylemiştir: *"Bir sahâbînin sözü kıyastan mukaddemdir. Ve onunla kıyas terk olunur. Biz meşâyihimizi bu tavır üzerine gördük."*[534]

Görüldüğü üzere Debûsî, Pezdevî, Serahsî ve Semerkandî'nin Berdâî'den yaptığı nakle göre Berdâî gibi hocaları da sahâbi kavlinin kıyastan mukaddem olduğu kanaatindedir. Kaynaklarda Berdâî'nin hocaları arasında Ebû Ali ed-Dekkâk er-Râzî (ö. ?), Ebû Sehl Mûsâ b. Nasr er-Râzî (ö. 263/877) gibi önemli Hanefî fakîhler zikredilmektedir.[535]

Delilleri

i. Sahâbenin kıyası, bizim kıyasımızdan daha kuvvetli ve daha üstündür. Çünkü Hz. Peygamber'i müşâhede etmeleri sebebiyle onlar, nâzil olan âyetlere muttalîdir. Dolayısıyla onların sözleri, kıyasa takdim hususunda Hz. Peygamber'den rivâyet edilen haber-i vâhid mesabesindedir.[536]

ii. Sahâbenin ictihâdı, bizim ictihâdımızdan daha kuvetli olması sebebiyle re'yimizden de daha önceliklidir. Çünkü muhtemeldir ki sahâbî, o ictihâdı doğrudan bir nass olarak veya bir nassı tekid etmek için söylemiştir. Bununla birlikte onu şahsî ictihâdı olarak da söylemiş olabilir. Sonuç itibariyle bu meziyetlere sahip olduğu için

[533] Debûsî, *Takvîmü'l-edille* s. 256; Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 234; Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, I, 481.
[534] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 105.
[535] Hatîb el-Bağdâdî, *Tarîhu Bağdad*, IV, 321; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefîyye*, Pakistan, Karaçi, Mir Muhammed Kütüphane t.y, s. I, 66.
[536] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 362; Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 236; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 108.

sahâbeyi taklîd etmemiz ve onun görüşü karşısında kendi görüşümüzü terk etmemiz vaciptir.[537]

iii. *"Benden sonra gelenlere tâbî olun."*[538]

iv. *"Ashâbım yıldızlar gibidir. Onlardan hangisine uyarsanız doğruya ulaşırsınız."*[539]

Nasıl ki bu ümmetin icmâ'ı kendisinde hata ihtimali bulunmasına rağmen ümmete bir lütûf olarak hüccet sayılmıştır. Aynı şekilde sahâbî kavli de her ne kadar kendisinde hata ihtimali bulunsa da sahâbînin Hz. Peygamber'le olan birlikteliğine hürmeten hüccet olmalıdır.[540]

2.2.3.4.1.2 Ebû Bekr el-Cessâs

Sahâbî kavlinin kıyastan mukaddem olduğunu savunan bir diğer usûl bilgini Ebû Bekr el-Cessâs'tır. Daha önce de ifade edildiği gibi, günümüze ulaşan ilk Hanefî usûl eserinin sahibidir. Maamâfih mezhep içerisinde sahâbî kavli konusunu müstakil bir başlık altında ilk ele alan Hanefî usûl bilgini de odur. Ebû Bekr, sahâbî kavli bahsini sünnet kapsamı içerisinde ele alarak onun sünnete mülhak bir haber türü olduğuna işaret etmiştir.[541] Öte yandan selefi Berdâî (ö. 317/930) gibi gerek akılla idrak edilemeyen gerek edilebilen hususlarda sahâbî kavlinin kıyastan mukaddem olduğunu savunmakta, sahâbî kavlini yalnızca akılla idrak edilemeyen konularda hüccet kabul edip akılla idrak edilebilen hususlarda ise kıyasa karşı üstünlüğünün bulunmadığı iddiâ eden hocası Kerhî'nin görüşünü ise reddetmektedir.[542]

---

[537] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 362; Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 236; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 108.
[538] Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, XXXVIII, 280, (hadis no: 23245); Tirmizî, *Sünenü Tirmîzî*, Menâkıb 16.
[539] İbn Abdülberr, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, II, 956; İbn Hacer, *et-Telhîsü'l-habîr fî tahrîci ehâdîsi Râfii'l-kebîr*, IV, 462; Celaleddin Suyutî, *Menâhilü's-safâ* s. 193; İbn Mulakkîn, *Tezkiratü'l-muhtâc*, XXXXXXIX, 58.
[540] Debûsî, *Takvîmü'l-edille* s. 256.
[541] Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, XXXVIII, 280, (nr.23245); Tirmizî, *Sünenü Tirmîzî*, Menâkıb 16.
[542] Cessas'ın hocasıyla aynı kanaati paylaşmayıp onu eleştirdiği ayan beyan ortada iken Ancak Marle BERNAND, Cessas'ın hocası Kerhî (ö. 340/952) ile aynı görüşte olduğunu söylemiştir. Bernand'ın bu ifadeleri gözden kaçırma sebebiyle yahut sehven söylenmiş olsa gerektir. Bkz. BERNAND Marle *Cessâs'ın Bir Yazması ışığında Hanefî Fıkıh Usûlü Yaklaşımının Anâlizi*, çev. Adem Yıgın, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi sy. 5, 2005, s. 125.

Delilleri

i. *"Benden sonra iki kişiye (Ebûbekir ve Ömer'e) tabi olun."*[543]

Hadisin zâhiri, Hz. Ebûbekir ve Ömer bir görüş üzerine ittifak ettikleri vakit onlara tabi olmanın vücûbiyetini ortaya koymaktadır. Ancak nassın delaleti ise, başka sahâbîler Ebûbekir ve Ömer'e muhâlefet ettiği vakit, onlara tabi olmanın vacip olmadığını göstermektedir. Dolayısla nassın delaletiyle birlikte hadiste bir tahsîs meydana gelmiş ve şu sonuç ortaya çıkmıştır: Başkaları muhâlefet etmediği sürece Ömer ve Ebûbekir bir görüş üzerine birleştiği vakit onları taklît etmek vaciptir. Madem icmâ ettikleri zaman onları taklît etmek vaciptir, o halde sahâbedem muhâlefet eden biri olmadığı sürece tek bir sahâbîyi taklîd etmek vaciptir. Çünkü hiç kimse Ebûbekir ve Ömer arasında bir ayrım yapmamıştır.[544]

ii. *"Ashâbım yıldızlar gibidir. Onlardan hangisine uyarsanız doğruya ulaşırsınız."*[545]

Hadise göre sahâbeden herhangi birine uymak bir hidâyet vesilesidir. Madem onlara uymak hidayettir, o vakit onların sözlerini bırakıp başkasının sözünü almak câiz değildir.[546]

iii. Ebû Hanîfe (ö. 150/767) taklîd hususunda, *"Bir müctehidin başka bir âlimi taklîd etmesi câizdir. Onun re'yi karşısında kendi görüşünü terkedebilir. Dilerse de kendi görüşünü devam ettirebilir."* demiştir. Ayrıca İmâm-ı Muhammed'in öğrencisi ve *Kitâbü'l-asl*'ın râvîlerinden biri olan Dâvud b. Reşid (ö. 239/854), Muhammed eş-Şeybânî (ö. 189/805)'den Ebû Hanîfe'nin sözlerine benzer ifadeler nakletmiştir. Bununla birlikte Şeybânî'den gelen bir diğer rivâyete göre o, bir âlimin başka bir âlimi taklîdini câiz görmemiştir. Ayrıca Kerhî (ö. 340/952), taklîd konusunda Ebû Yûsuf (ö. 182/798)'un İmam Muhammed'le aynı fikirde olduğunu nakletmiş ve Ebû Hanîfe (ö.

---

[543] Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, XXXVIII, 280, (nr.23245); Tirmizî, *Sünenü Tirmîzî*, Menâkıb 16.
[544] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 363.
[545] İbn Abdülberr, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, II, 956; İbn Hacer, *et-Telhîsü'l-habîr fî tahrîci ehâdîsi Râfii'l-kebîr*, IV, 462; Celaleddin Suyutî, *Menâhilü's-safâ*, s. 193; İbn Mulakkîn, *Tezkiratü'l-muhtâc*, XXXXXXIX, 58.
[546] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 363.

150/767)'nin konuyla ilgili görüşü hakkında *"Bu görüş onun bir ictihâdıdır. Zira ona göre ictihâd yöntemlerini ve kıyas vecihlerini daha iyi bilen birinin taklîd edilmesi câizdir. Dolayısıyla Ebû Hanîfe'nin birini taklîd etmesi bir ictihâddır. Bu da ona göre, taklîd ettiği kimsenin ictihâdının kendi ictihâdından daha kuvvetli ve daha güvenilir olduğunu gösterir."* sözlerini sarfetmiştir.[547]

iv. Hz. Peygamber'i görme şerefine nâil olma, nassların maksadını, nüzûl-i sebebini kavrama gibi birçok meziyetlere hâiz olması sebebiyle sahâbenin ictihâdı ve kıyası, bizim ictihâd ve kıyasımızdan daha üstündür.[548]

2.2.3.6.1.3 Fahru'l-İslâm el-Pezdevî

Ebû'l-usr, Cessâs (ö. 370/981) gibi sahâbî kavlini sünnet bahsi içerisinde ele alarak onun sünnete mülhak bir haber türü olduğuna işaret etmiştir. Bunun yanında Pezdevî, sahâbî kavli konusunda Berdâî (ö. 317/930) ile aynı kanaati paylaşmış ve sahâbî kavlinin gerek kıyasla idrak edilemeyen gerek idrak edilebilen konularda hüccet olduğunu savunmuştur.[549]

Delilleri:

i. Sahâbe, Hz. Peygamber'i görmesi ve onunla birlikte olması sebebiyle nazil olan nasslara kendisinden sonra gelenlerden daha vâkıf ve ictihâd konusunda doğruya onlardan daha yakındır.[550]

ii. Sahâbe kavillerinin tevkîfî olma ihtimali bulunmaktadır. Nitekim onların, verecekleri fetvâya uygun bir hadise vâkıf olmaları halinde kimi zaman sened zikredip kimi zaman buna ihtiyaç duymamaları da bu durumu desteklemektedir. Ayrıca onların ictihâdları doğruya daha yakındır.[551]

Öte yandan Fahru'l-İslâm, sahâbî kavli ile ameli, sünnet ile amelin son aşaması olarak kabul eder. Çünkü ona göre sünnetin kısımlarının ve sünnete benzeyen haber

[547] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 362.
[548] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 362.
[549] Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 234-239.
[550] Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 236.
[551] Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 236.

türlerinin tamamının kıyasa takdim edilebilmesi için sahâbî kavliyle mutlak manada amel etmek gereklidir.[552]

2.2.3.6.1.4 Şemsü'l-eimme es-Serahsî

Şemsü'l-eimme, sahâbî kavli bahsini kitap, sünnet ve icmâdan sonra kıyastan ise önce ele alarak sahâbî kavlinin nass ve icmâdan muahhar, kıyastan ise mukaddem bir delil olduğuna işaret etmiştir.[553] Serahsî eserinde konuyla ilgili Kerhî (ö. 340/952) ve Berdâî (ö. 317/930)'nin görüşlerine ve gerekçelerine yer vermiş, bunlardan sahîh olan görüşün Berdâ'nin *"Tek bir sahâbî kavlinin kıyastan mukaddem olup karşısında kıyasın terk edileceği"* görüşü olduğunu tasrîh etmiştir.[554]

Öte yandan Serahsî, usûl eserinin dışında *el-Mebsut* isimli fürû eserinde de birçok yerde şu sözlerle sahâbî kavlinin kıyastan mukaddem olduğunu tasrîh etmiştir: *"Bizim nezdimizde fakîh sahâbilerden birinin kavli, kıyastan mukaddemdir."*[555]

> *"Bize göre fakîh sahâbilerden tek birinin sözü, kıyasa takdim edilir. Çünkü onun kıyasa muhâlif sözü, Rasûlüllah'tan rivâyet ettiği söz gibidir. Ayrıca onların bu sözleri gelişigüzel söyleyip kıyasın buna muvâfık olmadığı yönünde iddiâ da kabul edilemez. Netice itibariyle sahâbî'nin bu sözü Hz. Peygamber'den duymuş olduğu ortaya çıkmaktadır."*[556]

> *"Fakîh sahâbilerden birinin kıyasa muhâlif kavli hüccettir. Karşısında kıyas terk edilir. Zira onların sözlerini kendisine vahiy nazil olan Hz. Peygamber'den işitmeye dayalı olduğunu söylemekten başka çare yoktur."*[557]

Delilleri

i. *İnsanların en hayırlısı benimle aynı asırda yaşayanlardır."*[558]

ii. *"Sizden herhangi biriniz Uhud dağı kadar altını sadaka olarak verse, (sevap açısından bu sadaka) onların bir ölçeklik hatta yarım ölçeklik sadakasına ulaşamaz"*[559]

---

[552] Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 236.
[553] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 105-114.
[554] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 108.
[555] Serahsî, *el-Mebsût*, XVIII, 54, XII, 129.
[556] Serahsî, *el-Mebsût*, XIII, 30.
[557] Serahsî, *el-Mebsût*, VIII, 140.
[558] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 76 (hadis no: 3594); Tirmizî; *Sünen-i Tirmîzî*, Fiten, 45.

Bu hadisler göstermektedir ki sahâbe, içtihadda isâbet hususunda başkalarının hiç olmadığı kadar doğruya yakındır. Dolayısıyla onların re'ylerinde hata ihtimali kendilerinden sonra gelenlerin re'ylerindekin daha düşüktür.[560]

iii. Ebû Hanîfe (ö. 150/767)'ye göre nasıl ki bilgi sahibi olmayan biri (âmmî) nâsih, mensûh, muhkem ve müteşabihi ayırt edebilme gibi meziyetleri olan ve ictihâd etme salâhiyetine sahip müftînin görüşü karşısında kendi görüşünü terkediyorsa, aynı şekilde bir müctehidin de kendisinden daha bilgili birinin şahsi ictihâdıyla ona muhâlefet etmesi durumunda, onun kendisinden daha bilgili olan kişinin sözü karşısında kendi görüşünü terk etmesi gerekir. Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve İmam Muhammed (ö. 189/805)'e göre ise, ictihâd yöntemlerini bilme ve konum itibariyle eşitlik gibi hususlarda müsâvî olmaları sebebiyle, bir mütehidin kendi re'yini, kendisiyle aynı asırda yaşamakla birlikte ictihâd konusunda ondan daha üstün bir müctehidin re'yi karşısında terk etmesi gerekmez. Ancak Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in söyledikleri, (ictihâd yöntemlerini bilme ve konum itibariyle eşitlik) bizden bir müctehid ile sahâbeden bir müctehid arasında düşünülemez. Zira gerek konum itibariyle gerekse de bilgi hususunda aradaki fark, gizlenemeyecek durumdadır. Ayrıca nassları anlayıp kavrama konusunda da durum aynıdır. Nitekim onlar, vahyin kendisine inzâl edildiği kişinin (Hz. Pegamber'in) bütün hallerine şahit olmuşlar, ondan semâ etmişlerdir. Bize ise bunlar (vahyin kendisine inzâl edildiği kişinin halleri) yalnızca onların haberleri vesilesiyle ulaşmıştır. **Hiç şüphesiz duymak, görmek gibi değildir.**"[561]

Bunların yanında Serahsî de Pezdevî (ö. 482/1089) gibi sahâbî kavliyle amel etmeyi sünnete ittibânın son halkası olduğunu, re'y ile amelin ise bundan sonra geldiğini belirtir ve fıkhın bu şekilde kâmil olduğunu söyler. Nitekim naklettiğine göre Muhammed Şeybânî bunu şu sözlerle ifade etmiştir. *"Hadisle amel yalnızca re'y ile, re'y ile amel ise yalnızca hadisle birlikte doğru olur."*[562]

---

[559] Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebi Dâvûd*, IV, Sünnet, 11.
[560] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 109.
[561] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 109.
[562] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 113.

2.2.3.6.1.5 Alaeddîn es-Semerkandî

Semerkandî, sahâbî kavli konusunu sünnet bahsi içerisinde ele alarak onun Hz. Peygamder'den işitilen bir haber mesabesinde olduğuna işaret etmiştir. Konuyla ilgili Berdâî (ö. 317/930)'nin kâil olduğu sahâbî kavlinin kıyasa takdim edilmesi gerektiği anlayışını benimseyen Semerkandî,[563] bu görüşü hocası Ebû'l-Mansûr el-Maturîdî'nin Ebû Hanife ve İmâmeyn'den naklettiği bir rivâyetle birlikte kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Naklettiğine göre Maturîdî (ö. 333/944), imamlardan sahâbî kavli hususunda şu sözleri aktarır: *"Akranlarından hilâfı olmaması durumunda fetvâ ehli sahâbîyi taklît etmek vaciptir."* Semerkandî rivâyeti aktardıktan sonra "وهو الأصح" diyerek bu görüşü savunmuştur.[564]

Delilleri

i. *İslâm'ı ilk önce kabul eden muhacirler ve ensar ile iyilikte onlara uyanlar var ya, Allah onlardan razı olmuş; onlar da Allah'tan razı olmuştur."*[565]

Allah Teâla âyet-i kerîmede sahâbe ve iyilikte onların izinden giden tâbiîni övmüştür. Ancak tâbiînin bu övgüyü hak etme sebebi kitap ve sünnete değil, sahâbenin re'yine uymalarıdır. Ayrıca bu övgü, yalnızca sahabeden muhâlifi bilinmeyen sahâbî kavli ve sahâbe icmâsı hakkındadır. Sahâbe arasında ihtilâf vâki olan bir konuda onlara ittibâda ise övgüyü gerektirecek bir durum yoktur. Çünkü şâyet ihtilâf durumunda bazı sahâbîlerin görüşüne ittibâ etmek övgüyü hak ettirecek bir durum olsaydı, başka sahâbîlerin görüşüne uymamak zemmi gerektirir, bu da çelişkiyi doğrurdu. Netice itibariyle nass, hakkında ihtilâf bulunmayan sahâbe sözüne ittibâdan bahsetmektedir.[566]

ii. **"***Ashâbım gökteki yıldızlar gibidir. Hangisine uyarsanız doğruya ulaşırsınız."*[567]

---

563 Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 485.
564 Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 481.
565 Tevbe 9/100.
566 Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 485.
567 İbn Abdülberr, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, II, 956; İbn Hacer, *et-Telhîsü'l-habîr fî tahrîci ehâdîsi Râfii'l-kebîr*, 4, 462; Celaleddin Suyutî, *Menâhilü's-safâ* s. 193; İbn Mulakkîn, *Tezkiratü'l-muhtâc*, XXXXXXIX, 58.

Hadis, mutlak olduğu için muhâlifi bulunmayan her sahâbîyi kapsamaktadır. Dolayısıyla hadise göre muhâlifi bulunmadığı sürece her bir sahâbîye ittibâ gereklidir.[568]

iii. Kıyas, kişinin yakîne göre değil de zann-ı gâlibe göre hareket etmesinden ibarettir. Bunun yanında bir ictihâdın anlaşılmasında zorluk bulunması ve ictihâd hususunda bazı insanların daha kabiliyetli olması son derece normaldir. Dolayısıyla hakkı tespit edebilme hususunda daha mahir ve çoğunlukla doğru karar veren birinin ictihâdıyla amel etmek daha uygundur.[569]

iv. Sahâbî kavli kendisinde ihitmal hususunda haber-i vâhide benzemektedir. Nasıl ki haber-i vâhid doğruya ve yanlışa muhtemel bir haber türü olmasına rağmen kıyastan önceliklidir. Aynı şekilde sahâbî kavli de doğruya ve yanlışa muhtemel bir haber olmakla birlikte bir takım unsurlar sebebiyle doğruya daha yakındır.[570]

v. Sahâbe, gerçeğe ulaşabilmek ve dinin ayakta kalabilmesi için çok gayretkâr, hadisleri zabtı ve muhafazası hususunda çok dikkatli, ayrıca hakkında nass bulunmayan konularda son derece tefekkür sahibidir. Nitekim İbn Mes'ûd'dan rivâyet edildiğine göre o, Hz. Peygamber'den bir rivâyette bulunacağı vakit titreyerek, *"Allah Resûlü böyle dedi. Yahut buna yakın bir şey söyledi."* derdi. Kezâ Hz. Peygamber *"Ben ashâbımın, ashâbım da ümmetimin güvencesidir."*[571], *"İnsanların en hayırlısı benim gönderildiğim asırda yaşayanlardır."*[572] sözleriyle sahâbenin diğer insanlara karşı olan üstünlüğünü dile getirmesine rağmen, İbn Mes'ûd (ö. 32/652) kendisine sorulan hakkında nass bulunmayan bir meselede hataya düşmemek için bir ay boyunca düşünmüş ve cevabı bulduğu vakit, *"Doğruysa Allah'tandır. Yanlışsa ben ve şeytandandır. Allah ve Resûlü ise ondan berîdir."*[573] Cevabını vermiştir. Netice itibariyle sahâbe, diğer insanlardan daha azimli ve daha üstün olduğu için isâbet ve doğruya ulaşma konusunda da onlardan daha üstündür. Nitekim Allah Teâla, *"Bizim*

---

[568] Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 485.
[569] Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 485-486.
[570] Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 488.
[571] Ebû Abdurrahmân Abdullâh b. Mübârek b. Vâzıh el-Hanzalî el-Mervezî, *ez-Zühd ve'r-rakâik*, thk: Habib Abdurrahman el-Azami, Beyrut, t.y. I, 200 (hadis no: 569.); Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 2. Baskı, thk: Hamdi b. Abdülmecid es-Selefî, Kahire, Mektebetü İbn Teymiye t.y. XI, 53 (hadis no. 11023)
[572] Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hârûn el-Hallâl, *es-Sünne*, 2. Baskı, thk: Atıyye b. Atîk ez-Zehrânî, Riyad, Daru'r-râye, 1994, II, 434, (hadis no: 660)
[573] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, XI, 366, 34, (hadis no:12263.)

uğrumuzda cihad edenler var ya, biz onları mutlaka yollarımıza ileteceğiz."[574] demiştir. Ancak fetvâ derecesine ulaşmayan sahâbîler söylenenlerden müstesnadır. Çünkü bu yönde bir çabaları bulunmadığı için, onlar bu dereceyi hak etmemektedir. Aynı zamanda söylenenler tâbiîn içinde geçerli değidir. Zira onlar, bu şekilde bir dereceye sahip değildir.[575]

vi. Sahâbe, nassların nüzül sebeplerine şâhid olmuştur. Kıyas da bunları bilmeye bağlı bir metottur. Şöyle ki hakkında nass bulunmayan bir konuda aynı sebepler bulunduğu vakit, onun için hakkkında nass bulunan hükümler câri olur. Bunun yanı sıra sahâbe, Hz. Peygamber'le müşâfehe etmesi sebebiyle onun söylemlerindeki maksatlara daha vakıftır. Zira bizzat müşâhede ile birlikte muhatabın hal ve hareketleri daha iyi bilinir. Bu sebeple *"Duymak, görmek gibi değildir."* denmiştir. Sonuç itibariyle onların kıyasları ve düşünceleri doğruya daha yakındır.[576]

vii. Muhâlifi bulunmayan sahâbî kavli, büyük ihtimalle tek bir sahâbînin değil, sahabenin tamamının görüşüdür. Zira onlar arasında bir ihtilâf olsaydı, bu büyük ihtimalle ortaya çıkardı. Çünkü onların bulundukları bölge, onlardan bilgi edinme yöntemi ve onların ictihâdî bir meselede istişarede bulundukları kişiler aynıdır. Aynı zamanda konuyla ilgili bir hadise vâkıf olan başka bir sahâbînin, onun re'y icrâ etmesine mani olması da mümkündür. Öte yandan şâyet sahâbe arasında bir ihtilâf olsaydı, bu bize mutlaka tâbiîn yoluyla ulaşırdı. Çünkü tâbiîn kendilerini şeriatı ve dinî ahkâmı tebliğ etmeye adamıştır. Bunun yanında sahâbe arasında icmâ olduğu ortaya çıkarsa da bu durumda kesin surette onunla emel etmek gerekir. Sonuç olarak muhâlifi bulunmayan sahâbî kavlinin icmâ olma ihtimalinin yüksek olması sebebiyle onunla amel etmek, kıyasla amel etmekten daha uygun gözükmektedir.[577]

viii. Sahâbînin vakıf olduğu bir habere binanen bu şekilde bir fetvâ vermesi de muhtemeldir. Nitekim bir sahâbînin rivâyetler hususundaki genel tutumu, öncelikle habere göre fetvâ vermek ve sadece zaruret durumunda re'ye başvurmak yönündedir. Bunun yanında sahâbî, konuyla ilgili bir hadise vakıf olan biri olabilir düşüncesiyle arkadaşlarıyla istişarede bulunur, şâyet bir hadis bulunmuyorsa kıyasa başvurur. Nitekim yukarıda Abdullah b. Mes'ûd'dan rivâyet edilen haberlerde bunları

[574] Ankebût, 29/69.
[575] Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 486.
[576] Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 487.
[577] Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 487.

doğrulamaktadır. Dolayısıyla böyle bir ihtimal (Sahâbenin vakıf olduğu bir habere binanen bu şekilde bir fetvâ vermesi) var ise, hatta bu durum daha baskınsa, kendi görüşüne uygun bir rivâyete vâkıf olmadığını varsayarak re'y ile amel etmek yerine, sahâbî kavli ile amel etmek daha doğrudur.[578]

2.2.3.6.2 Kıyastan Öncelikli Olmadığını İddiâ Edenler

Hanefî mezhebi içerisinde sahâbî kavlinin kıyas karşısında bir üstünlüğünün bulunmadığını ve sahâbî kavlinin yalnızca mekâdir-i şer'îyye gibi akılla idrak edilmesi mümkün olmayan hususlarda hüccet niteliği taşıdığını iddiâ eden ilk usûl âlimi Ebû'l-Hasen el-Kerhî (ö. 340/952)'dir.[579] Bunun yanında Molla Fenârî (ö. 834/1431), Abdülâziz el-Buhârî (ö. 730/1330), İbn Hümâm (ö. 861/1457), İbn Emîru Hâc (ö. 879/1474), Emir Padişah (ö. 987/1579) gibi bazı usûl bilginleri, mezhep içerisinde Kerhî (ö. 340/952) ile aynı görüşü benimseyen (جماعة) bir gruptan bahsetmişler ve söz ettikleri grup içerisinde yalnızca Debûsî (ö. 430/1039)'nin adını tasrîh etmişlerdir.[580] Ancak günümüze ulaşan kaynaklar incelendiğinde Kerhî'nin bu iddiâsnın Hanefî mezhebi içerisinde nerdeyse hiç taraftar bulmadığı ve Kerhî'nin bu konuda Hanefî mezhebine muhâlefet eden tek kişi olduğu görülmektedir. Öte yandan usûl bilginlerinin bazı gerekçelere dayanarak Kerhî'nin görüşüne meylettiğini tasrîh ettikleri Debûsî (ö. 430/1039)'nin de aksi yönde görüşe sahip olduğunu gösteren bazı emareler de yok değildir.[581]

2.2.3.6.2.1 Ebu'l Hasen el-Kerhî

Berdâî (ö. 317/930) gibi Kerhî'nin de günümüze ulaşan bir usûl eseri bulunmadığı için onun usûlî görüşlerini öğrencileri tarafından öğrenmekteyiz. Bu bağlamda Kerhî'nin usûlî görüşlerinin günümüze ulaşmasında son derece kritik rol

[578] Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl,* s. 488.
[579] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 361.
[580] Fenâri, *Fusûlü'l-bedâî*, II, 437; İtkânî, *eş-Şâmil*, s. 32a; Emir Padişah, *Teysîrû't-Tahrîr*, III, 133; İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr ve't-Tahbîr*, II, 310; Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, III, 323; Ayrıca bkz: Çetintaş, Recep, *Hanefî Mehzebinde Sahabî Kavlinin Hüccet Değeri,* Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2017/2, sy. 32, XVI, 607.
[581] Bu emâreler, "Değerlendirmeler" başlığı altında ele alınacaktır.

oynayan öğrencisi Ebû'l Bekr el-Cessâs (ö. 370/981), sahâbî kavline olan yaklaşımı hakkında Kerhî'den şunları nakletmektedir:

"Ebû Yûsuf bir meseleyi izah ederken onun çoğu zaman şöyle dediğini görüyorum:'Bu mesele kıyasa göre şöyledir. Ancak ben eser sebebiyle kıyası terk ettim.' Ebû Yûsuf'un sözünü ettiği eser, başka sahâbîler tarafından muhâlifi bilinmeyen sahâbî sözüdür. Ebû Yûsuf'un sahâbî kavli hususundaki bu tutumu, açık bir şekilde onun başka sahâbîler tarafından muhâlefet edildiğinin bilinmemesi durumunda sahâbeyi taklîdi, kıyasla amel etmekten daha üstün kabul ettiğini göstermektedir. ***Ancak bu tavır benim hoşuma gitmiyor."***[582]

Öte yandan Debûsî (ö. 430/1039), Pezdevî (ö. 482/1089) ve Semerkandî (ö. 539/1144)'nin naklettiğine göre Kerhî (ö. 340/952) şunları söylemektedir:

"Sahâbeyi taklîd, yalnızca kıyas ile idrak edilemeyen hususlarda cazdir."

Delilleri

i. Sahâbî kavli hüccet olsaydı, nasıl ki kitap ve sünnet hiç kimsenin muhâlefet etmesi câiz olmayan bağlayıcı iki delil ise kezâ sahâbî kavline de aynı asırda yaşayan başka bir sahâbînin muhâlefet etmesinin câiz olmaması gerekirdi. Öte yandan, *"Sahâbe icmâ'ı hüccettir. Ama bununla birlikte onlardan birinin o icmâ'a muhâlefet etmesi câizdir. O halde muhâlifi bulunmayan bir sahâbî kavlinin bizim için bağlayıcı olması gerekir."* şeklinde bir itiraz da yapılamaz. Zira tek bir sahâbînin muhâlefet etmesi halinde onlar arasında icmâ tahakkuk etmez. Örneğin sahâbe bir mesele üzerine icmâ etse, daha sonra aralarından biri ilk başta onay verdiği halde, ardında muhâlefet etse, bu durumda onun muhâlefeti meydana gelen icmâ'ı etkilemez. Zira icmâ tahakkuk etmiş ve hücciyyeti sabit olmuştur. Bir kimsenin önce onay verip daha sonra muhâlefet etmesi halinde ise sabit olan icmâ bozulmaz. Maamâfîh tek bir sahâbî kavli ise icmâ ile sabit bir hüccet değildir. O halde başka bir sahâbînin ona muhâlefeti câizdir.[583]

ii. Sahâbî, insanları kendi görüşüne tabi olmaya ve kendisini taklîd etmeye çağırmamıştır. Örneğin Ömer b. Hattâb, kendisine sorulan bir soruya verdiği cevaba

[582] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 361.
[583] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 363-364.

yönelik biri çıkıp *"Doğru söyledin."* demiş, Hz. Ömer (ö. 23/ 644) de: *"Allah'a yemin olsun ki Ömer doğru söyleyip söylemediğini bilmiyor. Ancak kesinlikle haktan sapmadım."*[584] şeklinde karşılık vermiştir. Bunun yanında Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665), dedenin mirastan alacağı pay hususunda bir karara vardıktan sonra *"Müslümanların benim görüşüme uymak gibi bir zorunluluğu yoktur."* demiştir. Bunların dışında sahâbeyi taklîd etmenin vacip olmadığını gösteren başka rivâyetler de bulunmaktadır**.** Öyleyse sahâbe, insanların kendilerine uymalarının vacip olduğunu söylemediği halde, bizim onları taklîd etmemiz nasıl câiz olabilir?[585]

iii. Sahâbe kavli hüccet olsaydı, Hz. Peygamber gibi onlar da insanları kendi sözlerine uymaya çağırır ve bir topluluğun bir mesele üzerinde icmâ ettiği vakit diğer grupları icmâ ettikleri görüşe davet ettikleri gibi onlar da çağrıda bulunurdu. Nitekim Hz. Ömer'den rivâyet edildiğine göre o, Şüreyh (ö. 80/699)'e yazdığı mektupta "*Öncelikle Allah'ın kitabıyla sonra Resûlüllâh'ın sünnetiyle daha sonra kendi re'yinle hüküm ver."* ifadelerine yer vermiş, *"Benim görüşümü göre hüküm ver."* dememiştir.[586] Bunun yanında Hz. Ömer'in bu sözleriyle ilgili Hz. Ömer'in "*kendi re'yinle"* ifadesini *"bizim görüşlerimizden senin tercih ettiğin ile"* şeklinde te'vîl etmenin de bir anlamı yoktur. Zira bu te'vîl, bir sözü tasrîh olmadan bir şey ile kayıtlamaktır. Bu ise bize göre te'vil değil neshtir. Öte yandan âyetlerde ve hadislerde re'y ile amel etmenin vacip olduğu söylenmiştir. Hz. Ömer de mektubunda *re'y* sözcüğünden önce *kitap ve Resûlüllâh'ın sünneti*ne yer verdiğine göre "*kendi re'yinle"* ifadesiyle "*kitap ve sünnete kıyasla"* anlamını kastedtmiş olabilir.[587]

iv. Tâbiînden Şüreyh, Hz. Ali (ö. 40/661)'nin huzurunda onun re'yine muhâlif bir görüşle hüküm vermiştir.[588]

v. Mesruk b. el-Ecdâ' (ö. 63/683), kendi çocuğunu kesmeyi nezreden biri hakkında koyun kesmesi gerektiğini söyleyerek İbn Abbâs (ö. 68/687)'a muhâlefet etmiştir. Hatta daha sonra İbn Abbâs, kendi görüşünden vazgeçip, Mesruk'un kavliyle amel etmiştir.

---

[584] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, XI, 401, (hadis no; 12413); Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî, *el-Musannef*, 2. baskı, thk: Habürrahman el-A'azami, Beyrut, el-Mektebetü'l İslamî, 1982, X, 262, (hadis no; 19045)
[585] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 364.
[586] Debûsî, *Takvîmü'l-edille* s. 257.
[587] Debûsî, *Takvîmü'l-edille* s. 257.
[588] Debûsî, *Takvîmü'l-edille* s. 257.

vi. Sahâbenin ictihâdı vahiyle değil, nass ile sabit şer‘î asıllara itibarla hüccet kabul edilmiştir. Dolayısıyla yanlış olma ihtimali söz konusudur. Zaten bu sebeple onlar birbirine muhâlefet edebilmiş ve biri diğerinin fetvâsını bırakıp başka birinin fetvâsı ile amel edebilmiştir. Aynı zamanda sahâbeden bir müctehid, *“Hata yaparsam şeytandandır.”*[589] demiştir. Netice olarak sahâbenin ictihâdında hata ihtimali bulunduğuna göre şüphesiz sahâbeyi taklîd etmek vacip olamaz.[590]

vii. Sahâbenin nasslara kıyasla ictihâd etmesi câiz olduğuna göre onların dışındakiler de nasslara vakıf olmaları ve bunlar üzerinde tefekkür etmeleri halinde ictihâd edebilir. Nitekim bir nassın te’vîli hususunda ihtilâf edildiği vakit sahâbî ile sahâbî olmayan birinin te’vîli birbirine müsavîdir. Zira te’vîl, lafızların sözlük anlamlarına vukûfiyet ile ilgili bir durumdur. Böyle bir konuda da sahâbe ile sahâbe olmayan arasında bir fark yoktur. Öte yandan sahâbe, bir hükmün illetini tespit hususunda ihtilâf ettikleri vakit de benzer bir durum söz konusudur. Çünkü ta’lîl, şeriat tarafından hükümler üzerine yerleştirilmiş bayraklar mesabesinde olan manalara vukûfiyet ile anlaşılabilen bir durumdur. O halde fetvâ açısından üstün ve Allah tarafından ictihâd hususunda daha başarılı görüldüğünü gerekçe göstererek sahâbînin ictihâdını sahâbî olmayan birinin ictihâdına yeğlemenin bir anlamı olamaz. Zira sahâbe hakkındaki bu durum tâbiîn sâlihler ve onlardan sonra gelenler için de söz konusudur. Aynı zamanda bu (başkalarına karşı üstünlük), gizli bir meseledir. Biz ise görünmeyenler üzerine değil, ilmimiz ölçüsünde şer‘î kaynaklar hususunda bildiklerimizin ve dil becerimize bağlı olarak birbirine benzer meselelerde kıyas yapmadaki maharetimizin bize gösterdikleri ile mükellef tutulduk.[591]

viii. Sahâbe kavlinin kıyastan mukaddem olduğunu savunanların gerekçe olarak öne sürdüğü *“Ashâbım yıldızlar gibidir. Onlardan hangisine uyarsanız doğruya ulaşırsınız.”*[592] hadisi hakkında, umûmiyet içerdiğini gerekçe göstererek *nassın sahâbeden rivâyet edilen herşeyi kapsadığı* yönünde bir yorum yapmak da câiz değildir. Zira sahâbe arasında icmâ ile taklîd edilmesi câiz olmayan bedevîler bulunmaktadır.

---

[589] Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 3. baskı, thk: Muhammed Abdülkâdir Ata, Beyrut, Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, XI, 366 (hadis no; 12263.)
[590] Debûsî, *Takvîmü’l-edille* s. 257.
[591] Debûsî, *Takvîmü’l-edille* s. 257.
[592] İbn Abdülberr. *Câmi‘u beyâni’l-ilm*, II, 956; İbn Hacer, *et-Telhîsü’l-habîr fî tahrîci ehâdîsi Râfii’l-kebîr*, IV, 462; Celaleddin Suyutî, *Menâhilü’s-safâ* s. 193; İbn Mulakkîn, *Tezkiratü’l-muhtâc*, XXXXXXIX, 58.

Nihâi olarak Hz. Peygamber'ın hadisinde sözünü ettiği sahâbe, ictihâd ehli olanlardır. İctihad ehli ise kitap ve sünnetten sonra kendi re'yleri ile amel etmişlerdir. Onları bu hususta örnek almak gerekir.[593]

ix. Sahâbe kavlinin kıyastan mukaddem olduğunu savunanların öne sürdüğü *"Benden sonra gelenlere tâbî olun."*[594] hadisi de onlara delil olamaz. Zira Hz. Ebûbekir (ö. 13/634) ile Hz. Ömer (ö. 23/ 644), kitap ve sünnetten sonra kıyasla amel ettiler, dolayısıyla buradaki *tâbî olmak* ifadesinin anlamı *doğru sonuca ulaşmak*tır. İhtidâ ise onları taklîd ederek değil, onların sözlerine kıyasla doğruyu talep etmekle hâsıl olur. Nitekim Hz. Peygamber, onları yıldızlara benzetmiştir. Yıldızlara hidâyet ise re'y ile istidlâlden sonra söz konusu olur. O halde onlara ihtidâ bizzat onların sözlerini alarak değil, onların sözlerine kıyasla meydana gelir.[595]

x. İbn Mes'ûd (ö. 32/652)'un ashâbından biri şunları nakletmiştir: "*Bir gün İbn Abbâs bizi yemeğe çağırmıştı. Bazı meselelerden bahsederken bazen yanlış yapıyordu. Biz kendisine itiraz ettiğimiz vakit de bize mani olmuyordu. Şu kadar var ki biz onun yemeğine davetliydik.*" dolayısıyla şâyet onu taklîd vacip olsaydı, yemek daveti İbn Abbâs'ın onlara karşı çıkmasına mâni olmazdı. Ancak kıyasla bilinemeyen hususlar böyle değildir. Çünkü sahabenin bu hususlarda gelişigüzel bir şey söylemesi düşünülemez. Dolayısıyla bu konularda re'y söz konusu olamayacağına göre sahâbe, kıyasla bilinemeyen hususlardaki kavillerini Hz. Peygamber'den duymuştur.[596]

xi. Sahâbenin re'y ile hüküm vermesi bilinen bir durumdur. Bununla birlikte onların ictihâdlarında hata ihtimali de mevcuttur. Zira onlar bazen birbirlerine muhâlefet etmişlerdir. Aynı zamanda İbn Mes'ûd, *"Hata yaptıysam bu şeytandandır."*[597] demiştir. Maamâfîh ictihâdda hata yapma konusunda onunla aynı durumda olan bir kişinin sahâbeyi taklîd etmesi câiz değildir. Sahâbeye ancak re'y ile amel etme hususunda tabi olmak gerekir. Nitekim Hz. Peygamber'in *"Ashâbım yıldızlar gibidir."*[598] şeklinde başlayan hadisinin manası da budur.[599]

---

[593] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 257.
[594]Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, XXXVIII, 280, (nr.23245); Tirmizî, *Sünenü Tirmîzî*, Menâkıb 16.
[595] Debûsî, *Takvîmü'l-edille* s. 258.
[596] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 258.
[597] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, XI, 366, 34, (hadis no; 12263.)
[598] Debûsî, *Takvîmü'l-edille* s. 257.
[599] Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 236.

xii. Allah Teâla bir âyette **"***Ey basîret sahipleri ibret alın"*[600] demiştir. Âyette yer alan *ibret almak* ifadesi, hakkında nass bulunmayan konularda kıyasla ve re'y ile amel etmek demektir. Yine Allah Teâla başka bir âyet-i kerîmesinde *"Herhangi bir hususta anlaşmazlığa düştüğünüz takdirde, onu Allah'a ve Resûlü'ne arz edin."*[601] buyurmuştur. Âyette kitap ve sünnete müracaat edin denmektedir. Bunların yanında Resûlüllâh (s.a.v), Muâz b. Cebel (ö. 17/638)'e, *"Ne ile hükmedeksin.?" Diye sormuş, Muaz, "Allah'ın kitabıyla hükmederim." Cevabını vermiş, Hz. Peygamber, "Allah'ın kitabında bulamazsan?" diye sormuş, Muaz, "Resûlüllah'ın hükmetttiği şeyle hükmederim." Cevabını vermiş, Hz. Peygamber, "Resûlüllah'ın hükmettiği şeyde de bulamazasan?" diye sormuş, Muaz, "Kendi re'yimle hükmederim."* Cevabını vermiştir. Hz. Peygamberde bunun üzerine *"Elçisinin elçisini muvaffak kılan Allah'a hamdolsun."* demiştir.*"*[602] Bütün bunlar göstermektedir ki kitap ve sünnetten sonra re'yin dışında amel edecek bir delil bulunmamaktadır.[603]

xiii. Sahâbeden birinin kavli delil olsaydı, tıpkı kitap ve sünnete re'y ile muhâlefet etmek câiz olmadığı gibi aynı şekilde ona da muhâlefet etmek câiz olmazdı. Ancak görüyoruz ki sahâbenin bazısı bazısına muhâlefet etmiştir. Bu ise, tek birinin görüşünün başka bir re'y karşısında herhangi bir üstünlüğünün bulunmadığına yönelik sahâbe nezdinde icmâ'a benzer bir durum olduğunu göstermektedir. Zira aralarında muhâlif birinin bulunması durumunda onlar arasında icmâ gerçekleşmez. Tamamının onayı ile birlikte icmâ sabit olduktan sonra da birinin farklı bir görüş ortaya atarak muhâlefet etmesi de var olan icmâ'a zarar vermez. Nitekim inkirâzu'l-asr, icmâ'ın tahakkuku için şart değildir. Ayrıca meydana gelen bir icmâ'a muhâlefet, nassa muhâlefet etmek mesabesindedir.[604]

xiv. *"Ashâbım yıldızlar gibidir. Onlardan hangisine uyarsanız doğruya ulaşırsınız."*[605] hadisi sahâbe kavlinin kıyastan mukaddem olduğunu savunanlar için delil olamaz. Çünkü buradaki *uymak/tabi olmak* ifadesinden kasıt onları taklîd değil, hükümlerde doğruyu bulma noktasında onların takip ettiği metodu benimsemektir.

---

[600] Haşr 59/2.
[601] Nisâ 4/59.
[602] Ebû Dâvud, *Sünen*, Akziye, 11.
[603] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 106.
[604] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 108.
[605] İbn Abdülberr. *Câmi'u beyâni'l-ilm*, II, 956; İbn Hacer, *et-Telhîsü'l-habîr fî tahrîci ehâdîsi Râfii'l-kebîr*, IV, 462; Celaleddin Suyutî, *Menâhilü's-safâ* s. 193; İbn Mulakkîn, *Tezkiratü'l-muhtâc*, XXXXXXIX, 58.

Onların metodu ise re'y ve ictihâd ile amel etmektir. Nitekim Hz. Peygamber'in sahâbeyi yıldızlara benzetmesi de bunu göstermektedir. Şöyle ki yıldızlar, bizzat kendileri doğru yola ulaştırmaz. Ancak ve ancak onların istidlâl açısından gösterdikleri yoldan gitmekle onlarla doğru yol bulunabilir. Bu yorum aynı zamanda sahâbe kavlinin kıyastan mukaddem olduğunu savunanların öne sürdüğü *"Benden sonra gelenlere tâbî olun. Size benden sonra gelen halîfelerin sünnetine uymak düşer."*[606] hadisi için de geçerlidir. Hz. Peygamber bu sözleriyle hakkında nass bulunmayan hususlarda re'y ve ictihâd ile amel etme konusunda onlara ittibâ etmeyi kastetmiştir. Nitekim sahâbeden re'y ile fetvâ, inkâr edilemeyecek kadar çok meydana gelmiştir. Re'y ise hata payı bulunan bir şeydir. Maamâfîh onlardan birinin fetvâsı da doğru ve yanlışın her ikisine de muhtemeldir. Dolayısıyla nasıl bir tâbiî kavli ile re'y terk edilmiyorsa ya da bir müctehid kendi görüşünü kendi asrında yaşayan başka bir müctehidin görüşü karşısında terk etmiyorsa, aynı şekilde bir re'yin hata ve isâbet konusunda kendisi ile aynı ihtimali barındıran başka bir görüş karşısında terk edilmesi câiz olamaz. Sahâbenin fetvâlarında hata ihtimali bulunduğuna dair deliller ise şunlardır: Rivâyet edildiğine göre Ömer b. Hattâb (ö. 23/644), kendisine sorulan bir soruya verdiği cevabın ardından biri çıkıp: *"Doğru söyledin."* demiş, Hz. Ömer de, *"Allah'a yemin olsun ki Ömer doğru söyleyip söylemediğini bilmiyor. Ancak kesinlikle haktan sapmadım."*[607] şeklinde karşılık vermiştir. Aynı şekilde İbn Mes'ûd (ö. 32/652), kendisine sorulan mufavvada konusunda verdiği cevab hakkında *"Şâyet yanlışsa benden ve şeytandır."*[608] demiştir. Bütün bunlar onların fetvâlarında hata payının olduğunu göstermektedir. Öte yandan re'y sonucu meydana gelip hüccet kabul edilen icmâ için de benzer durumun söz konusu olduğu iddiâ edilemez. Çünkü re'y icmâ ile teyit edildiği vakit Hz. Peygamber'in, *"Allah benim ümmetimi yanlış üzerine birleştirmez."*[609] sözüne binâen, onun doğruluğu kesinleşmiş olur. Nitekim bir sahâbînin kavli, kendisiyle amel hususunda re'yden mukaddem değil iken her asrın icmâ'ının bu yöntemle birlikte hüccet kabul edilmesi de bunu desteklemektedir.[610]

---

606 Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, XXXVIII, 280, (hadis no: 23245); Tirmizî, *Sünenü Tirmîzî*, Menâkıb 16.
607 Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, XI, 401(hadis no 12413); Abdürrezzâk *el-Musannef*, X, 262, (hadis no; 19045).
608 Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, XI, 366, 34. (hadis no; 12263.)
609 Tirmizî; *Sünen-i Tirmîzî*, Fiten, 7.
610 Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 107.

xv. Tek bir sahâbînin kavli re'yden mukaddem olsaydı, Resûlüllâh'ın insanları kendi sözüyleriyle amel etmeye davet ettiği gibi, ya da sahâbenin insanları kitap, sünnet ve bir hususta icmâ ettikleri vakit, meydana gelen icmâ ile amel etmeye çağırdıkları gibi, kavil sahibi sahâbî de insanlara kendi görüşüyle amel etme çağrısında bulunurdu. Zira hüccete davet vaciptir.[611]

2.2.3.6.2.2 Ebû Zeyd ed-Debûsî

Debûsî usûl eserinde sahâbî kavli hakkındaki düşüncesini tasrîh etmemiştir.[612] Ancak bununla birlikte Molla Fenârî (ö. 834/1431), Abdülâziz el-Buhârî (ö. 730/1330), İbn Emîru Hâc (ö. 879/1474), İtkânî (ö. 758/1357), Emir Padişah (ö. 987/1579) gibi bazı Hanefî usûl bilginleri sahâbî kavli konusunu ele alırken öncelikle Berdâî (ö. 317/930)'nin delillerine yer verip daha sonra Kerhî (ö. 340/952)'nin dellilere yer vermesi,[613] bunun yanında Kerhî'nin delillerine Berdâ'inin delillerinden daha geniş vermesi gibi bir takım gerekçelere binâen Debûsî'nin Kerhî'nin görüşüne meylettiğini ve onun gibi sahâbî kavlini yalnızca akılla idrak edilmeyen hususlarda hüccet kabul ettiğini söylemişlerdir.[614]

2.2.3.7 İlk Dönem İki Hanefî Usûlcülünün Sahâbî Kavline Yaklaşımı

2.2.3.7.1 Debûsî'nin Sahâbî Kavlini Kıyastan Mukaddem Kabul Ettiğini Gösteren Emâreler

Daha önce de ifade edildiği üzere bazı Hanefî usûl âlimleri bir takım gerekçelere binâen Debûsî'nin Kerhî ile aynı kanaati taşıdığını söylemiştir. Ancak burada şunu da belirtmek gerekir ki her ne kadar düşüncesini tam anlamıyla tasrîh etmese de onun sahâbî kavlini kıyastan mukaddem kabul ettiği izlenimini veren bazı emâreler de yok değildir.

---

[611] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 108.
[612] Bkz; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*.
[613] İtkanî, Debûsî'nin öncelikle Berdâî'nin delillerine yer verip, daha sonra Kerhî'nin dellilere yer vermesinden hareketle onun Kerhî'nin görüşüne meylettediğini söylemiştir. Bkz; İtkânî, *eş-Şâmil*, s. 32a.
[614] Fenâri, *Fusûlü'l-bedâî*, II, 437; İtkânî, *eş-Şâmil*, s. 32a;; Emir Padişah, *Teysîrû't-Tahrîr*, III, 133; İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr ve't-Tahbîr*, II, 310; Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, III, 323.

Bu emareleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

i. Debûsî (ö. 430/1039) eserinde sahâbî kavli bahsini kitap, sünnet ve icmâdan sonra, kıyastan ise önce ele almıştır.[615]

ii. Sahâbî kavlinin zannî bir delil olduğunu söylemiş ve dört gruba ayırdığı zannî deliller sıralmasında sahâbî kavlini üçüncü sırada, kıyası ise dördüncü sırada zikremiştir. [616]

iii. Usûl eserinin muhtelif yerlerinde sahâbî kavlinin kıyastan mukaddem olduğuna yönelik şu ifadelere yer vermiştir:

> *"Sahâbî kavli de haber-i vâhid gibi zannîyet ifade eder. Çünkü bizim hata yapmamız mümkün olduğu gibi, aynı şekilde sahâbî de hata yapması muhtemel olan birisidir. Ancak bir takım hadisler sebebiyle ve bir tür ictihâda[617] biz onların ictihâdlarını kendi ictihâdlarımızdan üstün kabul ettik."*[618]

> *"Biz Hz. Peygamber'in sahabe hakkındaki hadisi ile birlikte sahâbenin re'yinin başkasının re'yinden üstün olduğunu öğrendik."*[619]

Netice itibariyle bu emâreler göz önüne alındığında, Debûsî'nin sahâbî kavlinin kıyasa takdim edilmesi gerektiği fikrini benimsediğini söylemek mümkün görünmektedir.

2.2.3.7.2 Kerhî'nin Sahâbî Konusunda Hanefî Mezhebine Muhâlefet Nedenleri

Daha önce ifade edildiği gibi Ebû'l-Hasen el-Kerhî (ö. 340/952), sahâbî kavlini kıyastan mukaddem kabul etmeyerek Hanefî mezhebine muhâlefet etmiştir. Ancak Kerhî'nin bu konuda Hanefî mezhebini muhalefet sebebi ise merak konusudur.

Konuyla ilgili şu iki ihtimal Kerhî'nin bu görüşe kâil olmasının perde arkasını gösterebilir:

---

[615] Bkz; Debûsî, *Takvîmü'l-edille* s. 115-114.
[616] Debûsî, *Takvîmü'l-edille,* s. 168.
[617] Debûsî'nin haberi vahid'den kastı, Resûl-i Ekrem'den ashabına ittibayı emreden bir takım haberi vahid hadisler, İçtihaddan kastı ise sahâbî kavlinin hücciyyetine dair ileri sürülen akli delillerdir. Bkz; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 257.
[618] Debûsî, *Takvîmü'l-edille,* s. 168.
[619] Debûsî, *Takvîmü'l-edille,* s. 391.

i. Kerhî (ö. 340/952), kendi görüşünün ardından Ebû Hanîfe (ö. 150/767)'den sahâbî kavli hakkında *"Sahâbe bir şey üzerinde icmâ ederse onu alırız. Tâbiîn icmâ ederse onlarla yarışırız."* sözlerinin dışında başka bir rivâyet bulunmadığını söylemiştir.[620] Görüldüğü üzere söz konusu rivâyette icmâ'ı sahâbenin hüccet değerinden bahsedilmekte, sahâbî kavlinin kıyasa takdim edilmesine yönelik ise herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu bağlamda muhtemelen Kerhî, ya kendisine Ebû Hanîfe'den onun sahâbî kavlini kıyastan mukaddem kabul ettiğine yönelik herhangi bir rivâyet ulaşmaması sebebiyle yahut sahâbî kavliyle ilgili Ebû Hanîfe'den gelen rivâyetlerden hiçbirini sahîh kabul etmediği için, sahâbî kavlinin kıyastan mukaddem olmadığını söylemiştir.

ii. Kerhî, i'tizal fikriyatına mâil bir kişi olarak bilinmektedir. Hatta Hatib el-Bağdâdî başta olmak üzere pek çok biyografi yazarı onun Mutezile'nin öncülerinden olduğunu söylemiştir.[621] Netice itibariyle Mutezile mezhebinin önde gelen isimlerinden Kâdî Abdülcebbar (ö. 415/1025) ve öğrencisi Ebû'l-Hüseyin el-Basrî (ö. 436/1045)'nin usûl eserlerindeki sahâbî kavli hakkındaki söylemlerine bakıldığında, Kerhî'nin görüşü ve gerekçeleri ile onların görüşleri ve gerekçeleri arasında son derece benzerlik olduğu görülmektedir.

Nitekim Cessâs (ö. 370/981)'ın naklettiğine göre hocası Kerhî, sahâbe kavlinin yalnızca akılla idrak edilemeyen hususlarda hüccet olduğunu akılla idrak edilebilen konularda ise kıyasa karşı bir üstünlüğünün bulunmadığını ve hüccet olmadığına yönelik şu gerekçeleri öne sürmüştür.

> *"**Tek bir sahâbî kavli icmâ ile sabit bir hüccet değildir. O halde başka bir sahâbînin ona muhâlefeti câizdir.**[622] **Şer'î miktarları ispat hususunda ise ictihâd ve kıyasın bir faktörü bulunmayıp bunları öğrenmenin tek yolu tevkîf ya da ittifak olmasına rağmen**, sahâbenin bu konuda kesin yargı bildirmesi, bunu Hz. Peygamber'den işittiğini gösterir. Çünkü onlar, bu miktarları tahmin veya zann*

[620] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 361.
[621] Hatîb el-Bağdâdî, *Tarîhu Bağdad*, X, 353; Kureşî, (Ebü'l-Fidâ) *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Dâru'l-fikr, 1986, XI, 225; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, 1. baskı, Beyrut, Dâru's-sâdır, 1939, VI, 369.
[622] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 364.

yoluyla söylemiş olamaz. Bu sebeple mekâdir-i şer'îyye hususunda tek bir sahâbî kavli bağlayıcıdır ve tekvîfi olduğu için bu konuda ona tabi olmak vaciptir."[623]

Görüldüğü üzere Kerhî (ö. 340/952), tek bir sahâbî kavlinin, hakkında icmâ bulunmaması sebebiyle kendisine muhâlefet edilebilir bir haber türü olduğunu ifade ederek onun akılla idrak edilebilen hususlarda hüccet niteliği taşımadığını söylemekte, ancak akılla idrak edilemeyen konularda meselenin halli için tek çarenin sahâbî kavli ile amel olması halinde yani zaruret durumunda ise, tek bir sahâbî kavlinin bağlayıcı bir hüccet olduğunu ifade etmektedir.

Kâdî Abdülcebbar (ö. 415/1025) ise sahâbî kavli hususunda şunları söylemiştir:

"Sahâbe arasında intişâr etmeyen ve başka bir sahâbînin muhâlefeti söz konusu olmayan sahâbî kavli, sahîh olan görüşe göre hüccet değildir. Zira onun hakkında ***icmâ bulunmamaktadır.*** *Bu sebeple onu ispat edebilmek için bir delil gerekir.* ***Bu delil ise icmâdan başka bir şey olamaz. Konuyla ilgili icmâ bulunmadığına göre bu tür sahâbî kavli hüccet değildir. Ancak bu tür sahâbî kavli, cevabının bilinmesine ihtiyaç olan bir konu hakkında ise bu durumda o kavil doğru kabul edilir ve onu almak gerekir.*** *Zira konuyla ilgili sahâbî kavlinden başka bir rivâyet bulunmaması onun doğruluğunu gösterir. Çünkü kendisine ihtiyaç duyulan bir konuda ne sahâbenin doğruyu bulamayacağını söylemek ne de doğru olan bir nakl bırakıp doğru olmayan bir şeyi savunmak câizdir."*[624]

Bunun yanında Abdülcebbar'ın öğrencisi Ebû'l-Hüseyin el-Basrî (ö. 436/1045) de hakkında icmâ bulunmaması sebebiyle sahâbî kavlinin hüccet olmadığını söylemiş,[625] ayrıca sahâbî kavlinin sadece akılla idrak edilebilen hususlarda hüccet olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir:

"Sahâbî hakkında ictihâd mümkün olmayan hususlarda bir görüş beyan ettiği vakit, onun hakkındaki hüsnü zann, sahâbînin onun bir rivâyet olarak naklettiğine hükmetmektir. Zira konuyla ilgili ictihâd yapılamayacağına göre şüphesiz sahâbî, onu Hz. Peygamber'den duymuştur."[626]

---

[623] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 364-365.
[624] Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Alî b. Tayyib el-Basrî, *Şerhu'l Umed*, 1. baskı, thk: Abdülhamid b. Ali Ebû Züneyd, Medine, 1997, I, 257-259.
[625] Ebû'l Hüseyin el-Basrî, *Mu'temed,* II, 71-72.
[626] Ebû'l Hüseyin el-Basrî, *Mu'temed***,** II, 174.

Yukarıdaki ifadelerden anlaşılacağı üzere Mutezilî bilginler Kerhî (ö. 340/952) gibi, sahâbî kavlinin hakkında icmâ bulunmaması sebebiyle hüccet niteliği taşımadığını söylemekte, ancak zaruret durumunda yani aklın herhangi bir faktörünün bulunmadığı hususlarda ise onunla amel edilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Ve muhtemelen Abdülcebbar (ö. 415/1025) ve Ebû'l-Hüseyin el-Basrî (ö. 436/1045), bu fikri hocaları Ebû İshak İbrâhim b. Ayyâş (ö. ?) ve Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö. 321/933)'den almış ve aktarmışlardır.

Netice itibariyle akılcı tututmu ile bilinen, hatta aklı nakilden üstün tutan ve yakînî bilginin yalnızca aklın süzgecinden geçirilerek elde edilebileceğini savunan Mutezile,[627] tabiî olarak sahâbe kavlini de akıl karşısında terk etmektedir. Mutezilî fikriyyata mâil olarak tanınan Ebû'l-Hasen el-Kerhî) de muhtemelen bu hususta Mutezile ile aynı kanaati benimsemiş ve pek çok muhaddis ve fakîh, Ebû Hanîfe (ö. 150/767)'den sahâbî kavlini kıyastan mukaddem kabul ettiğine yönelik rivâyette bulunduğu halde ayrıca onun pekçok fer'î meseleye yakalaşımı da bunu teyit ettiği halde, ondan sahâbî kavli hakkında mahfûz bir rivâyet bulunmadığını iddiâ etmiştir. Ancak her ne kadar Kerhî, başta Debûsî (ö. 430/1039) olmak üzere Serahsî (ö. 483/1090 [?]), Pezdevî (ö. 482/1089) ve Semerkandî (ö. 539/1144) gibi birçok Hanefî usûl âlimini Ebû Hanîfe hakkındaki iddiâsı hususunda etkilese de,[628] onun sahâbî kavlinin yalnızca akılla idrak edilebilen konularda hüccet olduğu ve kıyastan mukaddem olmadığı yönündeki itizalî fikri ise neredeyse hiçbir Hanefî âlim tarafından destek bulmamıştır.

Bunların yanında konuyla ilgili Hanefî fakîh Takıyyüddîn et-Temîmî (ö. 1010/1601) şu sözlerle Ebû Hanîfe'den sahâbî kavli hakkında rivâyet gelmediğini iddiâ edenleri, dolaylı yoldan Kerhî'yi şu sözlerle eleştirmiştir: *"Ebû Hanîfe kıyası sahâbe kavline takdim etmemiştir. Her kim bunun aksini iddiâ ederse şüphesiz o, rivâyet bilgisinden yoksundur. Zira ona muhâlif olanlar, onun kıyası sahâbî kavline takdim ettiğini iddiâ etmiştir."*[629]

---

[627] Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî, *el-Hayevân*, 2. baskı, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1991, IV, 362.
[628] Debûsî, *Takvîmü'l-edille* s. 256; Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, s. 254; Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, s. 481; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 106.
[629] Takıyyüddîn et-Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, I, 151.

Yine Kerhî'nin iddiâlarını doğru bulmayan Mısırlı âlim Muhammed Ebû Zehre (ö. 1390/1974) de haklı olarak Kerhî'ye şu sözlerle serzenişte bulunmuştur:

> *"Kerhî'nin, Ebû Hanîfe'nin fer'î meselelere verdiği fetvâlardan hareketle vardığı sonuca göre Ebû Hanîfe, yalnızca akılla idrak edilemeyen hususlarda sahâbî kavlini hüccet kabul etmektedir. Ancak bu sonuç, Ebû Hanîfe'den nakledilen rivâyet*[630] *ile örtüşmemektedir. Bu durumda hangisini kabul etmeliyiz? Onun bizzat tasrîh ettiğini mi yoksa onun fer'î meselelere verdiği fetvâlarından istinbât edileni mi? Tabi ki onun şahsî beyânını kabul etmeliyiz. Bunun yanında onun tasrîh ettiği ifadelerle çelişkili gibi görünen fer'î örnekleri ise, onun açıklamalarıyla uyumlu olarak yorumlamak da mümkündür. Zaten hakikatte bunlar arasında bir çelişki söz konusu değildir. Onların birbiriyle çeliştiğini iddiâ edecek kişinin ise öncelikle Ebû Hanîfe'nin sahâbî fetvâsını bildiğini ve onu terk edip kıyas ile amel ettiğini ve konuyla ilgili aksi görüş beyan eden başka bir sahâbî kavlinin bulunmadığını ispat etmesi gerekir. Ancak iddiâ sahiplerinden ne Kerhî) ne de Pezdevî bunları ispat edebilmiştir* ***Öyleyse pek çok kimse Ebû Hanîfe (ö. 150/767)'den onun sahâbî kavlini kıyasa takdim ettiğine yönelik rivâyette bulunmuşken ve onun fer'î meseleler hususundaki pek çok istinbâtları bunu desteklediği halde, hiç kimsenin Ebû Hanife'nin kıyas karşısında sahâbî kavlini terk ettiğini söylemeye hakkı yoktur.*** *Nitekim Ebû Hanîfe, kölenin emânı hususunda, olaya kıyas perspektifinden baktığında kölenin emânının kabul edilmeyeceği ve tüm Müslümanlar açısından uygun olan görüşün bu yönde olduğu sonucuna varmış. -Zira bir kişinin sabah köle iken, teslim olup ardından tüm Müslümanları bağlayıcı bir güvenceye sahip olması düşünülemez-. Ancak kendisine konuyla ilgili Hz. Ömer'den, kölenin emânının devamına hükmettiğine yönelik bir haber ulaşınca kıyası ve istihsanı terk edip, Hz. Ömer'e tabi olmuş ve onun kavli ile amel etmiştir."*[631]

---

[630] *"Bir meselenin hükmü hakkında öncelikle kuran'a başvururum. Şâyet kur'an'dan bir şey bulamazsam Resûllah'ın sünnetine bakarım*. K*ur'anda ve sünnete de bulamazsam Resûlullah'ın ashabından gelen kavillere başvururum. Onlardan dilediğim kişinin sözünü alır, dilediğimi terk ederim. Ancak onların sözlerini bırakıp başkalarının sözlerini almam. Eğer iş, İbrahim Nehai, Şabi, İbn Sirin, Ata, Said b. Müseyyeb gibilerine kalırsa, Onların ictihâd ettiği gibi bende ictihat ederim."* Bkz; Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahya b. Maîn,* IV, 63; İbn Ebi'l Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe*, s. 98; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve eshâbihi*, s. 24; Beyhakî, *el-Medhal ilâ Süneni'l-kübrâ*, s. 203; İbn Abdülberr *el-İntifâ*, s. 142. Hatîb el-Bağdâdî, *Tarîhu Bağdad,* XII, 365; Herevî, *Zemmü'l-kelâm*, V, 100-101; Ebû Şâme el-Makdisî, *Muhtasaru'l-Müemmel*, s. 63; İbn Teymiye, *el-Müsvedde fî usûli'l-fıkh*, s. 337; Mizzî, *Tehzîbu'l Kemâ'l,* XXIX, 443; Zehebî *Menâkıbü'l İmam Ebî Hanîfe,* s. 36; Ebû'l Fidâ el-Kureşî, *et-Tekmîl*, I, 378; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, X, 451; Süyûtî, *Miftâhü'l-Cenne*, s. 49; Yûsuf es-Sâlihî eş-Şâmî *'Ukûdü'l-cümân* s. 175; Füllânî, *İkâzü Hümemi Üli'l-Ebsâr*, s. 22.

[631] Ebû Zehre, *el-İmâm Ebû Hanîfe*, s. 268-269.

2.2.3.8 Ebû Hanîfe ve İmâmeyn'in Kıyası Sahâbî Kavline Takdim Ettiği İddiâ Edilen Üç Meselenin Analizi

Daha önceden de ifade edildiği gibi Debûsî (ö. 430/1039), Kerhî'nin Ebû Hanife'den sahâbî kavli hakkında mahfûz bir rivâyet bulunmadığı yönündeki iddiâsına,[632] imamların kıyası sahâbî kavline takdim ettikleri izlenimini veren üç mesele gerekçe göstererek Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve İmâmeyn'in sahâbî kavli hakkında sabit bir görüşü olmadığı ve onların sahâbî kavli hususundaki tatbikatlarının birleşmediği yönünde bir başkasını daha ilave etmiş[633] ve Debûsî (ö. 430/1039)'nin bu iddiâsı Habbâzî (691/1292), İtkânî (ö. 758/1357), İbn Melek (ö. 821/1418), Molla Fenârî (ö. 834/1431), Kemâlüddîn İbn Hümâm (ö. 861/1457), İbn Emîru Hâc (ö. 879/1474), Emir Padişah (ö. 987/1579), Güzelhisârî (1253/1837)gibi pek çok Hanefî fakîh[634] tarafından da savunulmuştur.[635]

Ancak her ne kedar Debûsî sadece üç meseleye dayanarak bu görüşe kâil olsa da, bu meseleleri sahâbî kavlini kıyasa takdim ettiklerine dair imamlardan gelen rivâyetler ile uyumlu olarak yorumlamak da mümkün görünmektedir.

Debûsî'nin imamların sahâbî kavli hususundaki tatbikatlarının birleşmediğine dair gerekçe gösterdiği üç mesele ve bu meselelerin imamlardan gelen rivâyetler ile uzlaştırıcı cevapları şunlardır:

İddia: Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve Şeybânî (ö. 189/805)ecîri müşterekin, yanında zâyi olan eşyayı tazmîn etmesi gerektiğini söylemiş ve bu görüşü Hz. Ali (ö. 40/661)'den rivâyet etmişlerdir. Ebû Hanîfe ise re'y ile onlara muhâlefet etmiştir.[636]

---

[632] Cessâs, *el-Fusûl*, III, 361.
[633] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 256.
[634] Bunların dışında Serahsî ve Pezdevî'de sahâbî kavli bahsini ele alırken söz konusu üç meseleye yer vererek imamların sahâbî kavli hakkındaki tatbikatlarının birleşmediğini idda etmiştir. Ancak bununla birlikte onlar, eserlerinin muhtelif yerlerinde imamların sahâbî kavlini kıyasa takdim ettiklerini tasrîh etmiştir. Bu sebeple Serahsî ve Pezdevî bu başlık altında zikredilmeyip, çelişkili ifadelere yer verenler başlığı altında ele alınmıştır.
[635] Habbâzî, *el-Muġnî***,** s. 268; İtkânî, *eş-Şâmil* s. 27a, 27b; İbn Melek, *Şerhu Menâri'l-envâr*, s. 253; Molla Fenâri *Fusûlü'l-bedâî*, II, 38-39; İbn Hümân, *et-Tahrîr*, s. 361; İbn Emîri'l Hâc, *et-Takrîr ve't-Tahbîr*, II, 310; Emir Padişah, *Teysîrû't-Tahrîr*, III, 133; Güzelhisârî, *Menâfiʿu'd-dekâʾik***,** s. 218.
[636] Debûsî, *Takvîmü'l-edille* s. 256.

Cevap: Serahsî (ö. 483/1090 [?])'nin ifade ettiğine göre Ebû Hanîfe (ö. 150/767)'nin görüşü Hz. Ali (ö. 40/661)'den gelen diğer bir kavle dayanmaktadır.[637] Nitekim Abdülhak ed-Dihlevî (ö. 1052/1642) de şu sözlerle bunu teyit etmiştir.

> *"Ecîri müşterekin tazmin meselesinde olduğu gibi Ebû Hanife'nin sahâbî kavline muhâlefet ettiği izlenimini veren bazı meseleler, başka bir sahâbînin kavliyle taâruz etmesi sebebiyle söylenmiş olabilir. Nitekim Mü'minlerin emiri Ali, Ebû Yûsuf ve Şeybânî)'nin ecîri müşterek konusunda istidlâl ettiği rivâyetteki görüşünden rücû etmiştir. Hatta konuyla ilgili merfû bir hadis de bulunmaktadır. Bu konuda iyi düşün."*[638]

Sonuç itibariyle iddiâ edildiği gibi Ebû Hanîfe re'y ile amel etmemiş, sahâbî kavli ile fetvâ vermiştir.

İddia: Şeybânî (ö. 189/805), İbn Mes'ûd (ö. 32/652) ve Câbir b. Abdullah (ö. 78/697)'ın kavilleriyle amel ederek sünnete göre hamile kadının üç kez boşanamayağını söylerken, Ebû Hanife ve Ebû Yûsuf (ö. 182/798), Şeybânî'ye muhâlefet etmiş ve hakkında bir sahâbî kavli olmadığı halde hamilenin sünnete göre üç kez boşanabileceğini ifade etmiştir.[639]

Cevap: İddiâ sahibi Debûsî (ö. 430/1039), her ne kadar usûl eserinde Ebû Hanife'nin İbn Mes'ûd ve Cabir b. Abdullah'ın kavillerini bildiği halde kıyasla emel ettiğini söylese de el-Esrâr isimli fürû eserinde, *"Muhtemeldir ki Ebû Hanîfe'ye İbn Mes'ûd ve Câbir b. Abdullah'tan gelen rivâyetler ulaşmamıştır."*[640] şeklinde bir açıklama yaparak Ebû Hanîfe'nin konuyla ilgili herhangi bir sahâbî kavline vâkıf olmadığı için kıyasla amel etmiş olabileceğini söylemiştir. Dolayısıyla iddiâ sahibi Debûsî kendi iddiâsını çürütmüştür.

Bunun yanısıra Ebû Ca'fer et-Tahavî (ö. 321/933)'nin belirttiğine göre Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf konuyla ilgili şu delillerle istidlâl etmişlerdir:

---

[637] Serahsî, *el-Mebsût*, XII, 129.
[638] Bahrülulûm el-Leknevî, *Fevâtihu'r-rahamût*, II, 234.
[639] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 256.
[640] Özer, Salim, *Debbusînin "el-Esrâr fi'l Usûl ve'l-Furû" Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, (Doktora Tezi) Erciyes Üniversitesi, 1997, s. 1529.

i. *"(Dönüş yapılabilecek) boşama iki defadır."*[641] Âyet hem hamile hem de hamile olmayan kadını kapsamaktadır.

ii. *"Kadınları boşamak istediğinizde, onları iddetlerini dikkate alarak (temizlik halinde) boşayın."*[642] âyetteki talak lafzı belirli bir sayı ile kayıtlanmadığı için âyete göre kadın, bir yahut üç talakla boşanabilir.

iii. Hz. Peygamber, İbn Ömer (ö. 73/ 692)'le ilgili bir meselede şöyle demiştir: *"Onu (eşini) ya cinsel ilişki yaşamadığınız temizlik döneminde ya da hamile iken boşa."*[643] Hz. Peygamber, bu hadisinde herhangi bir sayı belirtmeksizin İbn Ömer'in hamile iken eşini boşamasına müsaade etmiştir. Dolayısıyla talak, tüm sayıları kapsamaktadır.[644]

Netice olarak Tahavî'nin kaydettiği bu istidlâllerden hareketle konuyla ilgili âyet ve hadis bulunduğu için Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve Ebû Yûsuf (ö. 182/798)'un, bu yönde bir görüş beyan etmiş olabileceğini söylemek mümkündür.

İddia: Ebû Hanîfe (ö. 150/767), İbn Ömer'den gelen bir kavle binâen selemde ra'sü mâlin (sermaye) ilanının şart olduğunu söylemiş, Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve Şeybânî (ö. 189/805)ise re'yleriyle amel ederek ona muhâlefet etmiştir.[645]

Cevap: İbn Ömer'den geldiği sözü edilen rivâyetin Ebû Yûsuf) ve Şeybânî'ye ulaşmamış olması mümkündür. Zira ilgili konu Şeybânî'nin *el-Asl* isimli eserinde şu şekilde geçmekte olup

وإذا أسلم الرجل إلى رجل مائة درهم في كُرّ حنطة وكُرّ شعير ولم يبين رأس مال كل واحد منهما فلا خير في ذلك، وهو مردود. وهذا قول أبي حنيفة. قال: وبلغنا ذلك عن عبد الله بن عمر. وقال أبو يوسف ومحمد: هو جائز[646]

"قال: وبلغنا ذلك" cümlesinde yer alan "قال" ifadesinin sahibi tam olarak net değildir. Söz sahibinin Şeybânî ya da Ebû Hanîfe olması mümkündür. *el-Asl*'da sadece rivâyete yer verilip rivâyetle ilgili Şeybânî'nin herhangi bir açıklama yapmaması da söz

[641] Bakara I/229.
[642] Talak 65/1.
[643] Tirmizî; *Sünen-i Tirmîzî*, Talâk 1.
[644] Cessâs, *Şerhu Muhtasaru Tahâvî*, V, 47.
[645] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 256.
[646] Şeybânî, *el-Asl*, II, 379.

sahibinin Ebû Hanîfe (ö. 150/767) olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Maamâfîh şâyet söz sahibi Ebû Hanife ise ilgili rivâyetin İmâmeyn'e ulaşmaması kuvvetle muhtemeldir.

Bunun yanında Ebû Hanîfe'nin İbn Ömer' (ö. 73/692)'den kendisine ulaştığını söylediği rivâyetin, İbn Ömer'in uygulamalarından hareketle çıkarılmış bir sonuç olması da imkân dâhilindedir. Zira kaynaklarda İbn Ömer'den Ebû Hanîfe'nin görüşünü doğrudan ifade eden bir kavle rastlanmamaktadır.[647] Öyleyse İmâmeyn, İbn Ömer'in uygulamalarından Ebû Hanîfe gibi bir çıkarımda bulunmamış yahut bu yönde bir çıkarım yapmayı uygun bulmamış ve konuyla ilgili sarih bir sahâbî kavli bulunmadığı için bu şekilde bir görüş beyan etmiş olabilir.

Kanatimize göre Debûsî (ö. 430/1039)'nin, Ebû Hanîfe ve İmâmeyn'in sababi kavli hakkında sabit bir görüşü olmadığı, dolayısıyla onların sahâbî kavli hususundaki tatbikatlarının birleşmediği yönündeki iddiâsına gerekçe gösterdiği üç meseleyi, sahâbî kavlini kıyasa takdim ettiklerine dair imamlardan gelen rivâyetler ile uyumlu olarak yorumlamak da mümkün görünmektedir. Dolayısıyla bu ihtimaller söz konusu iken hatta imamlardan gelen pek çok rivâyet ve fürû örnek iddiâ edilenin aksini gösterirken, kat'î surette Ebû Hanîfe ve İmâmeyn'in sahâbî kavli hususundaki görüşünün sabit olmadığı ve onların tatbikatlarının birleşmediğini iddiâ etmek isâbetli bir karar olmasa gerektir.

[647] Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî, *el-Musannef*, thk: Muhammed Avvâme, Dâru'l Kıble, t.y; Abdürrezzâk *el-Musannef*; Ebû Nuaym İsbahanî, *Müsnedü Ebî Hanîfe Rivâyetü Ebî Nuaym*, 1. baskı, thk: Muhammed el-Fâriyâbî, Riyad, Mektebetü'l-kevser, 1994; Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. el-Hâris b. Halîl el-Hârisî el-Buhâri, *Müsnedü'l-İmami'l A'zam Ebi Hanîfe*, 1. baskı, thk: Lütfurrahman el-Behrâicî, Mekke, el-Mektebetü'l-imâdiyye, 2010; İbn Hüsrev, *Müsnedü'l-İmam el-A'zam*; Alâüddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Haskefî ed-Dımaşkî, *Müsnedü Ebî Hanîfe Rivâyetü'l-Haskefî*, thk: Abdrurahman Hasan Mahmud, Mısır, el-Âdâb, t.y; Ali el-kârî, *Şerhu Müsnedü Ebî Hanîfe*, 1. baskı, thk: Halil Muhyiddin Elmîs, Beyrut, 1985.

SONUÇ

Hz. Peygamber'i görme şerefine nâil olan, onunla arkadaşlık eden, vahyin nüzûlünü yakından izleyen ve İslâm dininin zor dönemlerinde pek çok sıkıntıya göğüs geren sahâbe-i kirâm, Kur'ân ve sünneti sonraki nesillere aktarma görevini üstlenmiş ve bu iki temel kaynağın en özgün haliyle günümüze ulaşmasına vesile olmuşlardır. Bu nedenle tabiînden bu yana istisnasız tüm fakîhler sahâbeden rivâyet edilen kavilleri ve ictihâdları önemsemişlerdir. Hanefî mezhebinin imamı Ebû Hanîfe (ö. 150/767) de ictihâd ederken sırasıyla Kitap, sünnet, icmâ, sahâbî kavli ve kıyasa müracaat edip bu deliller arasında yer alan sahâbi kavline ayrı bir önem atfetmiş, gerek kıyasla/akılla idrak edilemeyen gerekse de edilebilen konularda kendi nesilleri içinde hiçbir muhâlefet olmaksızın bir sahâbîden nakledilen sahâbî kavli ile amel etmiştir. Kezâ onun önde gelen öğrencilerinden Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve Muhammed Şeybânî (ö. 189/805) de deliller hiyerarşisi hususunda hocalarının çizgisini takip etmiş ve onun gibi sahâbî kavli karşısında kıyası terk etmişlerdir. Bu durum, imamlardan gelen pek çok rivâyet ve onların fıkhî çözümlemeleri ile sabittir. Ayrıca imamlar kendi eserlerinde pek çok kez sahâbî kavlinin bulunduğu yerde kıyasa gidilmeyeceğini tasrih etmiştir. Bunların yanında Ebû Mansûr el-Maturîdî (ö. 333/944), Cessâs (ö. 370/981), Ebü'l-Hüseyn el-Kudûrî (428/1037), Saymerî (ö. 436/1045), Kâsânî (ö. 587/1191), İbn Mâze (ö. 536/1141), Abdülaziz el-Buhârî (ö. 730/1330) ve Takıyyüddîn et-Temîmî (ö. 1010/1601) gibi bazı Hanefî usûl bilgini ve fakîhler de mehzep imamlarının sahâbî kavli karşısındaki tutumlarının bu yönde olduğunu savunmuştur.

Bütün bunlara rağmen Ebû'l-Hasen el-Kerhî (ö. 340/952), akılla idrak edilebilen hususlarda sahâbî kavlini hüccet kabul ettiğine yönelik Ebû Hanîfe'den mahfuz bir rivâyet bulunmadığını gerekçe göstererek onun sahâbî kavlini kıyasa takdim etmediğini iddiâ etmiştir. Kerhî sonrası Debûsî (ö. 430/1039) ve Semerkandî (ö. 539/1144) de Kerhî'nin Ebû Hanife hakkındaki iddiâsını yinelemiş, üstelik Debûsî imamların kıyası sahâbî kavline takdim ettikleri izlenimini veren üç meseleyi delil göstererek onların kimi zaman sahâbî kavli ile kimi zaman da kıyasla amel ettiklerini söylemiş ve akılla idrak edilebilen konularda sahâbî kavli ile ilgili tatbikatlarının birleşmediğini ifade ederek imamların hiçbirinin sahâbî kavlini kıyastan mukaddem kabul etmediği yönünde

ikinci bir iddiâ ortaya atmıştır. Ayrıca Debûsî (ö. 430/1039)'nin bu iddiâsı Habbâzî (691/1292), İtkânî (ö. 758/1357), İbn Melek (ö. 821/1418), Molla Fenârî (ö. 834/1431), Kemâlüddîn İbn Hümâm (ö. 861/1457), İbn Emîru Hâc (ö. 879/1474), Emir Padişah (ö. 987/1579), Güzelhisârî (1253/1837) gibi birçok Hanefi usûlcü tarafından da savunulmuştur. Pezdevî (ö. 482/1089) ve Serahsî (ö. 483/1090 [?]) ise imamların sahâbî kavline yaklaşımı hususunda çelişkili ifadelere yer vermişlerdir. Ancak ne Kerhî'nin ne de Debûsi'nin iddiâsı Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve onun öğrencilerinden gelen rivâyetler ve fıkhî çözümlemeler ile örtüşmektedir. Aynı zamanda Debusî'nin, imamların kıyası sahâbî kavline takdim ettiklerine yönelik gerekçe gösterdiği üç meseleyi, sahâbî kavlini kıyastan mukaddem kabul ettiklerine dair Ebû Hanîfe ve İmâmeyn'den gelen rivâyetlerle uyumlu bir şekilde yorumlamak da mümkündür. Bu nedenle imamların şahsî beyanını ve aksini gösteren pek çok fer'î örneği bir kenara bırakıp onların sahâbî kavlini kıyastan üstün görmediklerini söylemek doğruya pek yakın görünmemektedir.

Ebû Hanîfe'nin mezhebine tabi olan âlimlerin çoğunluğu da deliller sıralaması konusunda imamlarının belirlediği çevreçevenin dışına çıkmamışlardır. Öte yandan sahâbî kavlinin bağlayıcı bir delil olup olmadığı konusunda imamlar nezdinde bir tartışma gündeme gelmemişken, Hanefî usûl bilginleri ise her ne kadar sahâbî kavlinin başka bir sahâbî için bağlayıcı olmadığı ve kendi nesilleri içinde hiçbir muhâlefet olmaksızın bir sahâbîden nakledilen sahâbî kavlinin mekâdir-i şer'iyye gibi akılla idrak edilemeyen hususlarda hüccet olduğu noktasında hemfikir olmuş, ancak akılla idrak edilebilen konularda hüccet olup olmadığı hususunda bir uzlaşmaya varamamış ve konuyla ilgili iki eğilim içine girmişlerdir.

Ebû Saîd el-Berdâî (ö. 317/930)'nin öncülük ettiği Hanefilerin cumhuru Kur'ân ve sünnetin umûmuna muhâlif olmayan fakîh sahâbî kavlinin sahâbe dışındakiler için bağlayıcı bir delil olup kıyastan mukaddem olduğunu savunurken, Ebû'l-Hasen el-Kerhî (ö. 340/952)'nin başını çektiği diğer grup ise sahâbî kavlinin kıyas karşısında herhangi bir üstünlüğünün bulunmadığını iddiâ etmiştir.

Bunun yanında Ebû Hanife ve İmameyn'den sahâbî kavli hakkında gelen rivâyetler ve onların fıkhî çözümlemeleri ile Berdâî ve grubunun görüşü birebir örtüşürken, Kerhî'nin sahâbî kavline olan yaklaşımının ise Mutezile mezhebinin sahâbî

kavline olan yaklaşımıyla parelel olduğu görülmektedir. Bu durum Mutezilî fikriyata mâil olduğu bilinen Kerhî (ö. 340/952)'nin sahâbî kavli konusunda akılcı tututmu ile ma'ruf, ve doğal olarak akıl karşısında sahâbe kavlini terk eden Mutezile mehzebininin etkisi altında kaldığını göstermektedir. Diğer taraftan her ne kadar bazı Hanefî bilginler mezhep içerisinde Debûsî (ö. 430/1039)'nin de aralarında bulunduğu bir grubun Kerhî ile aynı kanaati paylaştığını söylese de günümüze ulaşan kaynaklar incelendiğinde Kerhî'nin bu iddiâsını destekleyen hiçbir Hanefî âlime rastlanmamakta, ayrıca Debûsî'nin de aksi yönde görüşe sahip olduğunu gösteren bazı emareler bulunmaktadır. Maamâfîh sahâbî kavli konusunda Hanefî mezhebine muhâlefet eden tek kişinin Ebû'l-Hasen Kerhî olduğu görünmektedir.

KAYNAKÇA

Abdelouahad Jahdani, *Kitâb Masâil al-Hilâf fî Usûl al-Fiqh Les problèmes de divergences en méthodologie juridique de Husayn b.'Alî al-Saymarî,* (Doktora Tezi) 1991.

Abdullah b. Mübârek, Ebû Abdirrahmân Abdullah b. Mübârek b. Vâzıh el-Hanzalî el-Mervezî, *ez-Zühd ve'r-rakâik,* thk: Habib Abdurrahman el-Azamî, Beyrut, t. y.

Abdülazîz el-Buhârî, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed, *Keşfu'l-esrâr şerhu usûli'l-Pezdevî*, thk: Abdullah Mahmud Ömer, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1997.

Abdürrezzâk b. Hemmâm, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi‘ es-San‘ânî el-Himyerî, *el-Musannef*, 2. baskı, thk: Habürrahman el-A'azami, Beyrut, el-Mektebetü'l-İslâmî, 1982.

Ahmed ed-Dâî, *Miftâhü'l-cenne fi'l-ihricâc bi's-sünne*, Medine-i Münevvere, el-Câmiatü'l-İslâmî, 1989.

Alâî, Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî, *İcmâlü'l-isâbe fi akvâli's-sahâbe*, 1. baskı, thk: Muhammed Süleyman el-Eşgar, Kuveyt, Cem'iyyetü ihyâi't-türâsi'l-islâmî 1407.

Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî, *Mirkâtü'l-mefâtih şerhi Mişkâti'l-mesâbih,* 1. baskı, Beyrut, Dâru'l-fikr, 2002.

_____ *Şerhu Müsnedü Ebî Hanîfe*, 1. baskı, thk: Halil Muhyiddin Elmîs, Beyrut, 1985.

Âmîdî, Ebü'l-Hasen (Ebü'l-Kâsım) Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa‘lebî, el-*İhkâm fî usûli'l-ahkâm,* thk: Abdurrezzak Afîfî, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, t. y.

Apaydın, Hacı Yunus, Sahâbî Sözünün Hukukî Değeri, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı 4, 1990.

_____ *Sahâbî Sözü-Kıyas İlişkisi ve Mezhep İmamlarının Uygulamalarından Örnekler*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı 5, 1994.

Aynî, Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye*, 1. baskı, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2000.

Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed er-Rûmî el-Mısrî, *el-ʿİnâye fî şerhi'l-Hidâye*, Dâru'l-fikr, t. y.

Bahrülulûm el-Leknevî, Ebü'l-Ayyâş Muhammed Abdülalî b. Nizâmiddîn b. Kutbiddîn el-Ensârî es-Sihâlevî, *Fevâtihu'r-rahamût fî şerhi Müsellemi's-sübût*, tsh: Abdullah Mahmud Muhammed Ömer, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye 2002.

Bâkıllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî, *et-Temhîd*, tsh: Yusuf Mekârisî, Beyrut: el-Mektebetü'ş-şarkiyye, 1957.

_____ *et-Takrîb ve'l-irşâd*, thk: Abdülhamit b. Ali Ebû Zenid, Müessetü'r-risâle, y.y, 1998.

Bedir, Murteza, *Fıkıh Mezhep Sünnet Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamber'in Otoritesi*, 2. baskı, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2017.

Bernand, Marle, *Cessâs'ın Bir Yazması Işığında Hanefî Fıkıh Usûlü Yaklaşımının Analizi*, çev. Adem Yıgın, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sayı 5, 2005.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyn b. Alî, *el-Medhal ilâ süneni'l-kübra*, thk: Muhammed Ziyaürahman el-Azimi, Kuveyt, Dâru'l-hulefa li'l-kitabi'l-İslâmî, t. y.

_____ *es-Sünenü'l-kübrâ*, 3. baskı, thk: Muhammed Abdülkadir Ata, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye. t. y.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, İbrâhîm el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk: Mustafa Dib Boga, Beyrut, Dâru ibnil-Kesîr, 1987.

Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî, *el-Hayevân*, 2. baskı, Beyrut, Dâr'ul-kütübi'l-ilmiyye, 1991.

Celâleddin Suyûtî, *Menâhilü's-safâ fî tahrîci ehâdisi'ş-Şifâ*, 1. baskı, thk: Semîr el-Kadî, Müessetü'l-kütübi's-sekâfî, 1988.

_____ *Tedrîbü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk: Abdulvehhâb Abdullatif, Riyad: Mektebetü'r-Riyad el-hadise, t. y.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî, *el-Fusûl fi'l-usûl*, Kuveyt: Vizâretü'l-evkâf el-Kuveytiyye, 1994.

_____*Şerhu Muhtasaru Tahâvî*, thk: Said Bektaş, Dâru's-sirâc, 2010.

Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd, *es-Sihâh tâcü'l-lüğa ve sihâhü'l-'arabî*, thk: Ahmed Abdülgafûr Attar, Beyrut: Dâru'l-ilm, 1987.

Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf et-Tâî en-Nîsâbûrî, *el-Burhân fi Usûli'l-Fıkh*, 4.baskı, thk: Dr. Abdulazim Mahmud ed-Dîb, Mısır, Dâru'l-mensûra, 1998.

_____*Nihayetü'l-matlab fi dirayeti'l-mezheb*, thk: Abdü'l Azim Mahmud ed-Dîb, Dâru'l minhâc, 2007.

Çetintaş, Recep, *Hanefî Mehzebinde Sahabî Kavlinin Hüccet Değeri*, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Çorum, 2017/2 .

Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah (Ubeydullah) b. Muhammed b. Ömer b. Îsâ, *Teʾsîsü'n-nazar*, thk: Mustafa Muhammed Kabbânî, Beyrut, Dâru İbn Zeydûn, Kahire, Mektebetü'l-külliyati'l-Ezheriyye, ty.

_____ *Takvîmü'l-edille fî usûli'l-fıkh*, thk: Halil Muhyiddin el-Mîs, 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2001.

Demir, İbrahim Halil, Usûlü'l-Fıkıhta Sahâbî Kavlinin Kaynak Olması, Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı, Şanlıurfa, 2012.

Demirel, Harun Reşid, *Ehl-i Hadis ve Usûlcüler Arasında Sahabe Tanımı Tartışması*, İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahabe Kimliği ve Algısı, Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi, 2013.

Demîrî, Ebü'l-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. Îsâ el-Kahirî eş-Şâfiî, *en-Necmü'l-vehhâc fi-şerhi'l-Minhâc*, Cidde, Dâru'l-minhâc, 2004.

Durmuş, Abdullah, *Takvîmü'l-edille Adlı Eseri Çerçevesinde Debûsî'de Naslar Dışındaki Şer'î Deliller*, (Yüksek Lisans Tezi), M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.

Ebû Bekr el-Kureşî, Ahmed b. Alî b. Saîd el-Mervezî, *es-Sünne*, 1. baskı, thk: Salim Ahmed es-Selefî, Beyrut, Müessetü'l kütübi's-sekafiyye, 1988.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünen-i Eb-i Dâvûd*, Beyrut, Dâru'l-kütübü'l-'arabi, t.y.

Ebû Yûsuf, Ya'kūb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî, *el-Âsâr*, thk: Ebû'l Vefâ el-Afgânî, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, t. y.

_____ *İhtilâfü Ebî Hanîfe ve İbn-i Leylâ*, 1. baskı, thk: Ebû'l-Vefâ el-Afkânî, Hindistan: Lecnetü İhyâü'l-maârif en-nu'maniyye, t. y.

_____ *el-Âsâr*, thk: Ebû'l Vefa el-Afganî, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, t. y.

_____ *el-Harâc*, thk: Taha Abdurrauf Sa'd, Mısır: el-Mektebetü'l-ezherî, t. y.

_____ *er-Red Alâ Siyeri'l-Evzâî*, 1. baskı, thk: Ebû'l-Vefâ el-Afgânî, Hindistan, Hayrabad, Lecnetü ihyâi'l-maarif, t. y.

Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, Muhammed b. Alî b. Tayyib el-Basrî *Kitâbü'l-Mu'temed fî uśûli'l-fikh*, thk: Halil el-Mis, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1983.

_____*Şerhu'l-U'med*, 1. baskı, thk: Abdülhamid b. Ali Ebû Züneyd, Medine, 1997.

Emîr Padişah, Muhammed Emîn b. Mahmûd el-Hüseynî el-Buhârî el-Mekkî, *Teysirû't-Tahrîr*, Beyrut, Dâru'l-fikr, 1996.

Fahrü'l-İslâm el-Pezdevî, Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm, *Kenzü'l-vüsûl ilâ ma'rifeti'l-usûl* (Usûlü'l-Pezdevî) Karataşi, Matba'atü Cavid Berîs t. y.

Ferrâ, Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef, *el-Udde fi usûlu'l-fıkh*, thk: Ahmed b. Ali b. Ahmed Seyru'l Mubaraki, 2. Baskı, Riyad 1990.

_____ *et-Talik'a el-kebîra fi mesâili'l-hilâf alâ mezhebi Ahmed b. Hanbel*, 1. Baskı, Dâru'n-nevâdir, 2010.

Feyyûmî, Ebü'l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Feyyûmî el-Hamevî, *el-Misbâhu'l-münîr fi ğaribi'ş-şerhi'l-kebîr*, Beyrut: el-Mektebetü'l-ilmiyye, t. y.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî, *Mi'yârü'l-ilm*, thk: Ahmed Şemseddin, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1989.

_____ *el-Mustasfâ fi ilmi'l-usûl*, thk: Muhammed b. Süleyman el-Eşgar, Beyrut, Müessesetü'r-risâle, 1997.

Güzelhisârî, Mustafa Hulusi, *Menafiʿu'd-dekâʾik fî şerhi Mecâmiʿi'l-hakâʾik*, Şirketü Sahafiyye-i osmânî, 1891.

Habbâzî, Ebû Muhammed Celâleddîn Ömer b. Muhammed el-Hucendî, *el-Muġnî fî uṣûli'l-fıkh*, 1. baskı, thk: Muhammed Muzhir Bekâ, Mekke, Merkezü'l Bahsi'l Âlî ve İhtyâi türâsi'l-İslami, 1903.

Hâkim eş-Şehîd, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Mervezî el-Belhî, *el-Kâfî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Feyzullah Efendi nr. 922.

Hallâl, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hârûn, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. *es-Sünne*, 2. Baskı, thk: Atıyye b. Atîk ez-Zehrânî, Riyad, Daru'r-râye, 1994.

Hârisî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. el-Hâris b. Halîl el-Buhâri, *Müsnedü'l-İmami'l-A'zam Ebi Hanîfe*, 1. baskı, thk: Lütfurrahman el-Behrâicî, Mekke, el-Mektebetü'l-imâdiyye, 2010.

Hatîb el- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el- Bağdâdî, *el-Kifâye fî ma'rifeti usûl-i ilm-ir-rivâye*, Mısır, Dâr-ü'l-hüdâ, 2002.

_____ *el-Fakîh ve'l-mütefakkih*, thk: Abdurahman Adil b. Yusuf el-Garazi, Suudi Arabistan, Dâru İbni'l-Cevzi, 2000.

_____ *Tarîhu Bağdâd ve züyûluhû*, thk: Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1996.

_____ *Câmiʿ li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmiʿ*, thk: Muhammed b. Tahhân, Riyad, Mektebütü'l-maʿârif, t. y.

Herevî, Ebû İsmâîl Abdullah b. Muhammed, *Zemmü'l-kelâm ve ehlihi*, thk: Abdurrahman Abdülaziz eş-Şebel, el-Medinetü'l-münevvere, Mektebetü'l-ulûm ve'l-hükm, 1998.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî, *el-Musannef*, thk: Muhammed Avvâme, Dâru'l-kıble, t. y.

İbn Ebi'l Avvâm, Ebû'l Kasım Abdullah b. Muhammed b. Ahmed b. Yahya b. el-Haris b. Ebi'l Avvâm es-es-Sa'dî, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhu ve menâkıbuhü*, thk: Latîfü'r-Rahmân el-Behrâicî el-Kâsımî, Mekketü'l-mükerreme, el-Mektebetü'l-imdâdiyye, 2010.

İbn Emîru Hâc, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Halebî, *et-Takrîr ve't-Tahbîr*, üçüncü baskı, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1983.

İbn Hacer (ö. 852/1449)el-Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî *el-Hayrâtü'l-hisân fî menâkıbi'l-İmâmi'l-Aʿzam Ebî Hanîfe en-Nuʿmân*, Mısır, Matbaatü's-saâde, 1906.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Nüzhetu'n-nazar fi tavdîhi nuhbeti'l-fiker*, thk: Nurettin Itr, Dımaşk, Matba'atü's-sibâh, 2000.

_____ *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, 1. Baskı, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1995.

_____ *et-Telhîsü'l-habîr fî tahrîci ehâdîsi Râfii'l-kebîr*, 1. baskı, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1989.

_____ *Tehzîbü't-Tehzîb*, Hindistan, Matbatü dairati'l-maʿarif en-Nizamiyye, 1908.

İbn Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî, *et-Tahrîr fî usûli'l-fıkh*, nşr: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Külliyetü'ş-şerîa bi'l-Ezheri'ş-şerîf, 1932.

İbn Hüsrev, Ebû Abdillah el-Hüseyin b. Muhammed el-Belhî, *Müsnedü'l-İmam el-aʿzam Ebî Hanîfe en-Nu'mân b. Sâbit*, thk: Latîfü'r-Rahman el-Behrâicî el-Kâsımî, Mekketü'l-Mükerreme, el-Mektebetü'l-imdâdiyye, 2010.

İbn Kayyim el-Cevzî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkī el-Hanbelî, *İ'lâmü'l-muvakki'în an rabbi'l-âlemîn*, 1. baskı, thk: Hasan Ali Salman, Memleketü'l-arabiyyeti's-Suûdiyye, 2002.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *el-Baisü'l-hasîs ila ihtisari ulumi'l-hadis*, thk: Ahmed Muhammed Şakir, 2. Baskı, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, t. y.

_____ *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Dâru'l-fikr, 1986.

_____ *et-Tekmîl fi'l-cerhi ve't-ta'dil ve ma'rifeti's-sikati ve'd-düafâ-i ve'l-mecâhil*, thk: Şadi b. Muhammed b. Salim, 2011.

İbn Kudâme Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Cemmâîlî, *el-Muğnî şerh-u muhtasari'l-Hirakî*, Dâru ihya-i'türasi'l-ʿarabî, 1985.

İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfiî, *Lisanü'l-'arab*, Beyrut, Dâru's-sâdır, h. 1414.

İbn Mâze, Ebû Hafs (Ebû Muhammed) Hüsâmüddîn es-Sadrü'ş-şehîd Ömer b. Abdilazîz b. Ömer b. Mâze el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-burhânî fi'l-fıkhi Nu'mânî*, 1. baskı, thk: Abdülkerim Sâmi el-Cündî, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2004.

_____ *Kitabü Şerhi Edebi'l-kâdi lil Hassâf*, thk: Muhyî Hilâl Serhân, Bağdâd, Matbatü'l-irşad, 1977.

İbn Melek, *Şerhu Menâri'l-envâr fi Usûli'l Fıkh*, nşr; Muhammed Ali Beyzun, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1890.

İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubî el-Endelüsî, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihayetü'l-muktesid*, Kahire, Dâru'l-hadîs, 2004.

İbn Saâʿtî, Ebü'l-Abbâs Muzafferüddîn Ahmed b. Alî b. Tağlib el-Ba'lebekkî el-Bağdâdî, *Bedîʿu'n-nizâm (Nihâyetü'l-vusûl ilâ İilmi'l-usûl)*, thk: Sa'd b. Garîr b. Mehdî, Mısır, Câmiaʿtü ümmül-Kura, (Doktora Tezi), 1985.

İbn Salah, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî, *Ma'rifetu envâi ulûmi'l-hadis*, thk: Abdullatif el-Hemim-Mahir Yasin el-Fahl, 1. Baskı, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2002.

İbn Teymiye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî, *el-Müsvedde fi usûli'l-fıkh*, thk: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Dâru'l-kitabi'l-'arabi, t. y.

İbn. Abdilberr, Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî, *Câmi'u beyâni'l-iİlm*, thk: Ebi'l Eşbal ez-Züheyri, Suudi Arabistan, Dâru ibni'l-cevzî, 1994.

_____ *el-İntifâ' fî fedâili's-selâseti'il-eimmeti'l-fukahâ Mâlik ve'ş-Şâfiî (ö. 204/820) ve Ebî Hanîfe*, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, t. y.

İbnu'l Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, 1. baskı, Beyrut, Dâru's-sâdır, 1939.

İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî, *Müsnedü Ebî Hanîfe* (Rivayetü Ebî Nuaym), 1. baskı, thk: Muhammed el-Fâriyâbî, Riyad, Mektebetü'l-kevser, 1994.

_____ *el-Hücce fî beyâni'l-mehicce,* 2. Baskı, thk: Muhammed b. Rebî b. Hâdî, Riyad, Dâru'r-râye, 1999.

_____ *Hilyetü'l-evliya*, Mısır, Dâru's-saade, 1974.

İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb, *el-Müfredât fi garîbi'l-kur'ân*, thk: Muhammed Seyyid Keylâni, Lübnan, Dâru'l-ma'rife, t.y.

İsnevî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî, *Nihayetü's-sûl şerhi Minhâci'l-vusûl*, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1999.

İtkânî, Kıvâmüddîn Emîr Kâtib b. Emîr Ömer b. Emîr Gāzî el-Fârâbî, *eş-Şâmil fî şerhi Usûli'l-Pezdevî (ö. 482/1089),* Millet Kütüphanesi, Carullah V, nr; 488 m.

Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed, *Bedâʾiʿu's-sanâʾi fî tertîbi'ş-şerâʾi*, 2. baskı, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1986.

Kâsım b. Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeynüddîn (Şerefüddîn) Kāsım b. Kutluboğa b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısrî, *Hülâsatü'l-efkâr şerhu muhtasaru'l-Menâr*, thk: Hafız Senâu'llah Zahidî, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 2003.

Kızılkaya, Necmettin, Fıkıh Usulünde Sahabe Fetvasının Kaynaklık Değeri ile İlgili Yaklaşımlar ve Bunların Tahlili, İLEM, sayı 4 2009.

Kudûrî (428/1037), Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed, *et-Tecrîd,* 2. baskı, thk: Muhammed Ahmed Sirâc, Ali Cumʿa Muhammed, Kahire, Dâru's-selâm, 2006.

Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkādir b. Muhammed b. Muhammed el-Mısrî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-hanefiyye*, Kırtaşi, Mîr Muhammed Kütüphane. t.y.

_____ *et-Tekmîl fi'l-cerhi ve't –ta'dil ve ma'rifeti's-sikâti ve'd-düafâ-i ve'l-mecâhil*, thk: Şadi b. Muhammed b. Salim, y.y, 2011.

Kurtubî, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk: Ahmed Şakir, Beyrut, Dâru'l-âfâki'l-cedide, t. y.

Kuşeyrî, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim, *el-Müsnedü's-sahih*, thk: Muhammed Fuad Abdübaki, Dâru ihya-i türâsi'l-arâbi, t. y.

Lâmişî, Ebû Senâ' Mahmud b. Zeyd, *Kitâb fi usûlü'l-fıkh*, thk: Abdül Mecid et-Türkî, 1. Baskı, Beyrut, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1995.

Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî, *el-Câmiu's-sağîr me'a şerhihi en-nâfiu'l-kebîr*, Pakistan, İdâretü'l-kur'âni ve'l-ulûmi'l-islam, 1990.

Makdisî, Ebü'l-Kâsım (Ebû Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm, *Muhtasaru'l-müemmel fi reddi ile'l-emri'l-evvel*, thk: Salahüddin Makbul Ahmed, Kuveyt, Mektebetü's-sahvetü'l-İslami, 1983.

Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî, *el-Muvatta*, Beşşar Ma'ruf, Beyrut, Dâru'l-garbi'l-mâarif, t. y.

Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, *el-Hâvi'l-kebir fi fikhi mezhebi'l-İmamı'ş-Şâfiîi*, thk: Şeyh Ali Muhammed Muavvid, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1999.

Menbecî, Ali b. Zekeriyya, *el-Lubâb fi'l-cem'i beyne's-sünne ve'l-kitab*, 2. baskı, thk: Muhammed Fazl Abdülaziz el-Murad, Dâru'l-kalem, 1994.

Mennaʿ b. Halil Kattân, *Tarîhü't-teşrîi'l-islâmî*, 5. baskı, Mektebetü Vehbe, 2001.

Mervezî, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî , *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 2. baskı, thk: Şuayip Arnavut, Müessetü'r-risâle, 1999.

Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf, *Tehzîbu'l-kemâ'l fî esmâi'r-ricâl*, thk: Beşşar Avvad Ma'rûf, Beyrut: Müessetü'r-risâle, 1980.

Molla Fenârî, Muhammed b. Hamza b. Muhammed Şemseddin Fenârî, *Fusûlü'l-bedâî fî usûli'ş-şerâî*, 1. baskı, thk: Muhammed Muhammed Hasan İsmail, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2006.

Muhammed b. Ebû Bekr er-Râzî, Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkadir er-Râzî, *Muhtaru's-sihâh*, thk: Yusuf eş-Şeyh Muhammed, 5. baskı, Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1999.

Muhammed Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ, *el-İmâm Ebû Hanîfe Hayâtühû ve âsâruhû-ârâʾühû ve fıkhuhû*, Dâru'l-fikri'l-arabî, Kahire, 1991.

Özen, Şükrü, "Teʾsîsü'n-nezâʾir", *DİA*, c. 40.

Özer, Salim, *Debbusî'nin el-Esrâr fi'l Usûl ve'l-Furû Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, (Doktora Tezi) Erciyes Üniversitesi, 1997.

Sâlih b. Muhammed b. Nûh b. Abdillâh b. Ömer el-Ömerî, *İkazü hümemi üli'l-ebsâr li'l-iktidâ-i bi seyydi'l-muhacirin ve'l-ensâr*, Beyrut, Dâru'l-ma'rife, t. y.

Saymeri, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Eshabihi*, ikinci baskı, Beyrut, Alemü'l-kütüp, 1985.

Sehavî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *Fethu'l-Muğis şerhu Elfiyeti'l-hadis*, Mısır, Mektebetü's-sünne, 2003.

Semerkandî, Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed es-Semerkandî *Mîzanü'l-usûl fî netâici'l-ukûl*, thk: Dr. Muhammed Zeki Abdi'l Berr, 1. Baskı, Katar, Mektebetü'd-Devha el-hadîse, 1984.

Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed, Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, Beyrut, Dâru'l-ma'rife, t.y. I, 278.

_____ *el-Mebsût*, Beyrut, Dâru'l-ma'rife, 1993.

Suğdî, Ebü'l-Hasen (Hüseyn) Rüknülislâm Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed, *en-Nütef fi'l-fetâvâ*, 2. baskı, thk: Salahaddin en-Nâhî, Lübnan, 1984.

Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs, *el-Ümm*, Beyrut, Dâru'l-ma'rife, 1990.

Şemsüddîn eş-Şâmî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf es-Sâlihî eş-Şâfiî, *U'kûdü'l cümân fi menâkıbı Ebî Hanîfe ve'n-Nu'man,* (Yüksek Lisans Tezi), nşr; Molla Abdülkadir el-Afgani, Camiatü'l-Melik Abdü'l-Aziz, 1979.

Şenocak, İhsan, *İslam Hukukunda Örfün Hükümlere Etkisi*, (Doktora Tezi) On dokuz Mayıs Üniversitesi SBE, Samsun, 2011.

Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed es-San'ânî el-Yemenî, *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hak min ilmi'l-usûl*, thk: Ahmed Azvi İnaye, Dımaşk, Dâr'ul-kütübi'l-'arabî, 1999.

Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî, *el-Âsâr*, thk: Ebû'l Vefâ el-Afgânî, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, t. y.

_____ *el-Mehâric fi'l-hiyel*, Kahire, Mektebetü's-sekâfiyye, 1999.

_____ *Muvatta bi rivâyeti Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî*, 2. baskı, thk: Abdülvehhab Abdüllatif, el-Mektebetü'l-ilmiyye, t. y.

_____ *el-Hücce alâ Ehli'l-Medine*, thk: Mehdi Hasan el-Keylani, üçüncü askı. Beyrut, Âlemü'l-kitâb, 1983.

_____ *Kitabü'l Asl*, thk: Boynukalın, Muhammed Beyrut, Dâr-u İbn Hazm, 2012.

Şîrâzî, Alâüddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed ed-Dımaşkī, *Müsnedü Ebî Hanîfe*, thk: Abdrurahman Hasan Mahmud, Mısır, el-Âdâb, t. y.

Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf, *et-Tebśıra fî usûli'l-fıkh*, 1. Baskı, thk: Muhammed Hasen Hayto, Dımaşk, Dâru'l-fikr, 1982.

Taberânî, Ebü'l-Kāsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 2. Baskı, thk: Hamdi b. Abdülmecid es-Selefî, Kahire, Mektebetü İbn Teymiye t. y.

Takıyyüddîn Temîmî, Abdilkādir et-Temîmî ed-Dârî el-Gazzî el-Mısrî, *et-Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, thk: Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Kahire, Lecnetü İhyâ-i turâsi'l-İslâmî, 1970.

Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâneddîn Abdillâh el-Herevî Horâsânî et- eş-Şâfiî, *Metnü tehzîbü'l-mantık ve'l-kelâm*, 1. baskı, thk: Abdülkadir el-Kürdi, Matbaatü's-saâde, t. y.

Temel, Ahmet, *İmamı Muhammed'in el-Hücce Adlı Eseri Ekseninde Şer'î Deliller*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi SBE, 2007.

Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre, *Sünen-i Tirmîzî*, Beşşar Avvad Maruf, Beyrut, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1998.

Venşerîsî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ el-Venşerîsî et-Tilimsânî el-Fâsî, *el-Mi'yârü'l-mu'rib ve'l-câmi'u'l-muġrib an fetâvâ ulemâ'i İfrîkiyye ve'l-Endelüs ve'l-Maġrib*, y.y tsh: Muhammed Hicci, t. y.

Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekeriyyâ b. Avn, *Târihu Yahya b. Maîn (Rivâyetü'd-Devrî)*, thk: Ahmed Muhammed Nur Seyf, Mekketü'l-Mükerreme: Merkezü'l-bahsi'l-ilmi ve ihyâ-i türâsi'l-İslâmî, 1979.

Zâhid el-Kevserî, *Fıkhu ehli'l-Irâk ve hadîsühüm*, thk: Muhammed Salim Ebû Âsî, Kahire, Dâru'l-besâîr, 2009.

_____ *Hüsnü't-tekādî fî sîreti'l-İmâm Ebî Yûsuf el-Kâdî*, Mısır, Dâru'l-envâr, 1948.

Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtaza b. Muhammed b. Muhammed b. Abdürrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, Dâru'l-hidâye, t. y.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Omân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Menâkibü'l-İmâm Ebî Hanîfe ve Sâhibeyhi*, thk: Muhammed Zâhid el-Kevserî, Hayrabat, Lecnetü ihya-i'l-maârif, 1988.

Zekeriyya el-Ensârî, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısrî, *Tezkîratü'l-muhtâc ilâ ehâdîsi'l-Minhâc*, 1. baskı, thk: Abdülmecid es-Selefî, Beyrut, el-Mektebetü'l-İslâmî, 1994.

Zemahşerî, Ebü'l-Kāsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *Rebîu'l-ebrâr ve nusûsu'l-ahyâr*, Beyrut, Müessetü'l-'alemî, 1991.

Zeylâî, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî, *el-Bahrü'r-râʾik şerhu Kenzi'd-dekâik*, 2. baskı, Dâru'l-kütübi'l-islâmî, t. y.